

חוסן לאומי במבחן ההתפנות האזרחית הנרחבת במלחמת "חרבות ברזל"

עורכים: מאיר אלרון וענת שפירא

חוסן לאומי במבחן ההתפנות האזרחית הנרחבת במלחמת חרבות ברזל

מאפיינים, אתגרים ומשמעויות

עורכים: מאיר אלרון וענת שפירא

חוסן לאומי במבחן ההתפנות האזרחית הנרחבת במלחמת חרבות ברזל

מאפיינים, אתגרים ומשמעויות

עורכים: מאיר אלרן וענת שפירא

המכון למחקרי ביטחון לאומי

משלב בתוכו את מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, הוקם בשנת 2006. למכון שתי מטרות מוצהרות: הראשונה היא לערוך מחקרים בסיסיים בנושאי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית, וזאת על פי אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר, והשנייה – לתרום לדין הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים שנמצאים, או ראוי שיימצאו, בראש סדר היום הביטחוני של ישראל.

קהלי המטרה של המכון למחקרי ביטחון לאומי הם דרג מקבלי ההחלטות, מערכת הביטחון, מעצבי דעת קהל בישראל, הקהילה האקדמית העוסקת בתחומי הביטחון בישראל ובעולם והציבור המתעניין באשר הוא.

המכון מפרסם מחקרים שלדעתו ראויים לתשומת הלב הציבורית ושומר על מדיניות נוקשה של אי־משוא פנים. הדעות המובעות בפרסומים הן של המחברים בלבד, ואינן משקפות בהכרח את העמדות של המכון, של נאמניו או של האישים ושל הגופים התומכים בו.

עורכות הסדרה: ד"ר ענת קורץ וד"ר גליה לינדנשטראוס, המכון למחקרי ביטחון לאומי

עורכת: מירה ילין

הביא לדפוס: עמר ויקסלבאום, המכון למחקרי ביטחון לאומי

עיצוב גרפי: מיכל סמו קובץ, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

עיצוב העטיפה ואינפוגרפיקות: שי ליברבסקי, המכון למחקרי ביטחון לאומי

תמונת העטיפה: Foto Olimpik via Reuters Connect (עיבוד: סטודיו INSS)

דפוס: דיגיפריט זהב בע"מ

המכון למחקרי ביטחון לאומי

חיים לבנון 40

ת.ד. 39950

רמת אביב

תל אביב 6997556

info@inss.org.il

<http://www.inss.org.il/he>

ISBN: 978-965-7840-13-9

כל הזכויות שמורות © מארס 2025

תוכן העניינים

5	הקדמה מאיר אלרן וענת שפירא
	שער ראשון: חוסן לאומי וקהילתי בנסיבות של התפנות נרחבת
10	מסגור החוסן הלאומי באספקלריה של ההתפנות ההמונית במלחמת חרבות ברזל מאיר אלרן
18	השפעת העקירה במלחמה: סקירה השוואתית בראייה בינלאומית דניאל פ' אלדריץ'
28	פינוי, התפנות וחוסן במלחמת חרבות ברזל ענת שפירא
40	תמונת החוסן הלאומי בישראל – שנה למלחמת חרבות ברזל ענת שפירא ורבקה מלר
54	עקירה של אוכלוסייה בחירום – השלכות והמלצות למדיניות לחיזוק החוסן הקהילתי כרמית פדן ויעל אשכנזי-זלכה
64	צעידה בארץ לא זרועה? כיווני התמודדות עם אתגרים בלתי מוכרים אלכס אלטשולר
68	פינוי וחוסן במלחמה: אספקלריה משפחתית אורית נוטמן-שורץ ויעל הוכמן
76	פליטים יהודים בארצם תש"ח-תשפ"ד נורית כהן
	שער שני: חוסן חברתי על רקע הפינוי מהנגב המערבי ומיישובי קו העימות בצפון
83	השפעת הפינוי מהנגב המערבי והמענים בתקופת הביניים באספקלריה של מנהלת תקומה דגנית סנקר לנגה

- 93 **מדד החוסן הרבעוני של אוכלוסיית הנגב המערבי – ספטמבר 2024**
ברוריה עדיני, שאול קמחי, אריאל קאים, רעות רביבי, הדס מרציאנו, יוחנן אשל
- 101 **“בהצלחה, אתם לבד” – משאבי ההתמודדות של קהילות הנגב המערבי עם מתקפת ה־7 באוקטובר**
ניצן אילון וארנה בראון־לבינסון
- 113 **נחל עוז – קהילה לדורותיה – חוסן רב־דורי ועל־זמני**
אילת גלס
- 120 **מגמות חוסן בשיח ברשתות חברתיות בקרב מפונים מיישובי הצפון**
רון קנת, גלית ולנר, עידו רם, מירב אהרון־גוטמן
- 130 **בין חוסן לשיקום תושבי הצפון – זווית אישית**
שרית זהבי
- 135 **חוסנה של המערכת הכלכלית בגליל במהלך המלחמה ובעקבותיה**
מיכל צורן
- שער שלישי: מערכת החינוך במבחן ההתפנות ושימור החוסן**
- 140 **מודל ה־RACE: ניהול גמיש לשמירה על רציפות חינוכית לשם חיזוק החוסן החברתי במשבר מתמשך**
אורית חזן
- 153 **קיבוץ כפר עזה – חינוך בחירום: תיעוד והמלצות מתוך תפעול מערכות החינוך במלחמה**
אילנה צוק וקהילת כפר עזה
- 161 **התמודדות עם אתגרים קהילתיים ואישיים בבית ספר למפונים מהצפון**
יצחקי גולן

הקדמה

מאיר אלרן וענת שפירא

קובץ מאמרים זה הוא תוצר של סמינר למידה מיוחד, שהתקיים ב־15 ספטמבר 2024 במכון למחקרי ביטחון לאומי שליד אוניברסיטת תל אביב. הסמינר עסק בסוגיית החוסן הלאומי והחברתי, ובפרט בהשפעת ההתפנות האזרחית הנרחבת מיישובי הדרום והצפון על החוסן בישראל בעת המלחמה המתמשכת והמאתגרת, שפרצה בעקבות מתקפת הפתע האכזרית של חמאס ב־7 אוקטובר 2023.

לסמינר, וכך גם לקובץ זה, מספר מאפיינים ייחודיים:

א. הם מקבצים ומשקפים את הידע והתובנות של קהילת חוקרים, אנשי מעשה ובעלי עניין בתחומי החוסן בישראל. זו הפעם השנייה במהלך מלחמת חרבות ברזל (הראשונה הייתה במאסר 2024) שקהילת החוסן התכנסה ללמידה ולדיון בנושאים חיוניים אלה ובהשפעתם על הביטחון הלאומי של ישראל.

ב. קהילת החוסן – האמורה להיות קבוצה פתוחה – מורכבת בכוונת מכון מחוקרים אקדמאים מן האוניברסיטאות והמכללות בישראל, חוקרים במכוני מחקר וחשיבה, אלה העוסקים הלכה למעשה בחוסן – פיתוח ויישום – על רכיביו השונים. הם מייצגים מרקם רחב ומגוון של זוויות ראייה בנושא רגיש וחשוב זה, שלו חשיבות רבה בפענוח חידת החוסן ובהבנת הרכיבים העיקריים המעודדים או מעכבים אותו. החיבור של כל אלה הוא ערובה לשיפור היכולת להעמיק בהבנת משמעויות החוסן ברמה התאורטית והמעשית ובעיקר בהשלכותיו על הביטחון הלאומי, בוודאי תוך כדי מלחמה ארוכה ומורכבת.

ג. כמו בסמינר עצמו, כך גם בקובץ מגוון זה באו לידי ביטוי תפיסות, פרשנויות והדגשים שונים של החוסן החברתי והלאומי בישראל. אנו רואים בכך יתרון מובהק וחשוב, המאפשר לקוראים מנעד רחב של נקודות מבט, חלקן שונות ואף מנוגדות. מטרת הקובץ היא לא רק להציג תמונה מגובשת אחת אלא גם לנסות להעשיר את המתעניינים בנושאי ההתפנות האזרחית והחוסן ובקשר ביניהם כרכיב חשוב בביטחון הלאומי של ישראל.

ד. מגוון המאמרים בקובץ בא גם לידי ביטוי בתצורתם. יש ביניהם מאמרים אקדמיים מובהקים, ואחרים משקפים גישה ומסגור פרקטיים יותר, המבליטים בעיקר את ההשלכות

המעשיות של אתגרי החוסן וההתפנות ומציגים המלצות להפקת לקחים מעשיים לעתיד בשורת סוגיות רלוונטיות. בין שני קצוות אלה יש מאמרים המדגישים היבטים שונים של חוסן במתכונות שונות. אנו רואים בגיוון זה ברכה ותרומה לקהלים שונים.

ה. בחרנו להתמקד בנושא המשמעותי וההשלכות של תופעות ההתפנות הנרחבת על החוסן החברתי, כבסיס להבנת ההתפנות כשלעצמה כהפרעה ייחודית, גם אם מקובלת בזמן מלחמות ולנוכח אסונות טבע. אנו מאמינים שליבון נושא ההתפנות עצמו חשוב בראייה עתידית. לא פחות מכך, נושא ההתפנות הנרחבת חשוב גם כדי להעמיק בהבנת נושא החוסן, המחייב התעדכנות תמידית, ודאי במדינה שהשינויים החלים בה ובסביבתה הפנימית והחיצונית הם מאפיין מרכזי בפני עצמו.

קובץ המאמרים מחולק לשלושה שערים:

השער הראשון כולל מגוון מאמרים על אודות הקשר בין ההתפנות כהפרעה מכוונת ומתמשכת לבין החוסן כמאפיין את יכולתן של הקהילות המתפנות ושל החברה הישראלית בכללה ליצור רציפות תפקודית תוך כדי המלחמה, וכן התאוששות מהירה לקראת צמיחה. בין המאמרים בשער זה יש המתמקדים במסגור תאורטי של התופעות הנדונות, יש המציגים תמונה אוניברסלית של לקחי התפנות המונית ויש הסוקרים את התופעות הנדונות באספקלריה של נתונים וניתוח משמעותיהם.

השער השני כולל מאמרים המתמודדים עם ניתוח ההשלכות של תופעת ההתפנות הנרחבת והמתמשכת מיישובי הנגב המערבי בדרום המדינה, ומיישובי קו העימות המורחב בצפונה בתחילת המלחמה. בהתייחסות לשתי הקבוצות הללו ביקשנו לתת מקום וביטוי לאלה שחוו ועדיין חווים את האירוע המטלטל של הפינוי, ולהשפעתו על הפרט, על המשפחה והקהילה וכן על החוסן החברתי והלאומי. להדגשת החוויה האישית וביטוייה במאמרים השונים יש יתרונות עקב שיקוף של התנסות ממשית וקרבה לאירוע, בצד חסרונות של סובייקטיביות. כוונתנו בחלק זה היא להבליט את השונות בין הרקע, התצורה וההשלכות של ההתפנות ממקומות שונים, היוצרת תמונה מגוונת שמשקפת את הלקח המרכזי הנדרש של התייחסות ומענים דיפרנציאליים להתמודדות מוצלחת עם ההפרעה.

השער השלישי מתמקד ברכיב החינוך במסגרת ההתפנות. זאת בשל חשיבותו המיוחדת לקבוצת הילדים והנוער מבין המתפנים, והשפעתו במהלך ההתפנות על המשפחה והקהילה. לכך חשיבות הן במסגרות הקליטה השונות של המפונים והן כשיקול מרכזי בתהליכי השיבה הביתה. המאמרים בחלק זה מציגים, גם על בסיס ניסיון מעשי במלחמה עצמה, מודלים

שונים של הבניית תהליכי חינוך תוך כדי פינוי והפרעות אחרות, ושל הצעות ליישום לקחים מהניסיון המצטבר.

הסמינר וקובץ המאמרים אינם רק מאמץ המיועד לחקור ולהבין תופעות חברתיות עמוקות ומעצבות מציאות בתנאי הפרעות קשות מאז פרוץ מלחמת חרבות ברזל. הם גם משקפים חוויה אישית ולאומית משמעותית לישראלים, המושפעים ברמה האישית, הרעיונית והפוליטית מהמלחמה המיוחדת הנוכחית ומהאתגרים שהציבה. הפצע הפעור של תחילת המלחמה ואופייה המתמשך, כמו גם תפיסת העתיד המעורפלת בגינה, ולא פחות מכך – גורלם של החטופים המוחזקים עדיין (בעת עריכת הקובץ) בידי חמאס ברצועת עזה, ושל המפונים המפוזרים עדיין, בחלקם הגדול, במרחבי קליטה ברחבי הארץ – כל אלה ודאי משפיעים מאוד על התודעה של מחברי המאמרים.

כדי לשקף את ההיבט הרגשי הזה מצאנו לנכון לבטא תקווה להשבת כל החטופים בהקדם וכן להביע הזדהות עם היישובים הנפגעים, המתמודדים עם המפולת ועם האתגר הכרוך בשיקומם. במסגרת זו בחרנו להביא כאן כדוגמה וכמופת את המסר הערכי החשוב של תושבי קיבוץ ניר עוז, שרבע מחבריו נרצחו או נחטפו ב־7 באוקטובר. המסר הושמע בהכרזה התקומה המיוחדת שלהם ב־11 בנובמבר 2024, כשנה וחודש לאחר המפולת הנוראה. זהו מסר ייחודי ומרגש של חוסן, חמלה ותקווה, שמעניק לנו השראה ומשמש לקהילת החוסן ולכותבי המאמרים בקובץ זה בסיס מוצק להבנה טובה יותר של הנושאים שנדונים כאן.

11 בנובמבר 2024

י' חשוון ה'תשפ"ה

הצהרת תקומת קיבוץ ניר עוז

בשבעה באוקטובר חוותה קהילת ניר עוז פוגרום וסבב המוני, שבוצעו באכזריות בלתי נתפסת - הושארנו לבדנו להילחם בגבורה על חיינו. ההפקרה והגבורה לא הסתיימו מאז – 29 חברינו ואהובינו עדיין חטופים בידי האויב האכזר.

מתוך הכאב הבלתי נתפס על שעברנו ועודנו עוברים, ותוך קריאה לממשלה להשיב מיד את כל החטופים כתנאי הכרחי ובסיסי לתקומתנו, ברור לנו כי הניצחון האמיתי והיחידי לצד השבת יקירינו הוא הקמתו של קיבוץ ניר עוז מחדש – חזק יותר, מיטבי יותר וגדול יותר.

חברי ניר עוז החליטו – קיבוץ ניר עוז – יקום מחדש!

בבניית קיבוץ ניר עוז מחדש ייבחנו חוסנה ויכולת תקומתה של מדינת ישראל. על כן, על הממשלה להבטיח בנייה מלאה ומיטבית של הקיבוץ, תוך גילוי נדיבות, רחוב לב, ורצון כן ואמיתי להביא לתקומת ניר עוז.

לצד ההקמה מחדש, חובתנו לשמר את הזיכרון והמורשת, ולהנציח את סיפורי הגבורה בקיבוץ ניר עוז למען הבטחת זיכרון המקום ואנשיו לדורי דורות. מלאכה זו, רוויית דם, עצב, אך גם חיים ותקווה, תיעשה בתיאום עם כלל הקהילה, תוך גילוי רגישות מרבית לנרצחים ולשורדים, ודרך גיבוש הסכמות נרחב על האופן בו תבוצע.

לצד הגבורה שגילו כל תושבי ניר עוז בעת הסבת, יהיו מי שלא יוכלו וירצו לשוב ולהתגורר בניר עוז בצל הטרואמה והאובדנים האישיים שחוו. אנשים אלו הם בשר מבשרנו, ומהווים חלק מהותי מהקהילה. אנו תובעים מהמדינה לקדם פתרונות עבור מי שלא יוכל לשוב, בד בבד וכחלק בלתי נפרד מתהליך הקמת הקיבוץ והקהילה מחדש.

דלתנו תישאר פתוחה עבורם לשוב לניר עוז בעתיד אם רק יוכלו לעשות זאת.

אנחנו מחויבים למאבק לשחרור חברינו, יחד עם החובה לשוב הביתה ולהתחיל מחדש. "לא עיפי דרך כי אם מפלסי נתיב". נפלס יחד בעוז דרך לחיים, דרך לשגשוג, דרך לתקווה.

קיבוץ ניר עוז

שער ראשון

חוסן לאומי וקהילתי בנסיבות של התפנות נרחבת

מסגור החוסן הלאומי באספקלריה של ההתפנות ההמונית במלחמת חרבות ברזל

מאיר אלרן*

הספרות המקצועית מתייחסת לחוסן הלאומי כאל גורם המקבץ ומקשר בין רכיבי החוסן האישי, הקהילתי, החברתי, הכלכלי, התשתיתי והארגוני־ממשלתי. כל אחד מאלה וכולם יחד מתכתבים עם ההגדרה הגנרית המקובלת של החוסן (resilience), המתייחסת לחמישה רכיבים פונקציונליים עיקריים:

א. סך היכולות של (כל) מערכת להתמודד בגמישות ובהצלחה עם **הפרעה קשה או אסון**, מן הטבע או מידי אדם, אקוטית או מתמשכת.

ב. היכולת של המערכת לקיים במהלך ההפרעה רמה מינימלית של רציפות תפקודית סבירה, למרות לחצי ומגבלות ההפרעה.

ג. היכולת של המערכת **להתאושש** מההפרעה ומנזקיה במהירות, ולהגיע לרמת תפקוד דומה לזו שהייתה לפני האירוע.

ד. היכולת ליצור בסופו של תהליך, לאחר ההפרעה, התאוששות מרחיבה בדמות **צמיחה ושגשוג מערכתי** מובהק ורב־ממדי.

ה. כל זאת ללא שינוי בסיסי בצביונה וביעדיה של המערכת הנדונה.

מערכת העומדת בכל התנאים האלה תיתפס כבעלת חוסן גבוה. לחוסן הפונקציונלי שני מעצבים עיקריים: מאפייני ההפרעות, עוצמתן ונזקיהן מצד אחד, ויכולותיה של המערכת הנדונה להתאושש ממנה, מצד שני.

ההפרעה החיצונית הקשה של מלחמת חרבות ברזל, שהתפתחה ממלחמה מאתגרת בין ישראל לחמאס ברצועת עזה למלחמה אזורית מורכבת ורב־זירתית, תפסה את מדינת ישראל בשעה שחוסנה היה פגוע, בעקבות צבר נמשך של הפרעות חברתיות־פוליטיות פנימיות הנמשכות עד מועד כתיבת שורות אלה. כבר מ־2019 חוותה מדינת ישראל אי־יציבות פוליטית קשה חסרת תקדים, שהביאה לחמש מערכות בחירות תוך פחות מארבע שנים. באותה תקופה (גם) השתוללה בישראל מגפת הקורונה, שהשפיעה ללא ספק על

* תת־אלוף (דימ') ד"ר מאיר אלרן הוא חוקר בכיר אמריטוס במכון למחקרי ביטחון לאומי.

חוסנה של המדינה. המשבר הפנימי החמור ביותר היה זה הפוליטי-משפטי, שהביא לאחר פרסום "הרפורמה המשפטית" של הממשלה (ינואר 2023) לגל של מחאות ציבוריות חסרות תקדים במהלך 2023. כל אלה ייצגו הפרעות מערכתיות נמשכות, שהעמיקו את השסעים והמחלוקות בחברה הישראלית, ערערו את הסולידריות החברתית, פגמו מאוד באמון הציבור בהנהגה הפוליטית, בממשלה ובמוסדותיה והעלו שאלות קשות לגבי חוסנה של המדינה ויכולתה להתאושש ממשברים רצופים אלה. תהיות אלה התייחסו גם ובפרט לממדים השונים של הביטחון הלאומי של ישראל, כולל הבעת ספק מצד מומחי ביטחון בכירים וממסדיים לגבי שרירות ההרתעה הלאומית מול אויביה, ולגבי האפשרות (ב־2023) שאלה רואים את ישראל כמחלשת מבפנים, ולכן פגיעה להתקפה עליה.

על רקע פנימי מורכב זה יש לראות את ההפרעה החיצונית יוצאת הדופן בחומרנה גם בהשוואה להפתעה של מלחמת יום הכיפורים, 50 שנה לפני כן. מתקפת הפתע של חמאס בשמחת תורה 2023 יצרה – לצד הכישלון המהדהד של מערכת המודיעין במתן ההתרעה הנדרשת והקטסטרופה המבצעית של כוחות צה"ל, ביבשה ובאוויר – את הטבח ההמוני ביישובי הנגב המערבי ("עוטף עזה"). המתקפה עצמה הסתכמה ברצח של יותר מ־1,200 חיילים ואזרחים, בחטיפתם לעזה של 255 בני אדם (מתוכם 91 אחוזים אזרחים, 19 ילדים עד גיל 11 ו־38 מבוגרים מעל גיל 60) ובהרס הנרחב של תשתיות היישובים. המתקפה אומנם נבלמה וסוכלה תוך פחות משתי יממות אולם מעשי הטבח, הנזקים בדם, בנפש וברכוש, בעיקר בקרב אזרחים, ילדים וקשישים, נתפסו בישראל כלא פחות מאירוע "שואתי", המהדהד את זיכרונות השואה באירופה. מדובר באסון לאומי המייצג הפרעה מכוננת מסדר גודל יוצא דופן והיסטורי.

נכון להתייחס למתקפה מטלטלת זו כאל אירוע שחולל טראומה קולקטיבית קשה בקרב הציבור הרחב בישראל, הנמשכת ברמות שונות זה יותר משנה. מדובר בתחושות עמוקות ונמשכות, חוצות מחנות וקבוצות, של השפלה, שנאה לאויב, דחף לנקמה ומבוכה. המתקפה האכזרית לא הייתה אלא פתיח למלחמה ארוכה וקשה, מאתגרת ומסתבכת. במלחמה זו נהרגו כבר יותר מ־800 לוחמי צה"ל ויותר מ־12 אלף נפצעו, חלק גדול מהם באורח קשה, וחלק נוסף סובל מפגיעות נפש נמשכות. ההפרעה הראשונית הקשה הפכה להפרעה מתמשכת ורבת ממדים, הכוללת התשה נמשכת של העורף האזרחי ופוגעת בחוסן הלאומי בהיבטיו החברתיים, התודעתיים והכלכליים.

יום לאחר פתיחת המלחמה ברצועת עזה פתח חזבאללה במלחמת התשה נמשכת ומתפתחת נגד העורף הישראלי, בעיקר בצפון, שבמסגרתה שוגרו (נכון לסוף אוקטובר

2024) יותר מ־12 אלפים חימושים (טילים, רקטות, כלי טיס בלתי מאוישים וטילי נ"ט) [לעבר יותר מ־930 יישובים אזרחיים](#), רובם בצפון הארץ, בעיקר בקו חיפה-בית שאן. התרחבות העימות לחזיתות נוספות – טרור בתוך ישראל, ביהודה ושומרון, שיגורי חימושים מצד החות'ים בתימן והמיליציות השיעיות בעיראק ובסוריה – החריפה את האיום ואת תחושת החרדה בקרב האזרחים. כניסתה הישירה של איראן למעגל הלחימה נגד ישראל, עד עתה באמצעות שתי מתקפות נרחבות של טילים וכלי טיס בלתי מאוישים, ב־13 באפריל וב־1 באוקטובר 2024, שיצרה מעגל תגובות ותגובות נגד, גוררת גם חשש להסלמה נוספת, שבה העורף האזרחי עלול להיפגע בממדים נרחבים יותר. כך מצאה עצמה ישראל בהפתעה וברמת מוכנות צבאית ותפיסתית נמוכה במלחמה רב־זירתית, היוצרת איומים חדשים ומאתגרים, אשר משפיעים במידה רבה על העורף האזרחי בישראל ומאתגרים מאוד את חוסנו, גם אם פחות ממה שהיה צפוי לפני פרוץ המלחמה.

הטראומה הקולקטיבית העמוקה והנמשכת משפיעה מאוד על החוסן הלאומי, גם אם היא משתנה מאוד מציבור לציבור. היא משפיעה במיוחד על קהלים שנפגעו ישירות ובחומרה מן המלחמה. בין אלה בולטים במיוחד משפחות החטופים, ההרוגים והפצועים, האזרחים המפונים מהדרום ומהצפון, [שמספרם הגיע בתחילת המלחמה לשיא של כמעט רבע מיליון אזרחים, ועומד נכון לדצמבר 2024 על כ־143 אלף](#), חיילים בסדיר ובמילואים ומשפחותיהם וכן תושבי הצפון המורחב, החשוף ברציפות לפגיעות ולאיומים טורדניים מצד חזבאללה מלבנון. אך טבעי הוא שחוסן של קבוצות אלה אותגר בשנה האחרונה יותר מזה של מרבית תושבי המדינה, המצליחים עד כה לקיים שגרת חירום ורציפות תפקודית סבירה למדי. זו כשלעצמה מעידה על חוסן חברתי סביר בקרבם, למרות הנסיבות המאתגרות. במצב מורכב זה תמונת החוסן הלאומי בישראל במהלך המלחמה נראית דיפרנציאלית, כאשר חלקים גדולים ממנה – כמו הרוב בקרב הערבים והחרדים, שיחד מהווים כשליש מאזרחי ישראל – אינם שותפים באותו אופן ועוצמה לתחושות החרדה והשייכות הנובעות מהטראומה הקולקטיבית של המלחמה ומוראותיה.

המכון למחקרי ביטחון לאומי סוקר ומעריך בתדירות גבוהה את החוסן החברתי בישראל. התמונה המסתמנת (ראו להלן מאמר מפורט לגבי ממצאי הסקרים הללו), המסכמת 20 סקרים שנערכו מאז ראשית המלחמה, מורכבת אך עקבית למדי: המדדים העיקריים של החוסן הלאומי – רמת הסולידריות של הציבור, האמון שלו במוסדות המדינה (תפקוד הממשלה וצה"ל) ובמנהיגיה, התקווה והאופטימיות ותחושת הביטחון של האזרחים – יציבים בעיקרם. הם מצביעים ככלל על ירידה מתונה ואיטית במדדי החוסן, החל מתום השליש

הראשון של המלחמה. זאת לאחר מדדים גבוהים מאוד בתקופה שמיידי לאחר מתקפת חמאס והטבח ביישובי הנגב המערבי. זינוק ראשוני זה בחוסן החברתי מוסבר על ידי תופעת "ההתכנסות אל הדגל" של מרבית הציבור, על רקע תפיסת המלחמה כמוצדקת. תפיסה זו יצרה תלכיד רגשי של מרבית הציבור היהודי, שגרר במקביל ממד מוקצן של שנאה כלפי חמאס והפלסטינים (המצדיקה לכאורה גם תגובות קיצוניות). לכך ניתן לצרף את ההתייחסות הרגשית העמוקה של הציבור היהודי לצה"ל כאל "צבא העם" שלנו, הלוחם באויבנו־שונאינו ומגן מפניהם. ההתאוששות המהירה של הצבא, הסדיר והמילואים, לאחר ולמרות הכישלון המהדהד של ה־7 באוקטובר, וההצלחות המרשימות של צה"ל בחזיתות השונות תרמו אף הן לרמת האמון הגבוהה מאוד בצה"ל ובמפקדיו לאורך המלחמה. לאלה התווספה במישור האזרחי ההתייחסות המרשימה של רכיבי החברה האזרחית לפעילות התנדבותית מסייעת ונרחבת מאוד לנצרכים, גם מול אוזלת ידה של הממשלה.

תופעות חשובות אלה הן רכיבים **המעודדים** את המורל הציבורי, ובאמצעותו את החוסן הלאומי, אולם מולם ניכרים גם רכיבים משמעותיים **הפוגעים** במורל הציבור ומעכבים את חוסנו. בין אלה נמנים הימשכות המלחמה בחוסר תכלית אסטרטגית ברורה, המחלוקות בציבור בדבר היום שאחרי, תפקוד בלתי אפקטיבי של הממשלה, בפרט בתחומים האזרחיים והכלכליים, כולל אלה הקשורים במישרין למאמץ המלחמתי, ויותר מכול — השיח הרעיל המתרחב והמעמיק בציבור ובפוליטיקה הישראלית, הכולל גם נושאים הקשורים במישרין למלחמה. אלה משפיעים על רמת אמון נמוכה מאוד בדרג המדיני, בממשלה ובראש הממשלה, המשקפת פער גדול ויציב בין רמת האמון הגבוהה מאוד בהנהגה הצבאית לבין רמת האמון הנמוכה בהנהגה המדינית.

הערכת החוסן הלאומי הנתפס — המציג את התפיסה העצמית של הציבור בנושא — מתבססת בעיקר על סקרים המשקפים מספר בעיות מתודולוגיות:

א. היותה של ישראל מדינה הטרוגנית מאוד מבחינה חברתית, זהותית ופוליטית. תופעה זו יוצרת שסעים עמוקים ורב־ממדיים בשורה ארוכה של נושאי עקרוניים וערכיים, גם במהלך המלחמה הארוכה, ותורמת להם. למרות השיח הרווח על מרכזיותה וחשיבותה של ה"אחדות", בייחוד בתקופת מלחמה מאתגרת ("יחד ננצח"), נראה שהפילוג והמחלוקות העמוקות מאפילים על השיח המאחד, הנראה לעיתים מלאכותי ופוליטי כשלעצמו. הנתונים העולים מהסקרים מצביעים על שונות בין קבוצות — עדתיות, דתיות ופוליטיות — שיחד עם השיח הפוליטי משני הצדדים מעוררים ספק לגבי מידת

שרירותם של רכיבי הסולידריות, האמורים להוות בסיס לחוסן הלאומי הנתפס. זאת כאשר אפילו לגבי צה"ל ומפקדיו, הזוכים לרמות אמון גבוהות מאוד בציבור היהודי, נשמעות תדיר התייחסויות ביקורתיות, לעיתים בוטות, בעיקר ברשתות החברתיות אך גם בדברי פוליטיקאים, בייחוד משורות הקואליציה המרכיבה את הממשלה.

ב. התפתחויות המלחמה שימשו רקע להיווצרות בידול מובהק בין קבוצות שונות של הציבור הישראלי. יש להניח שההתייחסות של קבוצות מובחנות – ובעיקר אלה הנפגעות במיוחד מהמלחמה – שונה באופן קיצוני מהממוצע הנסקר של הציבור. שונות זו יוצרת ספק לגבי ייצוג הדינמיקה והאימפקט הקיימים במגוון התפיסות בציבור. בולטת בהקשר זה הייחודיות של קבוצת משפחות החטופים, שחלק גדול מהן מבטא עמדות ביקורתיות יותר כלפי הממשלה. לכן יש בין החוקרים את החוסן החברתי כאלה המעדיפים ככלל להימנע מהערכתו ברמה הלאומית העליונה, ובוחרים להתמקד ברמה הקהילתית והמגזרית. זאת כאשר הקהילה או הקבוצות המובחנות מיטיבות כנראה, בדרך כלל, לבטא את תפיסות חבריהן בצורה המשקפת במידה רבה יותר את חוסנה של הקהילה או הקבוצה הספציפית.

ג. קיים קושי בהתוויית הגדרות ברורות לגבי תפקודה של המדינה בכלל ובעת הפרעה קשה בפרט, וכך גם לגבי חוסנה הלאומי בהקשר להפרעה. חוסן מדינתי או לאומי אמור לכלול שורת תחומים: החברתי, הכלכלי, התשתיתי והארגוני-שלטוני. זאת לא רק בזווית התפיסתית, כלומר כיצד הציבור רואה את תפקודה של המדינה בתחומים מורכבים אלה, אלא לא פחות מכך בראייה תפקודית, כלומר הערכת רכיבי החוסן המדינתי בפריזמה של יכולותיה המגוונות של המדינה לתפקד במהלך ההפרעה עצמה, הנסיגה התפקודית הצפויה במהלכה או אחריה (אם היא מתמשכת), ובזמן ההתאוששות ממנה. בדרך כלל ניתן לקבץ נתונים אמינים על תפקוד המערכות הללו רק בדיעבד.

החוסן החברתי – בבחינה מעמיקה של החוסן החברתי, מן הראוי לחקור ולהבין את מידת ההשפעה של קבוצות וסוגיות ספציפיות הניצבות, בייחוד בנסיבות של מלחמה, במקום גבוה בסדר העדיפויות התודעתית של הציבור הרחב. במלחמה הנוכחית קיימות לפחות שתי קבוצות בולטות, המשפיעות מאוד על השיח הציבורי וכך גם על החוסן הנתפס: משפחות החטופים ועשרות אלפי המפונים מיישובי הצפון והדרום. בקובץ זה בחרנו להתמקד, כחלק מלימוד החוסן בישראל בעת מלחמה, בתופעה המאתגרת של ההתפנות ההמונית, וזאת משתי זוויות ראייה: האחת – כיצד משפיעה ההתפנות על החוסן החברתי של הקהילות

המפונות עצמן ועל סביבתן המיידית, בהיבטים של שייכות, מנהיגות, אמון ותקווה; והשנייה – כיצד ההתפנות כאתגר לאומי משפיעה על החוסן הלאומי. בחינה מקבילה נדרשת לעניין התופעה הקשה של החטופים ומשפחותיהם ושל קבוצות ייחודיות אחרות, וביניהן משפחות השכול.

התפנות המונים תחת אש וכחלק ממלחמה היא הפרעה מתגלגלת וקשה, המאתגרת את החוסן בממדים שונים: החל מהיקפי ההתפנות דרך הנסיבות שבהן היא מתרחשת, משך השהייה במקום החדש ותנאי החיים בו, וכן הסיוע המתקבל עבור המתפנים מהמדינה או מהחברה האזרחית. גם בישראל, למרות ההיקפים הלא־גדולים יחסית (אפילו בהשוואה להתפנות במלחמת העצמאות, הנדונה במאמר מיוחד בקובץ זה), ניכרת שונות רבה בין קבוצות המתפנים. זאת לא רק בין המפונים מהדרום לאלה מהצפון אלא גם בהקשר למאפייני הקהילות המתפנות – קיבוצים, מושבים, עיירות, ותצורות קליטתם המגוונות באתרים השונים.

ההתפנות מיישובי הנגב המערבי – במכלול זה ניכרים עד עתה ארבעה שלבים בתהליך ההתמודדות עם ההפרעה: הראשון – מתקפת ה־7 באוקטובר; השני – התפנות האזרחים מהיישובים המותקפים והקליטה הראשונית באתרים שונים, במלונות ברחבי הארץ ובשורת קיבוצים (בחלק מהמקרים עם הכנה מוקדמת); השלב השלישי – חיים ארעיים מחוץ לבית, הנמשך חודשים ארוכים עד שהתאפשר – גם בעידוד נמרץ של המדינה – השלב הרביעי של השיבה הביתה (במרבית המקרים), או ההעברה לאתרי מגורים זמניים מוסכמים. ההתפנות מהדרום יצרה תופעות של הפרעות דיפרנציאליות למפונים ולקהילותיהם. שונות זו השפיעה במידה שונה על התפקוד ועל מאפייני החוסן של הקבוצות השונות וחייבו מענים שונים, בהתאמה. מעקב אחר התנהלות המפונים מהדרום – מאז מתקפת חמאס ועד כתיבת שורות אלה – מצביע ככלל על תפקוד סביר ומעלה במהלך ההפרעה. חמש סיבות עיקריות לכך:

- א. חוסן הגבוה מלכתחילה של קהילות הנגב המערבי, המהדהד גם את ניסיון מול התקפות מרצועת עזה לאורך שנים ארוכות.
- ב. העובדה שחלק גדול מהמפונים שהו יחד באתרי קליטה, תוך שימור האופי הקהילתי שלהם.

ג. המעטפת הממשלתית התומכת, תקציבית ותכנונית, בדמות מנהלת 'תקומה', המלווה באופן צמוד ואפקטיבי את המפונים ואת יישוביהם לאורך הדרך, גם אם היא זוכה לתגובות מעורבות, חלקן ביקורתיות, מצד המפונים (ראו מאמר על פעילות המנהלת בהמשך).
ד. התנהלות המנהיגות המקומית, שלה תפקיד חשוב בחוסן ובשיקומן של הקהילות, שגם לגביה יש לא מעט הערות ביקורתיות.

ה. המצב הביטחוני המתפתח בנגב המערבי, המתאפיין בהפחתה ניכרת באיום הישיר מהרצועה, גם בהיעדר תהליך של הסדרה קבועה, שתכליתו שימור הביטחון ותחושת הביטחון לאורך זמן.

וכך, למרות הפתיחה המזוועה והאתגר המתמשך, אפשר להכליל ולהעריך שמרבית הקהילות גילו חוסן סביר מאוד תוך כדי המלחמה. נראה גם שחוסן של אלה הולך ומתעצם כשמוּלן ניצב אופק של תהליך שיבה מובטח ומאורגן יחסית הביתה, גם אם לא נטול בעיות. מסלול מוסדר כזה משליך על צפי להתאוששות מרחיבה ולצמיחה ניכרת של יישובי הנגב המערבי בעתיד, בהנחה שמרבית ההבטחות של הממשלה יתממשו.

ההתפנות מיישובי הצפון הייתה מלכתחילה שונה מאוד במאפייניה. בצד החיובי, לא התרחש שלב הפתיחה המזעזע של כיבוש וטבת. בצד המאתגר, תהליך ההתפנות עצמו היה פחות מאורגן ומוסדר מאשר בדרום. ברוב המקרים אתרי הקליטה למשפחות המפונים היו מלונות ברחבי הארץ, שלא תמיד אפשרו שימור קהילתי. כך דווח על קשיים ניכרים של המשפחות לקיים שגרת חירום במלונות, ועל פגיעה כלכלית קשה במפונים בגלל הרס עסקיהם הפרטיים. ואולם האתגר העיקרי הניצב בפני מפוני הצפון טמון בהיעדרו – בינתיים – של אופק ברור ומוסכם לשיבה קרובה הביתה ולשיקום, בהרס הנרחב של בתיהם ותשתיות יישוביהם עקב ההפגזות הממושכות מצד חזבאללה, ולא פחות מכך – בשאלה אם תתקיים לאורך זמן הסדרה עם חזבאללה ולבנון, שתאפשר למפונים לשוב לבתיהם בבטחה.

לגבי מפוני הצפון מתקיימים עוד שני תהליכים מדאיגים: האחד – עיכוב בהתארגנות הממשלתית לטיפול ממוסד ומתוקצב, במתכונת מנהלת תקומה בדרום; השני – תופעה מסתמנת של מעבר עצמאי של משפחות לאזור המרכז, למה שעשוי להפוך להשתקעות לאורך זמן שם. מדובר בדרך כלל במשפחות חזקות יחסית. משמעות הדבר היא לכן החלשה אפשרית של ההון האנושי העתידי בצפון. אלה עלולים להחליש את החוסן הקהילתי בהשוואה לזה של מפוני הדרום. משמעות הדבר היא לא רק צפי לקשיים נמשכים במימוש

רציפות תפקודית בתקופה הקשה המתמשכת, אלא אולי גם קשיים בתהליך ההתאוששות ובצמיחה הנדרשת בעתיד. תופעות אלה מחייבות ביתר שאת תמיכה ממשלתית מסודרת ונדיבה לאורך זמן, על פי עקרונות העבודה של מנהלת תקומה בדרום.

לתופעת ההתפנות השפעה גם על החוסן הלאומי. השפעה זו מתבטאת בהיבטים שונים גם באשר לסוגיית החטופים. גם בראייה לאומית־ביטחונית, שאלת הפינוי והשיבה מתכתבת עם תפיסת ההתיישבות בספר, שהיא חלק גם מהאתוס הציוני ההיסטורי וגם חלק מתפיסת הביטחון המסורתית של ישראל. כמו לגבי השבת כל החטופים, כך גם התאוששות, שיקום וצמיחה של היישובים המתפנים מהדרום ומהצפון הם אבן פינה בחוסנה של החברה הישראלית וביכולתה להתאושש מהמלחמה הקשה. אם יש המחפשים את "הניצחון המוחלט", נצביע על השבת החטופים והמפונים לביתם כמענה הולם. מה שמדינת ישראל תעשה בתחומים אלה, יחד עם קבוצות אלו ובהתחשבות במצוקותיהן, ישקף את יכולתיה לשמר ולפתח את החוסן הלאומי, שהיה מאז ומתמיד מעיקרי עוצמתה.

לסיכום: חוסן לאומי הוא המפתח להתאוששות ולצמיחה לאחר הפרעה קשה. ככל שהמדינה והחברה הישראלית תשמור על רמה גבוהה של חוסן, כך היא תגיע לרמת התאוששות גבוהה ולצמיחה מהירה. המלחמה הנוכחית היא הפרעה ייחודית ומסוכנת. יש בה כדי לפגוע בחוסן הלאומי ולהגיע להתפוררות רב־מערכתית בתחומים קריטיים. לכן מתחייב מאמץ מיוחד של הממשלה ומוסדות המדינה ושל הציבור על כל חלקיו כדי להבטיח התאוששות מלאה ורב־ממדית. מנוף תודעתי חשוב במסגרת זו הוא השבת החטופים והמפונים לביתם בבטחה.

השפעת העקירה במלחמה: סקירה השוואתית בראייה בינלאומית

דניאל פ' אלדריץ*

מלחמת חרבות ברזל שפרצה ב־7 באוקטובר 2023 החלה ברצח של 1,200 ישראלים ובחטיפתם של יותר מ־250 בני אדם על ידי חמאס, ולמוחרת היום החלה גם מתקפת רקטות וטילים של חזבאללה מלבנון. המלחמה המתמשכת מציבה איומים קיומיים וסיכונים ממשיים, אשר הביאו לעקירתם מבתיהם של 135 אלף ישראלים לפחות. מאמר זה משווה את חוויית הפינוי ההמוני בישראל לזו של מדינות אחרות, תוך התמקדות באוקראינה וביפן. בשל שילוב של מוסדות חברה אזרחית חזקים, תשתיות פיזיות עמידות ושיעור נמוך יחסית של האוכלוסייה שנעקרה, ישראל נמנעה לכאורה מהמשבר ההומניטרי שהתרחש במדינות אחרות. עם זאת קיימות השלכות כלכליות ופסיכו־חברתיות מדידות של ההתפנות הנרחבת בישראל על המפונים עצמם ועל החברה בכלל, הגם שהיעדר נתונים מלאים ומדויקים על תגובות המפונים והתאוששותם מהאירוע מקשה על הניתוח. המאמר כולל המלצות קונקרטיות לממשלות ולארגונים ציבוריים בתחום איסוף הנתונים ובניית תשתיות חברתיות למקרים כאלה.

סכסוכים מעשה ידי אדם גורמים לעקירה של מיליוני אנשים באופן קבוע. האו"ם מעריך כי בשנת 2024 נעקרו מבתיהם כ־112 מיליון אנשים, 68 מיליון מתוכם בתוך מדינותיהם ועוד 44 מיליון מחוץ למדינות מוצאם. האוכלוסיות הגדולות ביותר שנעקרו בשל מלחמות כוללות את אלו שבאו מסוריה, דרום סודאן, אוקראינה וונצואלה.

* ראש תוכנית לימודי חוסן ופרופסור למדע המדינה ומדיניות ציבורית, אוניברסיטת נורת' איסטון, ארצות הברית.

לוח 1: עקירת אוכלוסיות בהשוואה בינלאומית

האירוע	המדינה	תקופת העקירה	מספר עקורים משוער	אחוז עקורים מכלל האוכלוסייה
מלחמת האזרחים	סוריה	מ-2011	יותר מ-13 מיליון	יותר מ-50%
מלחמת האזרחים	דרום סודאן	מ-2013	יותר מ-2 מיליון	יותר מ-30%
מלחמה עם רוסיה	אוקראינה	מ-2022	מעל 13 מיליון	יותר מ-30%
משבר ההגירה	וונצואלה	מ-2015	מעל 7 מיליון	כ-20%
משבר הרוהינגה	מיאנמר	מ-2017	מעל מיליון	כ-2%
מלחמת חרבות ברזל	ישראל	מאז 2023	כ-145,000	כ-1.4%
צונאמי	יפן	2011	כ-400,000	כ-0.3%

מבין האסונות הללו שיעור העקירה בישראל הוא הנמוך ביותר, פרט לאסון שאירע ביפן ב־2011. מידת ההשפעה של העקירה ההמונית על החוסן הלאומי הישראלי – שבחלקה עודנה נמשכת – נותרת שאלה חשובה שטרם זכתה לתשובה מלאה. מלחמות ומשברים קודמים שהובילו לעקירה המונית הציפו מספר תחומים של חשש פוטנציאלי: משבר הומניטרי, אי־יציבות כלכלית והשלכות פסיכו־חברתיות.

מאמר זה בוחן את היקף האתגרים הללו במלחמה הנוכחית בישראל, בדגש על ניסיון של שתי מדינות דמוקרטיות מתועשות נוספות שהתמודדו עם משברים רחבי היקף.

משבר הומניטרי

פינויים המוניים גורמים לעיתים קרובות למשברים הומניטריים, שגורמים זעזועים למערכות ולקבוצות ופוגעים בבריאות, בבטיחות וברווחת הקהילות, ואשר מחייבים לעיתים קרובות התערבות חיצונית. לדוגמה, מתקפות טילים, פצצות ומזל"טים רוסיים על אוקראינה שיבשו מערכות תשתית חיוניות כולל בתי חולים, כבישים ומתקני ייצור, מה שפגע בתפקוד התקין של התעשייה וגם של מערכות הבריאות והתרופות. כתוצאה מכך, נותני שירותי הבריאות

ומתקנים רפואיים נתקלו במחסור חמור באספקה ובתרופות, וקשה היה לטפל בילדים ובמטופלים עם מחלות קשות ובמצבי חירום רפואיים (Fontarosa et al., 2022).

קבוצות פגיעות ביותר ניזוקו בצורה הקשה ביותר מההתקפות הרוסיות. כ־90 אחוזים מהפליטים האוקראינים שנעקרו מבתיהם היו נשים וילדים (Khanyk et al., 2022). הרופאים ואנשי הבריאות דיווחו על עלייה בתחלואה בקרב קבוצות של ילדים בסיכון עם מחלות כרוניות, שלא יכלו לקבל טיפול רפואי שגרתי (Haque et al., 2022). גם מצבם הבריאותי של קשישים ושל אנשים עם מוגבלות פיזית ונפשית באוקראינה הידרדר בעקבות העקירה והפסקת הטיפול (Didivivska & Horemykina, 2023). ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם מחקרים קודמים, המראים כי קבוצות מיעוט וקבוצות חברתיות בפריפריה סובלות בדרך כלל מן ההשלכות הגרועות ביותר (Brodie et al., 2006; Hong et al., 2021).

מחקרים שנערכו ביפן בעקבות הפינוי המיידני של 140 אלף אנשים מהאזור שסביב הכור הגרעיני פוקושימה דאיצ'ו, בשל האסון שהתרחש ב־2011 (יחד עם 260 אלף שאולצו לעזוב את בתיהם בשל רעידת האדמה והצונאמי), הצביעו על עלייה בסיכון לסוכרת ולכולסטרול גבוה (Chung et al., 2020; Nomura et al., 2016). חוקרים מסוימים מצאו כי הסיכון למחלות בקרב המפונים היה זהה כמעט לזה של הלא־מפונים (Nomura et al., 2021), אך מוסכם על כל החוקרים כי פינוי מקשה על קבלת טיפול רפואי שגרתי ושמירה על הבריאות. אנשים שאולצו לעזוב את בתיהם ולעבור למקלטים זמניים, לקרוואנים ולמלונות התקשו להגיע לרופאים הקבועים ולנהל את השגרה היומית שלהם, מה שהפך ביקורות רפואיות, פעילות גופנית ותזונה בריאה לזמינים פחות.

בישראל לא דווח על שינויים משמעותיים בבריאות בקרב המפונים, אך אפשר שמדובר בחוסר נתונים ולא דווקא בהיעדר מקרים כאלה. נוסף על כך, מספר קבוצות בישראל נמצאות בפריפריה החברתית – הערבים־ישראלים, הבדואים והחרדים – ואין כמעט מחקר על האופן שבו השפיעה מתקפת ה־7 באוקטובר על איכות חייהם. ללא נתונים מפורטים אין בנמצא ראיות למשבר הומניטרי נרחב בישראל.

אייציבות כלכלית

מלחמה ועקירה המונית יוצרות לעיתים קרובות אייציבות כלכלית. הפלישה הרוסית לאוקראינה הגדילה את הגירעון התקציבי של אוקראינה והפכה את כלכלתה לתלויה בסיוע בינלאומי. בשל כך, עד קיץ 2022 כוסו כ־50 אחוזים מהגירעון הלאומי האוקראיני על ידי סיוע כלכלי מצד שותפים בינלאומיים. יש הגורסים כי התמ"ג של אוקראינה עלול

לרדת בתום המלחמה ביותר משליש, והחוב הציבורי שלה עלול לעלות ליותר מ-85 אחוזים מהתמ"ג (Khanyk et al., 2022).

הנזקים הכלכליים הישירים שנגרמו ביפן בעקבות האסונות המשולבים של 2011, אשר שיבשו את שרשראות האספקה וגרמו נזקים לתשתיות ייצור ולעסקים, הסתכמו ב-211 מיליארד דולר לפחות (Kajitani et al., 2013). היקף היצוא החקלאי מיפן ירד ביותר מ-15 אחוזים אך התמ"ג הכולל, רמת האבטלה ושיעורי פשיטות הרגל נותרו יציבים ברחבי המדינה, שכן אזור טוהוקו, שבו התרחשו האסונות המדוברים, אחראי רק ל-2.5 אחוזים מהתמ"ג הלאומי הכולל. עם זאת, באזורים הסמוכים לכור הגרעיני סומנו פגיעות כלכליות מגוונות הכוללות נזקי רכוש, עלויות פינוי, עלויות ניקוי, אובדן מוצרים ותביעות ביטוח (Zheng & Wang, 2024). כ-80 אחוזים מהמפונים מהאזור סביב הכורים הגרעיניים של פוקושימה דאיצ'י אינם מתכוונים לשוב למקום מגוריהם הקודם, מה שמקשה על התאוששות כלכלית באזור זה. מחירי הבתים והקרקעות ירדו ורבים מהעסקים – עד 70 אחוזים באזורים מסוימים – נסגרו. באזורים מסוימים ירד התמ"ג לנפש בכ-14 אחוזים. רק עלות הניקוי של האזור הרדיואקטיבי מסתכמת ביותר מ-600 מיליארד דולר.

באוקטובר 2023 עזבו את ישראל כ-12 אלף אנשים – פי ארבעה ממספר העוזבים באותו חודש בשנים קודמות – ויש דיווחים על עזיבות מתמשכות כמעט שנה לאחר מכן. יותר מ-360 אלף חיילי מילואים גויסו במספר סבבים, מה שפגע בתעסוקתם. עובדים פלסטינים לא הורשו להיכנס לישראל מאז הטבח. הבורסה התאוששה לאחר ירידה קלה, אך התמ"ג ירד בארבעה אחוזים מאז תחילת המלחמה, וירידה נוספת של אחוז אחד נרשמה בכל רבעון לאחר מכן, למרות שיעורי צמיחה גבוהים לפני המלחמה (Algarhi & Lagos, 2024). תחום התיירות נפגע הן בשל תחושת הסכנה הכללית באזור והן בשל סגירת רוב נתיבי התעופה למדינה. עלות המלחמה עשויה להגיע ל-70 מיליארד דולר, ודירוג האשראי של ישראל הורד על ידי הסוכנויות הבינלאומיות. נתונים מהימנים מראים שהמלחמה פגעה לפחות באופן חלקי בכלכלת ישראל.

השפעות פסיכו־חברתיות

עקירה המונית יוצרת לעיתים קרובות מגוון רחב של השלכות שליליות על בריאות הנפש, כולל הפרעת דחק פוסט־טראומטית (PTSD), חרדה, פאניקה והפרעות שינה. במחקר שנערך בעיירה באוקראינה שמארכת תושבים עקורים רבים, יותר ממחצית מן המטופלים בבתי החולים נזקקו להתערבות פסיכו־חברתית אחת לפחות (Hino et al., 2023).

השלכות בריאותיות שליליות בקרב אוכלוסיות שנעקרו עקב סיכונים מעשה ידי אדם נמצאו לאורך זמן ובמקומות שונים (Fujii et al., 2023).

מעבר להשפעה הישירה על המפונים, עלול להיווצר גם "אסון משני" – ירידה ברמת האמון החברתי והכללי בקרב הקהילות המארחות את העקורים בארצם (Gero et al., 2020). ירידה כזו התרחשה אחרי ההוריקן קטרינה בארצות הברית, כאשר קהילות מארחות דוגמת העיר יוסטון תפסו את 150 אלף עקורי ניו אורלינס כעניים יותר וכבעלי סיכוי גבוה יותר לבצע פשעים. תהליך זה, המכונה 'תשישות חמלה' או 'שחיקת חמלה' (compassion fatigue), ניכר כאשר שלושה רבעים מהנשאלים בסקרים הסכימו עם הטענה ש"סיוע לנעקרים יצר לחץ משמעותי על קהילת יוסטון", ושני שלישים מהנשאלים האמינו כי "התרחש גידול משמעותי בפשיעה האלימה ביוסטון בעקבות הגעת העקורים". כמו כן נרשמה עלייה במתחים בין־גזעיים ביוסטון, מכיוון שרבים מהעקורים זוהו בקלות לפי מוצאם האתני (Klineberg, 2015).

ישראל אינה יוצאת דופן בהשפעות הפסיכו־חברתיות של הפינויים שנגרמו בעקבות ה-7 באוקטובר. שיעור מקרי ה-PTSD באוכלוסייה הכללית הכפיל עצמו, וחשיפה ישירה למתקפת חמאס בנגב המערבי תרמה להפרעות דחק פוסט־טראומטית ולדיכאון (Levi-Belz et al., 2024). ההשפעה החזקה ביותר הייתה על אלו שנעקרו מבתיהם ואיבדו בני משפחה ופרנסה. המפונים הללו דיווחו על חוסן חברתי וקהילתי נמוך יותר, תקווה ומורל נמוכים יותר, לצד יותר תסמינים של מצוקה ותחושת סכנה לעומת האוכלוסייה הכללית (Kaim et al., 2024). מעבר להשפעות על האוכלוסייה הכללית ועל הנעקרים בתחום בריאות הנפש מסתמנת גם ירידה ברמת אמון הציבור בצה"ל, ובעיקר בממשלת ישראל (סקרים – המרכז לניתוח נתונים INSS). לא נערך מחקר על השפעת תשישות חמלה בקרב הקהילות המארחות ברחבי ישראל.

אחד המגינים החשובים מפני השלכות שליליות על בריאות הנפש של נעקרים הוא רשתות חברתיות. הן נעשות חשובות במצבי חירום ומשבר הומניטרי, כאשר מידע רלוונטי על דרכי התמודדות עם המשבר נצבר לעיתים קרובות ממקורות קהילתיים וממידע המבוסס על חוויות אישיות, ולא ממקורות רשמיים (Aldrich, 2019; Aydiner et al., 2024). חוקרים מצאו כי בקרב מפונים מאסון הכור בפוקושימה שביפן, קשרים חזקים בין חברי הקהילה סייעו לצמצם את ההשפעות השליליות על בריאות הנפש (Iwasaki et al., 2017). בישראל אין נתונים מספקים על מאגרי ההון החברתי בקהילות המארחות או בקהילות המפונות.

במקרים מסוימים, מלחמה ועקירה המונית עשויות גם להביא לתוצאות פסיכו־חברתיות חיוביות. לדוגמה, לאחר הפלישה הרוסית לאוקראינה כמעט כל אזרח שלישי באוקראינה האמין כי רמת חייו תשתפר בשנה הבאה – עלייה משמעותית מהשנה הקודמת (Chernets et al., 2023). לעיתים קרובות דווח על עדויות ממקורות איכותניים בדבר התחזקות ההון החברתי והתמיכה הקהילתית בעקבות פגיעות כאלה (Aldrich, 2012). עבור חלק מהאנשים, התקפות מצד תוקפים זרים חיזקו את הזדהותם הלאומית והפטרויטית. כך הוצע למשל כי "התוקפנות הצבאית הרוסית נגד אוקראינה תרמה לתחושת האחדות של האזרחים האוקראינים למען שימורם העצמי" (Chernets et al., 2023). חוקרים אחרים דיווחו כי "מלחמה המאיימת על הריבונות והעצמאות של המדינה המותקפת מקדמת, במקרים מסוימים, את החוסן החברתי ואת תחושת התקווה של האזרחים בסיכון, וזאת למרות תחושה מועטה של רווחה ורמה גבוהה יותר של דחק, תחושת סכנה ותפיסת איומים" (Kimchi et al., 2023). זאת ועוד, סקרים שבוצעו באינטרנט בישראל הראו שאין הבדל ניכר ברמת החוסן של מפונים לזו של אלה שלא התפנו (Kaim et al., 2024).

סיכום

אוקראינה, תחת מתקפה רוסית; יפן, שנאלצה להתמודד עם אסונות מעשה ידי אדם וטבע ב־2011 וישראל, הנמצאת בעיצומה של מלחמה במספר חזיתות – כולן חוו עקב ההפרעות הקשות רמות מסוימות של השפעה כלכלית ופסיכו־חברתית. אוקראינה ויפן נזקקו לסיוע בינלאומי כדי לייצב מחדש את התשתיות שלהן ולהשקיע מאמצים להחזרת שירותי בריאות יעילים לרבים מתושביהן, בייחוד לפגיעים שבהם. בעוד שקיימות ראיות ברורות למשברים הומניטריים באוקראינה וביפן, אין עדיין עדויות רבות לכך בישראל. אף מדינה לא נמלטה מהשפעות כלכליות ופסיכו־חברתיות משמעותיות בעקבות פינוי המוני. עם זאת, ממצאים ראשוניים מסוימים מצביעים על כך שחלק מהמפונים, כמו אזרחים אחרים בישראל, עשויים לחוש יותר פטרויטים ומחוברים לחברה הישראלית, למרות הטראומה שחוו.

המלצות למדיניות

שיפור בסיס הנתונים

חוקרים מתחילים להכיר בכך שמחקרי אסונות ותגובות לאסונות הסתמכו לעיתים קרובות מדי על נתונים סטטיים (Richards et al., 2022; Yabe et al., 2022). לכן, מי שמחפש כל סוג של נתונים, סטטיים או דינמיים, על כוונות לשוב הביתה ממצב של עקירה או על השלכות

פסיכו-חברתיות על המפונים, עלול להיתקל בקושי למצוא נתונים כאלה על המשברים המתמשכים בישראל. מחקרים קיימים ונמשכים על תנאי החברה בישראל, שמתבצעים על ידי צוותים דוגמת זה של המכון למחקרי ביטחון לאומי, אינם כוללים נתונים מספיקים, משום שהם מסתמכים בעיקר על סקרים המתבצעים על פי רוב באינטרנט על ידי צדדים שלישיים (Kaim et al., 2024).

אתגר מיוחד של סקרים כאלה, אשר נשלחים לרוב לטלפונים ניידים בעברית בלבד, הוא שיקוף אמין של עולמות התוכן החברתיים של עקורים, שייתכן כי הם מתארחים בבתי מלון, בדיוור זמני או אצל חברים וקרובי משפחה. קשה במיוחד להגיע לקבוצות הפגיעות ביותר, שעשויות להתמודד עם אתגרי בריאות הנפש ושאין מגיבות במידה מספקת לממצאים חריגים של סקרים או לסקרים אלקטרוניים. שיטות איסוף הנתונים הנוכחיות באמצעות סקרים מקוונים או שיחות טלפון מחמיצות קבוצות דמוגרפיות מסוימות (דוברי ערבית, חרדים, מבוגרים). כמו כן, מערכי הנתונים הגולמיים הנאספים לא תמיד זמינים דיים לציבור הרחב, מה שמקשה על שחזור ודיוק של תוצאותיהם. בעקבות הוריקן קטרינה, למשל, העיר ניו אורלינס הקימה מרכז נתונים ייעודי פתוח כך שתושבים, מקבלי החלטות וחוקרים יוכלו לעקוב אחר ההתקדמות בהתאוששות של תושבי העיר והמפונים. יש לשקול תיאום מאמצים בין ארגונים לא-ממשלתיים, רשויות ממשלתיות וגורמים אחרים בישראל לצורך לכידת מידע חיוני כזה ועיבודו.

חיזוק ההון החברתי

קיימות עדויות רבות לכך שחוסן חברתי ורמת אמון גבוהה במוסדות המדינה מסייעים לאזרחים לשרוד, לתפקד ואף לשגשג במהלך הפרעות קשות ואחריהן. היתרונות הטמונים בהון חברתי עוצמתי כוללים שיתוף פעולה מוגבר בין הגורמים השונים במדינה לבין האזרחים והקהילות שנפגעו במהלך הפרעה. אלה גורמים גם לתוצאות טובות יותר בתחום בריאות הנפש, גם במהלך זעזועים כבדי משקל (Iwasaki et al., 2017). לנוכח חשיבות ההון החברתי, על קהילות ומוסדות ממשלתיים בישראל לשקול להעניק עדיפות לגישות הבאות: ראשית, יש לאפשר לקהילות במידת האפשר לעבור יחד למקום חלופי, כדי לשמר את ההון החברתי שלהן (Hikichi et al., 2017). העברת אנשים ובתי אב למקומות ללא קשרים לקהילה הקודמת מאיצה את פירוק ההון החברתי ומפחיתה את הנכונות לשוב הביתה. שנית, יש להשקיע בפעילויות ממוקדות קהילה בגישת 'מלמטה למעלה' עבור העקורים, מתמיכה נפשית ועד תמיכה כלכלית בפעילויות חברתיות, כולל ספורט. לבסוף יש להשקיע

בתשתיות חברתיות, שהן המקומות שבהם נבנים אמון וחיבורים. מקומות אלו – מרחבים קהילתיים, מקומות פולחן דתי, פארקים ועסקים חברתיים – מגדילים את ההון החברתי ומוערכים כמעודדי חוסן (Aldrich, 2023; Fraser et al., 2022). בהתחשב בסבירות שישראל תמשיך להתמודד עם איומים מעשה ידי אדם ועם אסונות טבע בעתיד הנראה לעין, השקעה באיסוף נתונים עקבי ומדויק ובתשתיות חברתיות תהיה בסיס איתן לתוכנית יציבה לבניית החוסן.

מקורות

- Aldrich, D.P. (2012). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*. University of Chicago Press.
- Aldrich, D.P. (2019). *Black wave: How networks and governance shaped Japan's 3/11 disasters*. University of Chicago Press.
- Aldrich, D.P. (2023). How social infrastructure saves lives: A quantitative analysis of Japan's 3/11 disasters. *Japanese Journal of Political Science*, 24(1), 30-40. DOI:[10.1017/S1468109922000366](https://doi.org/10.1017/S1468109922000366)
- Algarhi, A., & Lagos, K. (2024). *Israel: 11 months of war have battered the country's economy*. The Conversation. <https://tinyurl.com/57v32e3f>
- Aydiner, C., Hoban, I., Buhler Corbin, T., & Gerber-Chavez, L. (2024). Migrant displacement in conflicts: Emergency management response to Ukrainian refugees and Turkish asylum seekers in Germany. (In L.M. Phipps & D.A. McEntire (eds.), *Current and emerging trends in the management of international disasters* (pp. 326-348). Mavs Open Press. <https://tinyurl.com/yuzm7jxj>
- Brodie, M., Weltzien, E., Altman, D., Blendon, R.J., & Benson, J.M. (2006). Experiences of hurricane Katrina evacuees in Houston shelters: Implications for future planning. *American Journal of Public Health*, 96(8), 1402-1408. DOI: 10.2105/AJPH.2005.084475
- Chernets, V., Stadnyk, M., Marukhovska-Kartunova, O., Kolybabiuk, S., & Svorak, S. (2023). The impact of Russian military aggression on the establishment of a new Ukrainian political nation. *Cuestiones Politicas*, 41(78), 357-373. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4178.25>
- Chung, Y., Harada, K., Igari, K., Ishizuka, J., & Koizumi, A. (2020). The incidence of diabetes among the non-diabetic residents in Kawauchi village, Fukushima, who experienced evacuation after the 2011 Fukushima Daiichi nuclear power plant disaster. *Environmental Health and Preventive Medicine*, 25(1), 13. DOI: [10.1186/s12199-020-00852-x](https://doi.org/10.1186/s12199-020-00852-x)
- Didkivska, O., & Horemykina, Y. (2023). Challenges for Children's institutions in Ukraine during the war. *Eastern Europe: economy, business and management*, 2(39). DOI: [10.32782/easterneurope.39-13](https://doi.org/10.32782/easterneurope.39-13)
- Fontanarosa, PB., Flanagan, A., & Golub, R.M. (2022). Catastrophic health consequences of the war in Ukraine. *JAMA*, 327(16), 1549-1550. DOI: [10.1001/jama.2022.6046](https://doi.org/10.1001/jama.2022.6046)

- Fraser, T., Cherdchaiyapong, N., Tekle, W., Thomas, E., Zayas, J., Page-Tan, C., & Aldrich, D.P. (2022). Trust but verify: Validating new measures for mapping social infrastructure in cities, *Urban Climate*, 46, 101287. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2022.101287>
- Fujii, S., Kunii, Y., Nonaka, S., Hamaie, Y., Hino, M., Egawa, S., Kuriyama, S., & Hiroaki, T. (2023). Real-Time prediction of medical demand and mental health status in Ukraine under Russian invasion using tweet analysis. *Tohoku J. Exp. Med*, 259(3), 177-18. DOI: [10.1620/tjem.2022.J111](https://doi.org/10.1620/tjem.2022.J111)
- Gero, K., Aida, J., Kondo, K., & Kawachi, I. (2020). Evaluation of Trust Within a Community After Survivor Relocation Following the Great East Japan Earthquake and Tsunami. *JAMA Netw Open*, 3(11), e2021166. DOI: [10.1001/jamanetworkopen.2020.21166](https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2020.21166)
- Haque, U., Naem, A., Wang, S., Espinoza, J., Holovanova, I., Gutor, T., Bazyka, D., Galindo, R., Sharma, S., Kaidashev, I.P., Chumachenko, D., Linnikov, S., Annan, E., Lubinda, J., Korol, N., Bazyka, K., Zhyvotovska, L., Zimenkovsky, A., Nguyen, U.D.T. (2022). The human toll and humanitarian crisis of the Russia-Ukraine war: The first 162 days. *BMJ Global Health* 7(9), e009550. DOI: [10.1136/bmjgh-2022-009550](https://doi.org/10.1136/bmjgh-2022-009550)
- Hikichi, H., Sawada, Y., Tsubuya, T., Aida, J., Kondo, K., Koyama, S., & Kawachi, I. (2017). Residential relocation and change in social capital: A natural experiment from the 2011 Great East Japan Earthquake and Tsunami. *Science Advances*, 3(7), e1700426. DOI: [10.1126/sciadv.1700426](https://doi.org/10.1126/sciadv.1700426)
- Hino, M., Kunii, Y., Gerashchenko, B.I., Hamaie, Y., Egawa, S., Kuriyama, S., Shevchuk, O.O., Korda, M.M., Venher, O.P., & Tomita, H. (2023). On the mental health needs under the Russian invasion in Ternopil, Ukraine: A preliminary report on the provision of mental health service. *Annals of Global Health*, 89(1), 41, 1-6. <https://doi.org/10.5334/aogh.4076>
- Hong, B., Bonczak, B.J., Gupta, A., Kontokosta, & C.E. (2021). Measuring inequality in community resilience to natural disasters using large-scale mobility data. *Nature communications* 12, 1870. DOI: [10.1038/s41467-021-22160-w](https://doi.org/10.1038/s41467-021-22160-w)
- Iwasaki, K., Sawada, Y., & Aldrich, D.P. (2017). Social capital as a shield against anxiety among displaced residents from Fukushima. *Natural Hazards*, 89(1), 405-421. DOI: [10.1007/s11069-017-2971-7](https://doi.org/10.1007/s11069-017-2971-7)
- Kaim, A., Siman Tov, M., Kimchi, S., Marciano, H., Eshel, Y., Adini, B. (2024). A longitudinal study of societal resilience and its predictors during the Israel-Gaza War. *Applied Psychology Health and Well-Being*, 16(3), 1479-1496. <https://doi.org/10.1111/aphw.12539>
- Kajitani, Y., Chang, S.E., & Tatano, H. (2013). Economic impacts of the 2011 Tohoku-Oki earthquake and tsunami. *Earthquake Spectra*, 29(1_suppl), 457-478. <https://doi.org/10.1193/1.4000108>
- Khanyk, N., Hromovyk, B., Levytska, O., Agh, T., Wettermark, B. & Kardas, P. (2022). The impact of the war on maintenance of long-term therapies in Ukraine. *Front. Pharmacol*, 13, 1024046. DOI: [10.3389/fphar.2022.1024046](https://doi.org/10.3389/fphar.2022.1024046)

- Kimhi, S., Eshel, Y., Marciano, H., & Adini, B. (2023, June 16). *Impact of the war in Ukraine on resilience, protective, and vulnerability factors*. *Front. Public Health* 11:1053940. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1053940>
- Klineberg, S.L. (2015, August 26). *Four myths about Katrina's impact on Houston*. Kinder Institute for Urban Research. <https://tinyurl.com/dt7cc2k4>
- Levi-Belz, Y., Groweiss, Y., Blank, C., & Neria, Y. (2024). PTSD, depression, and anxiety after the October 7, 2023 attack in Israel: A nationwide prospective study. *eClinicalMedicine*, 68, 102418. DOI: [10.1016/j.eclinm.2023.102418](https://doi.org/10.1016/j.eclinm.2023.102418)
- Nomura, S., Blangiardo, M., Tsubokura, M., Ozaki, A., Morita, T., & Hodgson, S. (2016). Postnuclear disaster evacuation and chronic health in adults in Fukushima, Japan: A long-term retrospective analysis. *BMJ Open*, 6(2), e010080. DOI: [10.1136/bmjopen-2015-010080](https://doi.org/10.1136/bmjopen-2015-010080)
- Nomura, S., Murakami, M., Ozaki, A., Sawano, T., Leppold, C., Nishikawa, Y., Saito, H., Oikawa, T., & Tsubokura, M. (2021) Comparative risk assessment of non-communicable diseases by evacuation scenario — a retrospective study in the 7 years following the Fukushima Daiichi nuclear power plant accident. *Global Health Action*, 14(1), 1918886, <https://doi.org/10.1080/16549716.2021.1918886>
- Richards, N., Pandolfelli, L., Bouziani, B., Ofosu-Baadu, B., & Carter, K. (2022). The role of administrative data in gender statistics: Supporting inclusive development for women and girls. *Journal of International Development*, 34(2), 349–378. <https://doi.org/10.1002/jid.3600>
- Yabe, T., Rao, P.S.C., Ukkusuri, S.V., & Cutter, S.L. (2022). Toward data-driven, dynamical complex systems approaches to disaster resilience. *Proc Natl Acad Sci U. S. A.*, 119(8), e2111997119. <https://doi.org/10.1073/pnas.2111997119>
- Zheng, S., & Wang, D. (2024). The local economic impacts of a mega nuclear accident: A synthetic control analysis of Fukushima. *Economic Modeling*, 136, 106752. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2024.106751> Get rights and content

פינוי, התפנות וחוסן במלחמת חרבות ברזל

ענת שפירא*

חוסן (resilience) מוגדר כיכולתה של מערכת להתמודד בהצלחה עם הפרעה קשה או אסון, מן הטבע או מידי אדם, לקיים רציפות תפקודית סבירה במהלך ההפרעה או האסון, להתאושש מכך במהירות האפשרית ולצמוח לרמה גבוהה יותר של תפקוד מערכתי, תוך שימור זהותה וערכיה הבסיסיים. בין המדדים השונים שבאמצעותם ניתן לבחון את החוסן ניתן למנות סולידריות חברתית, אמון בממשלה ובמערכותיה ושמירה על שגרה ורציפות תפקודית. במאמר זה נבקש לבחון את האופן שבו השפיע פינוי היישובים בדרום הארץ ובצפונה במלחמת חרבות ברזל, שהוא פינוי האוכלוסייה הממושך ביותר בתוך ישראל מאז 1948, על החוסן הלאומי של ישראל.

ביצוע הפינוי או ההתפנות

במרבית המקרים התקבלה ההחלטה על הפינוי במלחמת חרבות ברזל על ידי מערכת הביטחון, ורק בהמשך אושרה בדיעבד באמצעות החלטות ממשלה. במקרים אחרים התפנו תושבים ביוזמת השלטון המקומי או ביוזמתם הם. כך למעשה החל הפינוי בדרום עוד ביום פרוץ המלחמה, ב-7 באוקטובר, והחלטת הממשלה מס' 950 מה-12 באוקטובר אישרה בדיעבד את הפינוי וקבעה את התשלומים למפונים ולמתקני הקליטה ואת המשימות שעל משרדי הממשלה לבצע. אשר לצפון, ב-16 באוקטובר פונו 29 יישובים השוכנים בטווח של אפס עד שני ק"מ מהגבול עם לבנון, ולאחר מכן פונו יישובים בטווח של עד 3.5 ק"מ מהגבול. החלטת הממשלה מס' 975 מה-18 באוקטובר אישרה בדיעבד את הפינוי מהיישובים בטווח של עד שני ק"מ מהגבול, וכן הסמיכה את שר הביטחון לקבוע את עיתוי הפעלתה של תוכנית הפעולה לאוכלוסייה הנמצאת בטווח של עד חמישה ק"מ מהגבול, בהתאם לצורך עתידי שעשוי להיווצר. גם במקרה זה, ההחלטה קבעה את התשלומים למפונים ולמתקני הקליטה ואת המשימות שעל משרדי הממשלה לבצע.

בהמשך התקבלו שתי החלטות ממשלה נוספות, אשר התייחסו לנושא רענון לתושבים המתגוררים בדרום, גם אם לא בסמיכות לגבול רצועת עזה, ונגעו לאוכלוסיות מובחנות מקרב תושבי אשקלון וכן לעיר שדרות וליישובים בטווח ארבעה עד שבעה ק"מ מגבול

* ענת שפירא היא חוקרת במכון למחקרי ביטחון לאומי.

הרצועה. מנתוני רשות החירום הלאומית עולה כי עד 1 בנובמבר 2023 פונו או התפנו מבתיהם ביוזמתם בסך הכול כ־250 אלף אנשים, מהם כ־88 אלף פונו למלונות, כ־70 אלף התפנו עצמאית למסגרות שונות ו־94 אלף פונו או התפנו לקהילה קולטת (הכנסת – מרכז המידע והמחקר, 2023). מקובל להבחין בין מפונים שפונו מבתיהם בהוראת ממשלה לבין מתפנים שעזבו את בתיהם באופן עצמאי. בעוד הראשונים זכאים למענקים ולפתרונות אכלוס זמניים מן הממשלה, האחרונים אינם זכאים להשתתפות המדינה בעלויות הכרוכות בהתפנות. עקב כך קיימת לעיתים אי־בהירות ביחס למספר המתפנים, וזאת הן משום שתופעת ההתפנות היא דינמית – תושבים רבים מתפנים, חוזרים ליישובי המקור ולעיתים מתפנים שוב, והן משום שאין לאלה המתפנים עצמאית תמריץ לדווח על התפנותם, כיוון שאינם זכאים לקבל סיוע בגין ההתפנות (הכנסת – מרכז המידע והמחקר, 2023). תופעה זו מובילה לכך שלעיתים גורמים שונים מדווחים על מספרים שונים באשר להיקפה של תופעת הפינוי וההתפנות.

החלטות הממשלה נסמכו גם על תוכניות שגובשו בעבר בנושא פינוי תושבים. המתווה שיושם במלחמה הסתמך על עקרונות תוכנית 'מרחק בטוח' (2015). מתווה זה אינו כולל דרישה מהרשויות הקולטות לטפל במפונים. בפועל, חלק מן הרשויות המקומיות הקולטות קיבלו אחריות וטיפול ביוזמתן בצורה מרחיבה במפונים שפונו למלונות במרחב שלהן, דוגמת תל אביב, הרצליה ואילת. במקרים אחרים דוגמת המועצה האזורית תמר, שהיא מועצה קטנה, ניכר קושי אובייקטיבי בטיפול מיטבי באנשים הרבים שפונו למלונות באזור ים המלח. יש להדגיש כי המועצות האזוריות המרוחקות – בעיקר באזורי ים המלח והערבה – גדלו מאוד ובמהירות בתקופת הפינוי, ביחס לאוכלוסיית המקור. במועצה האזורית תמר חל גידול של כמעט 400 אחוזים במספר התושבים; בעמק הירדן חל גידול של 22.5 אחוזים במספר התושבים ובמגילות ים המלח חל גידול של 16.3 אחוזים במספר התושבים. גידול כזה יוצר עומס תשתיתי ניכר על הרשות הקולטת, בשל הצורך לספק שירותים נדרשים לנלקטים (בר־און ממן ושרעבי, 2024).

במהלך המלחמה התקבלו כמה החלטות על הארכת משך הפינוי, בדרך כלל בדקה ה־90, אם לא אחריה. כך נוצר קושי ניכר למפונים, שכן לא התקיימה מדיניות ברורה לאורך זמן ביחס אליהם. למשל, במהלך התמרון הקרקעי העצים ברצועת עזה (שלב ב' של הלחימה) הוארך פינוי יישובים בנגב המערבי שלוש פעמים, בכל פעם זמן קצר לפני פקיעת המועד. ב־29 באוקטובר 2023 אישרה הממשלה את הארכת הפינוי בצפון עד 22 בנובמבר 2023. עקב התעצמות הלחימה מול חזבאללה, ב־21 בנובמבר, יום לפני פקיעת מועד הפינוי של יישובי

הצפון, הוארך המועד בפעם השנייה, הפעם עד 31 בדצמבר 2023. ב־29 בדצמבר הוארך מועד הפינוי בשלישית עד 29 בפברואר 2024. היעדר מדיניות בהירה הוסיף לתחושת חוסר הוודאות שממנה סבלו המפונים ומנע את היכולת לקיים תכנון לעתיד שיאפשר להם רציפות תפקודית, שהיא רכיב חשוב בחוסן חברתי.

לצד החלטות הממשלה בעניין הפינוי מיישובים בנגב המערבי הוקמה ב־19 באוקטובר 2023 מנהלת תקומה, האחראית מטעם הממשלה לשיקום ולפיתוח יישובי הנגב המערבי שנפגעו במתקפת חמאס. המנהלת אחראית על 45 יישובים במועצות האזוריות אשכול, חוף אשקלון, שדות נגב ושער הנגב, וכן על העיר שדרות. בראש המנהלת עמד מאז הקמתה ועד אוגוסט 2024 תת־אלוף (מיל') משה אדרי. מאז פרישתו של אדרי משמש מנכ"ל משרד ראש הממשלה יוסי שלי כממלא מקום זמני של ראש המנהלת. ב־17 באפריל 2024 אישרה הממשלה תקציב חמש־שנתי למנהלת בסך 19 מיליארד ש"ח, מתוכם 14 מיליארד מיועדים לשיקום החבל לאורך חמש שנים (2023-2028) ולפיתוח לשנת 2024. יתר התקציב מיועד לפיתוח הנגב המערבי בשנים 2025-2028 ומותנה בחקיקה ובהחלטות ממשלה נוספות. המנהלת מורכבת משמונה צוותים מקצועיים האמונים על תחומי אחריות שונים: אדם וקהילה; כלכלה, עסקים ותעסוקה; חקלאות ותיירות; בינוי, דיור ותשתיות; אסטרטגיה ושותפויות; קישור להתיישבות; משל"ט אופק חדש (שהוקם על ידי משרד הביטחון לשיקום ראשוני ולתמיכה ביישובים תוך כדי לחימה); וצוות האמון על תחומים נוספים דוגמת הנצחה ומורשת. בדוח שפרסמה המנהלת באוקטובר 2024 צוין כי היא פעלה בשנה הראשונה לפעילותה בשלושה צירים במקביל: המאמץ המיידי לסיום הסיוע בטיפול בהיבטי פרט וקהילה הנמצאים במלונות, והשלמת תהליכי החזרה ליישובים שאין מניעה שיקומית או ביטחונית לחזור אליהם; המשך מאמץ הביניים להשלמת פתרון מגורים זמני וראוי ליישובים שיש מניעה לחזור אליהם, לצד שיקום יישובי הקבע; ויישום התוכנית האסטרטגית החמש־שנתית, שתכליתה להחזיר את החיים לשגרה תקינה ככל האפשר ולהוביל את האזור לצמיחה ולשגשוג (מנהלת תקומה, 2024).

כבר בתחילת ינואר 2024 דווח כי צה"ל נערך להשבת התושבים לחלק מן היישובים בדרום במרחק ארבעה עד שבעה ק"מ מן הגבול. במסגרת זו גיבש הצבא תוכנית לאבטחה משופרת של היישובים, בהתאם למרחק מרצועת עזה ולצורכי הביטחון שלהם, כאשר כל יישוב אמור היה לקבל מעטפת הגנה מותאמת לו. במקביל לכך החלו מופעלים ביישובים שירותים לציבור, ובפרט שירותי תחבורה ובריאות. במקביל הודיעו משרד החינוך ומנהלת תקומה ב־7 בינואר 2024 על תוכנית לחזרתם של תלמידי שדרות והמועצה האזורית שער

הנגב למוסדות החינוך בחודש פברואר, באתרים מרוחקים מגבול הרצועה. בתחילת מארס החלה מערכת החינוך בשדרות לפעול, אף כי תחילה דווח כי כ־40 אחוזים מן התלמידים טרם שבו ללימודים בעיר (אלמקייס, 2024).

בסוף חודש פברואר 2024 פרסם צה"ל את רשימת היישובים במרחק של עד ארבעה ק"מ מגבול רצועת עזה, אשר אין מניעה ביטחונית לחזרת התושבים אליהם. רשימה זו פורסמה ימים ספורים אחרי שנחשף מתווה עידוד החזרה של התושבים ליישובי הנגב המערבי, אשר קבע כי החזרה תתאפשר החל מ־1 במארס 2024. עוד נקבע אז כי מי שיבחרו להישאר בבתי המלון ויכלו להמשיך לשהות בהם עד 7 ביולי, וכך להשלים את שנת הלימודים במקום הפינוי. מי שיבחר להמשיך לשכור דירה יוכל להמשיך לקבל מענק יומי מופחת. כן סוכם על מענקי הסתגלות שיחולקו לתושבים שיחזרו, אשר יופחתו בהדרגה בהתאם למועד החזרה ליישוב. זאת בניסיון לתמרץ את התושבים לחזור ליישובים, על פי מדיניות המנהלת, שגרסה כי שיבה מהירה הביתה של מפונים תתרום לשימור החוסן האישי והחברתי, במגבלות של שיקולים ביטחוניים. סוגיה זו של מועד החזרה והתנאים המאפשרים אותה היוותה סלע מחלוקת מרכזי בין מנהלת תקומה לבין המפונים, כאשר בצד שאלת הביטחון עמדה גם השאלה לגבי חידוש הלימודים במוסדות החינוך מול מידת האיום עליהם.

רק באמצע אוגוסט 2024 הופסק רשמית מימון המלונות על ידי המדינה למפוני הנגב המערבי ושדרות. הרוב המכריע של התושבים שלא הייתה מניעה שיקומית או ביטחונית לשובם ליישובים אכן חזרו. על פי נתוני המדינה, מתוך כ־67 אלף תושבים שפוננו בדרום, 51 אלף חזרו לבתיהם עד אמצע ספטמבר 2024. לגבי 16 אלף לא היו נתונים בנמצא. לצד זאת, מדד החזרה לשגרה של בזק, הבוחן שימוש באינטרנט ביתי ביחס לעיתות שגרה, העיד על היקף גבוה מאוד של חזרה לשגרה, נכון לאמצע ספטמבר. כך למשל נמדדו 98 אחוזי שימוש בשדרות, 92 אחוזים ביישובים המצויים במרחק ארבעה עד שבעה ק"מ מהגבול ו־90 אחוזים ביישובים במרחק של אפס עד ארבעה ק"מ מהגבול. עם זאת, כ־7,000 תושבים שפוננו מיישובים שאליהם יש מניעה ביטחונית או שיקומית לחזור עדיין לא חזרו לבתיהם. מרביתם שוהים בקהילה (3,700) או במגורי ביניים לתקופה של שנתיים לפחות (2,600), וכ־500 מהם במלונות.

בניגוד למגמת החזרה לבתים ולשגרה, שאפיינה את תושבי הדרום עקב התבהרות הדרגתית של המצב הביטחוני לאור הישגי צה"ל ברצועת עזה, עבור תושבי הצפון המפונים התאפיינה המלחמה בהסלמה הדרגתית אך משמעותית מאוד, שבאה לידי ביטוי בעיקר מאז ספטמבר 2024. ההסלמה שקיבלה אופי של מלחמת התשה מתמשכת — לא זו בלבד

שלא אפשרה את חזרתם לבתיהם, היא אף הטילה צל על האופק לאפשרות כזו. בעוד שעד חודש ינואר 2024 היו עיקר שיגורי הרקטות לעבר ישראל מדרום, מחודש פברואר 2024 נרשמה הסלמה ניכרת בהיקף השיגורים מצד חזבאללה בצפון. בחודשים יולי ואוגוסט 2024 כבר שוגרו יותר מאלף חימושים מדי חודש מלבנון (ומסוריה) בעיקר לעבר יישובי הצפון, המפונים והלא־מפונים. הסלמת הלחימה בצפון אף הובילה למצב שבו גם יישובים שקלטו מפונים נכנסו לטווח הירי, וחלו עליהם הנחיות והגבלות מחמירות יותר של פיקוד העורף. לצד ההסלמה הביטחונית סבלו מפוני הצפון מהתייחסות ממשלתית לקויה. בעוד שבדרום הוקמה מנהלת תקומה שהייתה אחראית לטיפול במפונים ולשיקום היישובים גם אם ספגה ביקורת מהתושבים בתחומים שונים, בצפון כלל לא הוקם גוף כזה. ב־21 בינואר 2024 התפטר הפרויקטור האזרחי הראשון שמונה לצורך תכלול עבודות הממשלה לפתרון בעיות הנוגעות למפונים, בצפון ובדרום. מספר חודשים לאחר מכן מונה פרויקטור ייעודי לצפון, אלא שהוא הודח תוך יממה. בהמשך ולאחר עיכובים מונה לתפקיד האלוף (מיל') אליעזר מרום, שאף הוא ספג ביקורת מראשי הרשויות והתפטר מאוחר יותר מתפקידו. בין היתר נאמר כי התבטאויותיו יצרו רושם שהממשלה אינה מתכוונת להשקיע מאמצים מספקים במענה לצורכיהם של תושבי הצפון. נכון למועד כתיבת מאמר זה עדיין לא ברור מהן התוכניות האופרטיביות המלאות לשיקום הצפון, וגם המסגרת התקציבית למהלכי השיקום עדיין לא נקבעה. בסוף אוקטובר 2024 דווח כי הפרויקטור לשיקום הצפון הציג את תוכניתו בפני בכירי משרד האוצר, אולם הובהר לו כי אין בכוונת הממשלה להביא את התוכנית להצבעה כחלק מן התקציב לשנת 2025, וכי יתקיימו דיונים "עקרוניים" על היקף הכספים שיושקעו. בהצעת התקציב שאישרה הממשלה ב־1 בנובמבר 2024 אושר סכום של 15 מיליארד ש"ח לתוכנית חומש לשיקום ולפיתוח הצפון. סכום זה מהווה פחות ממחצית הסכום שפרויקטור הצפון וראשי הרשויות בצפון העריכו כי הוא נדרש לשיקום האזור, ואשר אמור לתת מענה לכלל היישובים בצפון מבלי לציין מהו הטווח הנכלל בו, מה שמעלה חשש כי הוא לא יוקדש רק ליישובי קו העימות. עובדה זו התקבלה בברכה על ידי פורום הרשויות הצפוניות המרוחקות מהגבול עד 30 ק"מ, ומנגד גררה ביקורת נוקבת מצד נציגי היישובים בקו העימות.

השפעות הפינוי על החוסן

בבואנו לבחון כיצד השפיע פינוי היישובים על החוסן, חשוב להפריד בין שתי שאלות שונות. הראשונה עוסקת בהשפעת הפינוי עצמו על החוסן של הקהילות המפונות, ואילו השנייה

נוגעת להשפעתו של הפינוי בדרום ובצפון על החוסן הלאומי. יש גם מקום לדון בשאלה אם נכון היה לפנות יישובים, בעיקר בצפון, אולם כדי להשיב על כך נדרש מידע שאינו קיים עדיין במקורות הגלויים באשר לאופי האיום על היישובים בצפון, היקפו והאופן שבו עשוי היה להשפיע על התפקוד השוטף ביישובים המפונים והקולטים. לכן לא נדונה שאלה זו במאמר זה.

הפינוי כתופעה מהווה הפרעה מתמשכת קשה הפוגעת בחוסן האישי, הקהילתי והחברתי מסיבות שונות. בכל סיטואציה של פינוי המפונים נאלצים לעזוב את הסביבה המוכרת להם ולעבור למקומות זמניים. יש בכך פגיעה קשה בתחושת השייכות הטבעית של אזרחים למקום מגוריהם. מעבר לכך, השהות באתרי קליטה זמניים מאתגרת בהכרח. שהייה במגורים זמניים היא במקרים רבים צפופה ותנאי המחיה בה אינם מספקים, והם מערימים קשיים על ההסתגלות ועל יצירת שגרה תפקודית. נוסף על כך, בחלק מן המקרים הפינוי מאלץ את המפונים לעזוב את קהילותיהם, שבהן נהנו מרשתות תמיכה חברתיות משמעותיות ומהון חברתי מחבר ומקשר. לפינוי גם השלכות כלכליות מהותיות שאותן הפיצוי מהמדינה לא תמיד פותר, ואשר מהוות מקור נוסף לחששות, לאובדן אופטימיות ותקווה ולפגיעה בשגרה (אלמוג ואלמוג, 2024). הדבר נכון במידה רבה אף יותר לגבי מתפנים מרצון, אשר היקר הסיוע שהם מקבלים מן המדינה נמוך בצורה ניכרת.

בהקשר הנוכחי, האופן שבו בוצע הפינוי, המתקשר לשאלה אם ניתן היה לבצע את הפינוי תוך פגיעה פחותה בחוסן, אף העצים את ההפרעה. האופן המאולתר בעיקרו של הפינוי, ללא תכנון מקדים ולא בהתאם לתוכניות הקיימות, השפיע לרעה על החוסן. זהו לקח מערכתי לעתיד. זאת כאשר ביישובי הדרום הפינוי בוצע בחופזה וללא התרעה מראש, על רקע המשבר הביטחוני האקוטי. הניתוק יצר טראומה נוספת על הטראומה ממתקפת ה-7 באוקטובר, כאשר מפונים רבים איבדו את רכושם או הותירו אותו מאחור והתקשו מאוד להסתגל לנסיבות החדשות.

ניהול הפינוי המתמשך היה עתיר בעיות בהתייחסות כלפי המפונים. ההחלטות לגבי פיזורם באתרי קליטה והעברתם לאתרים חלופיים התקבלו לעיתים בדיעבד או ברגע האחרון. תחושתם של רבים מהמפונים הייתה כי אין יד ממשלתית מכוונת. כל אלה פגעו באמון הציבור המפונה והציבור הכללי בממשלה, שממילא זכתה לרמת אמון נמוכה מאוד ויציבה לאורך כל תקופת המלחמה בקרב הציבור (רק רבע מהנשאלים הביעו אמון במידה גבוהה בממשלה). ממחקרים שנערכו בקרב תושבים מפונים מהצפון ומהדרום עלה כי רבים מהם מביעים כמיהה לוודאות, אשר אינה מתקיימת במסגרת המדיניות הנוהגת

של הארכות חוזרות ונשנות של הפינוי, ללא חזון לטווח הארוך. כן דווח כי אי־הוודאות נמשכת גם בשלבי הביניים של תהליך הפינוי, והיא מתכתבת לא פעם עם האמון במוסדות המדינה, שנשבר (בר־און ממן ועמיתיה, 2024). בדומה לכך, בשאלה ממוקדת [בסקר של המכון למחקרי ביטחון לאומי מיולי 2024](#), "איזה ציון היית נותן לממשלה על הטיפול במפונים", רוב הציבור (51 אחוזים) נתן לממשלה ציון נמוך, 24 אחוזים נתנו ציון בינוני ורק 15 אחוזים נתנו ציון גבוה. בסקר של מכון המחקר 'מאגר מוחות' בקרב 500 מפונים מהצפון ומהדרום, נרשמו נתונים דומים: 53 אחוזים מהנשאלים המפונים נתנו לממשלה ציון גרוע על הטיפול בהם (לב־אדלר, 2024). גם בראיונות שנערכו עם מפונים במסגרת מחקר של מרכז אדוה חזר הציטוט "המדינה לא בתמונה" בגרסאות שונות. זו אינדיקציה נוספת לחוסר האמון בממשלה בקרב המפונים (בר־און ממן ושרעבי, 2024). אומנם קשה לבדוד את השפעת הפינוי על רמת האמון הכללית של הציבור בממשלה, להבדיל מבעיות אחרות בהתנהלות הממשלה, אולם נדמה כי הציון הנמוך בסוגיה הנדונה, הן של הציבור הכללי והן של המפונים, מצביע על פגיעה באמון, שהוא אחד הרכיבים הבולטים של חוסן הן במישור הקהילתי — בקרב הקהילות המפונות, והן במישור הלאומי.

סוגייה חשובה אחרת המשליכה על החוסן החברתי היא הקשר בין התנהלות הפינוי, לאורך זמן, לבין היכולת של המפונים לקיים רציפות תפקודית ושגרה באתרי הקליטה עצמם. תופעה זו ניכרת בעיקר בעת השהות הממושכת של המתפנים במלונות. זאת אף על פי שברוב המקרים ניכרת הערכה של המפונים לניהול הממוקד של משרד התיירות, שתיקצב וסיפק להם קליטה ממושכת במלונות ברמה גבוהה. למרות זאת, הצפיפות בחדרי המלון, במקרה של משפחות עם ילדים, פגעה קשות בחוסן האישי והמשפחתי ונתפסה על ידי מפונים רבים כ"טראומה מתמשכת" ו"סיר לחץ" חברתי, בעיקר מול ילדים מתבגרים וזוגות עם ילדים (גל ועמיתיו, 2024).

מחקר שנערך בקרב מפונים מהצפון ומהדרום מראה כי בעוד תושבי הדרום חוו את המלונות בראשית הפינוי כהצלחה, בין היתר גם משום שפנו אליהם באופן קולקטיבי ועל בסיס יישובים, הרי במקרה של המפונים מהצפון, כמו גם מאזורים מרוחקים יותר מהגבול בדרום, אשר לא פונו באופן רשמי לטווח ארוך ולכן גם לא פונו באופן קולקטיבי, ולעיתים גם פונו למלונות ברמה פחות טובה, השהות במלונות נתפסה כחוויה שלילית יותר. זאת ועוד, בקרב אנשים משתי החזיתות דווח כי ככל שהתארך משך הפינוי גברו החסרונות על תחושת ההקלה, ובעיקר חוסר הפרטיות והתחושה כי כל הזמן צופים בהם. מרואיינים ציינו כי לאורך הזמן החיים במלון נתפסו כמנוונים עבור אוכלוסיות המוכרות כפגיעות וכפוגעים

לתפיסתם בקהילות שלמות, מה שעורר בהם צורך דוחק לעזוב את המלונות (בר־און ממן ועמיתיה, 2024). גם במלאת כשנה למלחמה נותרו עדיין כ־15 אלף מפונים השוהים במלונות, על פי נתוני מערכת 'יחד', שהוקמה על ידי מערך הדיגיטל הלאומי כדי לעקוב אחר צורכי המפונים (מרכז מידע וידע, תכתובת אישית, 31 באוקטובר 2024).

הפינוי וההתפנות יצרו באופן טבעי פגיעה קשה ברציפות התפקודית של המתפנים והקהילות. ברור ששגרת יומם הופרעה באורח קשה, בעיקר בקרב אלה שנקלטו במקומות רחוקים ממקום העבודה שלהם. אי לכך אין זה מפתיע כי במעבר מן המלונות למגורים ביישובי ביניים מציינים מפונים רבים כי השיקולים שהכריעו את יעד יישוב הביניים היו בראש ובראשונה שיקולי תעסוקה, ומי שהצליחו לשמר את מקום עבודתם בחרו לרוב במקום מגורים חדש הסמוך לו, וכן היו שיקולים הנוגעים לקיום מסגרות חינוכיות מתפקדות עבור הילדים (בר־און ממן ועמיתיה, 2024). ההתמקדות בשיקולים אלו מצביעה על הרצון והצורך העזים של המפונים לשמר את הרציפות התפקודית והשגרה.

לפגיעה בשגרה בשל הפינוי מצטרפת גם פגיעה כלכלית באלה שלא הצליחו לשמור על מקום עבודתם, או שהמרחק אליו שיבש מאוד את שגרת העבודה. תופעה זו גרמה נזק חמור לעסקים קטנים, אם בבעלות מפונים ואם כאלה המעסיקים מפונים. עדויות לכך ניתן למצוא בין היתר בנתונים כלכליים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) מאוקטובר 2024, שלפיהם קיימת מגמת התאוששות בפעילות העסקית בדרום על רקע חזרת התושבים לבתיהם, לצד ירידה בפעילות העסקית בצפון, כנראה בהקשר להתמשכות הפינוי. על פי הנתונים, מאזן הנטו של עסקים במחוז הדרום מצביע על התאוששות חדה, והוא אף גבוה מהמאזן של כלל אוכלוסיית הסקר. לעומת זאת, מאזן הנטו של עסקים בצפון נמוך במידה משמעותית מרמתו ערב המלחמה בספטמבר 2023 (מרכז מידע וידע, תכתובת אישית, 10 באוקטובר 2024). יתר על כן, גם בדרום, דוח שפרסם פורום 'הביתה', המאגד את 11 יישובי הנגב המערבי שנפגעו באורח הקשה ביותר, במלאת שנה למלחמה, ונסמך על סקר בקרב מדגם מייצג של תושבי היישובים הנכללים בפורום, מעלה כי 30 אחוזים מתושבי היישובים איבדו את מקור פרנסתם, וכי 75 אחוזים מהם חוו פגיעה כלכלית (אדיב, 2024). ראוי לציין כי בתחום התעסוקה יש חשיבות מיוחדת לסיוע ממשלתי. בסקר שיזמו עמותת 121 ומיזם 710 מערב – ארגונים חברתיים שמסייעים למפונים בשלל תחומים – הלינו מפונים רבים על הסיוע התעסוקתי הלא־מספק שקיבלו מהממשלה. מנתוני הסקר עולה בין היתר כי 60 אחוזים מהמפונים דיווחו שהכנסתם מעבודה השתנתה לרעה, וכי אחד מכל חמישה מפונים אינו עובד כלל. עוד נמצא כי כשליש מהנשאלים אמרו שהכשרה

מקצועית או לימודים יכלו לסייע להם בתעסוקה, וכמחצית מהם ציינו כי העלות הכספית הכרוכה בלימודים היא קושי משמעותי עבורם (לב־אדלר, 2024). נוכח החשיבות הרבה של תעסוקה לשימור השגרה התפקודית ניתן לראות גם בהקשר זה את הפגיעה הניכרת בחוסן, לצד האפשרות כי התנהלות ממשלתית אחרת ומתן סיוע תעסוקתי נרחב יותר יכלו לצמצם את הפגיעה בחוסן.

ככלל, הפינוי המתמשך יצר חסמים ניכרים, המשפיעים על תהליכי קבלת ההחלטות של המתפנים ובני משפחותיהם. העובדה שהחלטות התקבלו בדרך כלל ברגע האחרון הקשתה על תכנון וגיבוש שגרה בקרב המשפחות והקהילות, שהיא אבן יסוד ביכולת ליצור שגרה תפקודית, החיונית לתחושת היציבות ולחוסן. כאשר מפונים רבים אינם יודעים היכן יהיו בעוד חודש או חודשיים, אין להם יכולת לקבל החלטות חשובות הנוגעות לחייהם, לתעסוקתם, לחינוך ילדיהם וכיוצא באלו. מחקר שנערך על ידי מרכז אדוה קבע שאין כמעט מפונים אשר לא נדדו מאז הפינוי הראשוני לפחות פעם אחת, בין כיישוב ובין כיחידים. לעיתים הנדידה התבצעה באותו מרחב, למשל מאילת לקיבוץ אילות, ובמקרים אחרים הנדידה הייתה במרחבים שונים בתכלית, למשל ממלון באזור הכינרת לתל אביב או לנתניה (בר־און ממן ושרעבי, 2024). נדידה כזו מקשה על היכולת לקיים שגרה ואף עשויה להשפיע על מדדי האופטימיות והתקווה – רכיב נוסף בחוסן החברתי.

בצד הנזקים הקשים הטמונים בעצם תופעת ההתפנות המתמשכת והעקירה מהבית, על השלכותיה הנפשיות המאתגרות על המתפנים כפרטים, התגלו במהלכה כמה תופעות מעודדות חוסן חברתי, גם ולעומת תופעות הדחק. בין אלה נציין את התפקוד הגבוה של משרד התיירות בהתנהלות מול המלונות כמרכזי קליטה מאולתרים, את הסיוע המשמעותי מאוד שניתן למפונים מצד ארגוני החברה האזרחית, שהפליאו בתרומותיהם המגוונות תוך הקשבה והתחשבות במפונים, וכן את ההתארגנות של הקהילות המפונות עצמן במהלך הפינוי. כל אלה מצביעים על כך שגם בתנאים מאתגרים מאוד של עקירה ידעו החברה הישראלית וחלק גדול מהקהילות המפונות עצמן לאתר ולקדם מענים יצירתיים, המצמצמים את הנזק ויוצרים מסגרות ותהליכים שאפשרו רציפות תפקודית מינימלית גם בזמן ההתפנות הנמשכת.

ואולם על אף ההשפעות הברוכות של פעילות המתנדבים וארגוני החברה האזרחית, והעובדה שבבתי מלון רבים המתנדבים שהגיעו ראשונים מילאו תפקיד חיוני בטיפול בקליטה הראשונית של המפונים, ניכר קושי ממשי בתכלול ובתיאום הפעולות של המתנדבים הרבים. בחלק מן המלונות דווח על עודף מתנדבים, ובחלק על מחסור. נוסף על כך, באשר

למתנדבים בתחום הטיפולי היה חשש גדול מהתערבויות לא־מבוקרות, שעלולות אולי גם להזיק למפונים. כל אלו הוסיפו לתחושת הבלבול וחוסר השליטה, בעיקר בשלבים הראשונים של הפינוי. בהמשך, מחלקות הרווחה בערים המארחות פעלו רבות כדי להגדיר ולאישי תפקידי "רכז מלון", שנועדו לתכלל את הפעילות. גם משרד הרווחה והביטחון החברתי הקים מוקד התנדבות בהפעלת המועצה הלאומית להתנדבות, אשר נועד לסייע בתכלול ובתיאום הפעולות (גל, ועמיתיו, 2024).

הפינוי משפיע על רכיב הסולידריות, שהוא מעיקרי התורמים לחוסן החברתי. גם כאן יש להבחין בין השפעת הפינוי על הסולידריות הקהילתית לבין השפעתו על הסולידריות בחברה הישראלית ככלל. אשר לסולידריות הפנים־קהילתית, אין ספק כי אופן הפינוי והקליטה השפיע בצורה משמעותית על רמת הסולידריות. התקיימה שונות ניכרת ביחס למידת הפיזור של יישוב המקור בקרב היישובים הקולטים, ואחד המשתנים החשובים ביותר בהקשר זה היה הגודל של יישוב המקור. בעוד יישובים קטנים, בעיקר מהדרום, פונו לרוב במשותף למקום קליטה אחד (בעיקר קיבוצים מתפנים בקיבוצים קולטים), תושבי יישובים גדולים דוגמת שדרות או קריית שמונה פוזרו בין אתרי פינוי רבים ברחבי הארץ, לעיתים רחוקים זה מזה. הדבר הקשה על קיום מרקם קהילתי, מה שפוגם בהכרח בחוסן הקהילתי. לצד גודל היישוב המפונה, תצורת הפינוי בפועל הושפעה גם ממאפיינים נוספים שלו, דוגמת מידת הלכידות, המנהיגות המקומית והארגון הקהילתי טרם המלחמה. סביר להניח כי יישוב גדול, שמידת הלכידות הפנימית שלו קטנה באורח טבעי מזו של יישוב קהילתי קטן, ובעיקר אם הוא פונה באופן מפוזר, יתקשה לשמר תחושת שייכות ליישוב ולקהילה. כפועל יוצא מכך צפוי כי הסולידריות הפנים־קהילתית בקרבו תיפגע (בר־און ממון ושרעבי, 2024). אשר לסולידריות בקרב הציבור הישראלי ככלל, קשה מאוד לבודד את השפעת הפינוי מהשפעת גורמים אחרים הנוגעים למלחמה על המגמות הנצפות בסקרים. ככלל, לאורך תקופת המלחמה הלך ופחת שיעור המשיבים שסברו כי תחושת הסולידריות בציבור הישראלי התחזקה או התחזקה מאוד (אף כי ראויה לציון בהקשר זה עלייה מסוימת בחודש אוקטובר 2023, אולי על רקע העלייה באינטנסיביות בלחימה). בסקר שנערך בין 30 בנובמבר ל־3 בדצמבר 2023 סברו 82 אחוזים מהנשאלים היהודים כי תחושת הסולידריות בחברה הישראלית התחזקה מאוד או די התחזקה, ואילו [בסקר שהתקיים באוקטובר 2024](#) עמד שיעור הסבורים כך על 46 אחוזים. ניתן לשער, בין היתר על רקע ההתגייסות החברתית הנרחבת בתחילת המלחמה לסיוע למפונים, כי לפחות בתחילת המלחמה הייתה לפינוי אפילו השפעה מעודדת על תחושת הסולידריות החברתית הכוללת, בחזקת סיבה ומוטיבציה להתנדב

לסיוע לנפגעים. אולם נראה כי התמשכות המלחמה, ועימה הפינוי, הפחיתה גם מגילויי סולידריות אלה עקב שחיקה כללית בהיקף המתנדבים. ייתכן שתהליך מאורגן יותר, עם תכלול יעיל של מאמצי הסיוע וגילויי הסולידריות, יכול היה לתרום לשימור היבט זה בצורה אפקטיבית יותר, אולם אין בידינו נתונים שיתמכו בסברה זו.

סיכום והמלצות

אין עוררין על כך שפינוי היישובים במלחמת חרבות ברזל הוביל לפגיעה מסוימת בחוסן הלאומי, ודאי בחוסן של הקהילות המפונות עצמן. ואולם בחינה מעמיקה של אופן ביצוע הפינוי והשפעתו על החוסן, על רכיביו השונים, מראה כי התנהלות מערכתית מוסדרת יותר והיערכות מקדימה לפינוי רחב היקף עשויות היו לצמצם את הפגיעה בחוסן. בהקשר זה נזכיר שגם לאחר שבוצעו הפינויים הראשוניים בצפון ובדרום לא התקיימה היערכות לפינויים נוספים, כפי שהמליץ למשל מבקר המדינה בחודש יוני 2024, לאור האפשרות (שלא התממשה) שיהיה צורך בפינוי נרחב נוסף. על רקע זה ניתן להצביע על מספר צעדים שראוי לנקוט על מנת לצמצם את הפגיעה בחוסן במקרים עתידיים, כולל אסונות בלתי צפויים מן הטבע ומידי אדם, לאחר סיומה של המלחמה הנוכחית. ניתן להבחין בין צעדים שראוי לנקוט עוד טרם התרחשותה של הפרעה שתחייב פינוי, במטרה לצמצם פגיעות עתידיות בחוסן, לבין צעדים שיש לנקוט במהלך פינוי עתידי.

בין הצעדים שיש לנקוט עוד טרם התרחשות ההפרעה ניתן למנות – לטווח הארוך – את חיזוק ההון החברתי המגשר והמקשר של קהילות שונות. הדבר אמור לחזק את יכולת ההתמודדות של קהילות עם ההפרעה ולסייע להן בשימור תחושת השייכות והקהילתיות גם לנוכח ההפרעה. באופן קונקרטי ולטווח הקצר יותר יש להקפיד על גיבוש תוכניות מול תרחישים שונים (כולל רעידת אדמה), ובהתאם לכך לבצע היערכות מקדימה לאירועי פינוי נרחב. צעדים אלה יכולים לצמצם חוסר ודאות בקרב הציבור, אשר ללא ספק תרם לפגיעה בחוסן. רצוי כי תוכנית אלו יונחו על ידי מסגרת התייחסות מטעם המדינה, יגובשו באחריות הרשויות המקומיות, יעסקו גם באתרי מקלט מחוץ לרשויות מקומיות ויכללו גם מינויים של גורמים מתכללים במועצות המקומיות שאליהן יופנו המפונים. אלה ייקבעו כאמונים הן על ניהול הטיפול השוטף בהם באתר הפינוי והן על תכלול מאמצי החברה האזרחית לסייע להם. בין הצעדים שיש לנקוט בעת פינוי המוני ניתן לציין אימוץ דרך סדורה ושיטתית לקבלת החלטות עם חשיבה מעמיקה לטווח הארוך, אשר תאפשר למפונים ולמשרדי הממשלה עצמם תכנון ארוך טווח ויצירת שגרה תפקודית. רצוי גם להקים בהקדם מסגרת שלדית לגופים

ממשלתיים מתכללים, דוגמת מנהלת תקומה, שיהיו אחראים על תהליכי השיקום. חשוב כי גופים אלו יפעלו בגישת 'מלמטה למעלה' תוך היוועצות עם התושבים, הבנת צורכיהם ונקיטת הצעדים המתאימים למענה עבורם. פעולה כזו תבטיח הלימה בין הפתרונות לבין הצרכים של התושבים, וכן תעצים את תחושת המוכנות של התושבים ותסייע להם להתגבר על המשבר.

לקח מערכתי מוביל אחרון הוא שישראל צריכה להתארגן מחדש לתופעות של התפנות המונית וארוכת טווח. גם הפעם התבסס המודל המוביל על אלתור ומחירוי עדיין נראים בשטח. התארגנות זו צריכה להיות מרחיבה כך שתכלול את כלל התרחישים הרלוונטיים של אסונות המוניים ואת כלל המענים הנדרשים להם על ידי הממשלה, צה"ל, הרשויות המקומיות והגורמים ציבוריים האחרים. התארגנות כזו אמורה לצמצם את הנזקים הצפויים ולהעצים את החוסן החברתי והלאומי במקרה של אסונות עתידיים.

מקורות

- אדיב, ל' (2024, 27 באוקטובר). דו"ח מצב יישובי העוטף: 30% מהתושבים המפונים איבדו את פרנסתם. [מעריב. https://tinyurl.com/48ey8c4u](https://tinyurl.com/48ey8c4u)
- אלמוג, ת' ואלמוג, ע' (2024). **חיינו לאן? הדור הצעיר בישראל בתקופה משברית**. בשיתוף עם קרן טראמפ. <https://tinyurl.com/4z77nxbk>
- אלמקיים י' (2024, 7 במרץ). **הלימודים בשדרות חזרו לשגרה – אבל איפה התלמידים?** מקור ראשון. <https://tinyurl.com/3mxxukd7>
- בר־און ממן, ש' ושרעבי, ת' (2024). **סדר מרחבי חדש בישראל 2024**. מרכז אדוה. <https://tinyurl.com/c8r2kr37>
- בר־און ממן, ש', שרעבי, ת' וקונור אטיאס, א' (20 נובמבר 2024). **יומן משא – מסעם של הפליטים. ות בארצם. או – על הפגיעות בפינוי ארוך טווח והמלצות מדיניות**. מרכז אדוה ו־UJA. <https://tinyurl.com/73729tw5>
- גל, ג', בן־פורת, ש' ועובדיה, י' (ספטמבר 2024). **רווחה במלחמה ואחריה: תפקוד מערכת הרווחה בזמן מלחמת 7 באוקטובר והצעות מדיניות**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. <https://tinyurl.com/y6fncpac>
- הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2023, 12 בנובמבר). **תוכניות לפינוי אוכלוסייה – חלק ב': מפרוץ מלחמת חרבות ברזל** [כתיבה: מ' לרר]. <https://tinyurl.com/yay7k496>
- לב־אדלר, ע' (2024, 22 באוקטובר). **"לא נראה לנו שנחזור הביתה, זה לא ריאלי מבחינת תעסוקה ולא פייר לעקור שוב את הילדים"**. Ynet. <https://tinyurl.com/yej67b7x>
- מנהלת תקומה (2024, 1 באוקטובר). **פעילות מנהלת תקומה לשיקום ופיתוח חבל תקומה ואוכלוסייתו – דוח ביצוע**. משרד ראש הממשלה. <https://tinyurl.com/53dyrju7>

תמונת החוסן הלאומי בישראל – שנה למלחמת חרבות ברזל

ענת שפירא ורבקה מלר*

סקרי דעת קהל שערך המכון למחקרי ביטחון לאומי במהלך מלחמת חרבות ברזל חושפים תמונה מדאיגה של החוסן הלאומי בישראל במלאת שנה למלחמה. מהסקרים (האחרון שאליו מתייחס מאמר זה נערך ב־10-13 באוקטובר 2024) עולה כי היבטים המוכרים כמעצבי חוסן, ובכללם אמון, סולידריות חברתית, אופטימיות ותקווה, שגרה אישית ורציפות תפקודית וכן לגיטימציה בינלאומית מצביעים ברובם על נסיגה בחוסן הלאומי. אף שקיימים עדיין מספר סממנים מעודדים, הרי התמשכות המלחמה, הספקות הגוברים לגבי התנהלותה ועתידה והשיח הפוליטי המקטב הובילו לפגיעה משמעותית בחוסנה הלאומי של מדינת ישראל. אף כי התעצמות הלחימה בזירת צפון הובילה לעלייה (זמנית?) בחלק מהמדדים הבוחנים את החוסן, התבוננות כוללת מתחילת המלחמה ובמהלך השנה הראשונה להתנהלותה מצביעה על מגמת ירידה מדאיגה במדדים השונים. נוכח מרכזיותו של החוסן כגורם מנבא לתהליך השיקום וההתאוששות, פגיעה זו צריכה להוות תמרור אזהרה בזהירות.

אמון

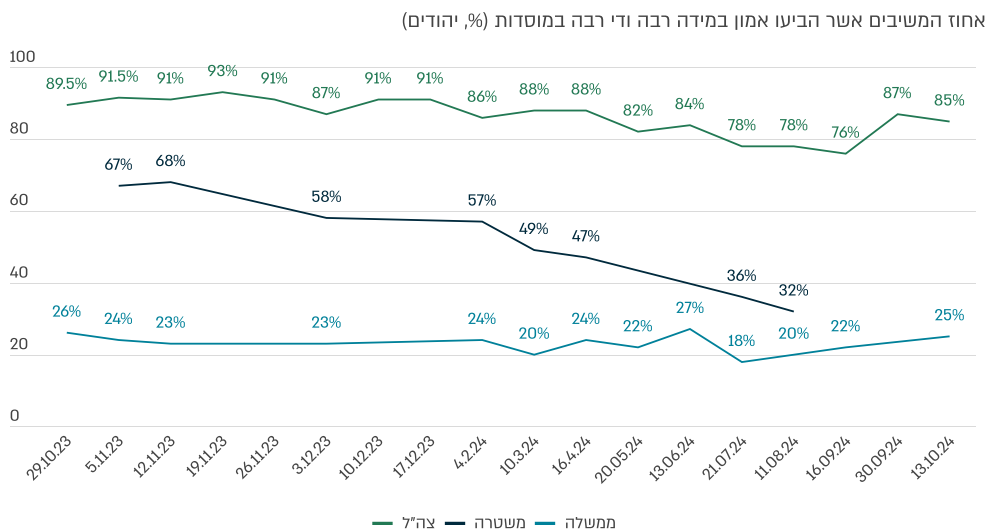
בסקרים נבחן האמון שרוחש הציבור לצבא, למשטרה ולממשלת ישראל, ולעומדים בראשם. הציבור ממשיך להביע אמון רב מאוד בצה"ל. בתחילת המלחמה, כולל בחודשי הלחימה העצימים ברצועת עזה, רמת האמון בצה"ל מצד כ־90 אחוזים מהציבור הייתה גבוהה מאוד. השיעור הגבוה מאוד, למרות הכישלונות המהדהדים של צה"ל ב־7 אוקטובר, מוסבר בעיקר בשל התופעה המוכרת של "התכנסות סביב הדגל" והתייחסות לצה"ל כאל "צבא העם", המבטאת את הזיקה הרגשית של הציבור אליו. בחודשים שלאחר מכן הסתמנה מגמת ירידה באמון בצה"ל, אך 76 אחוזים מהציבור עדיין הביעו אמון רב בצה"ל באמצע ספטמבר 2024 (ראו תרשים 1). באוקטובר 2024, עם ההצלחות הצבאיות מול חזבאללה, ניכרה עלייה בשיעור המביעים אמון רב בצה"ל.

שיעור המביעים אמון רב ברמטכ"ל ובדרג הפיקוד הבכיר של צה"ל דומה למגמות שלעיל – ירידה מהשיעור הראשוני הגבוה מאוד של אמון ככל שהמלחמה נמשכת. אף ששיעור המשיבים שהביעו אמון רב ברמטכ"ל עלה בעקבות התעצמות הלחימה בצפון

* ענת שפירא היא חוקרת במכון למחקרי ביטחון לאומי. רבקה מלר היא אנליסטית במרכז הנתונים של המכון למחקרי ביטחון לאומי.

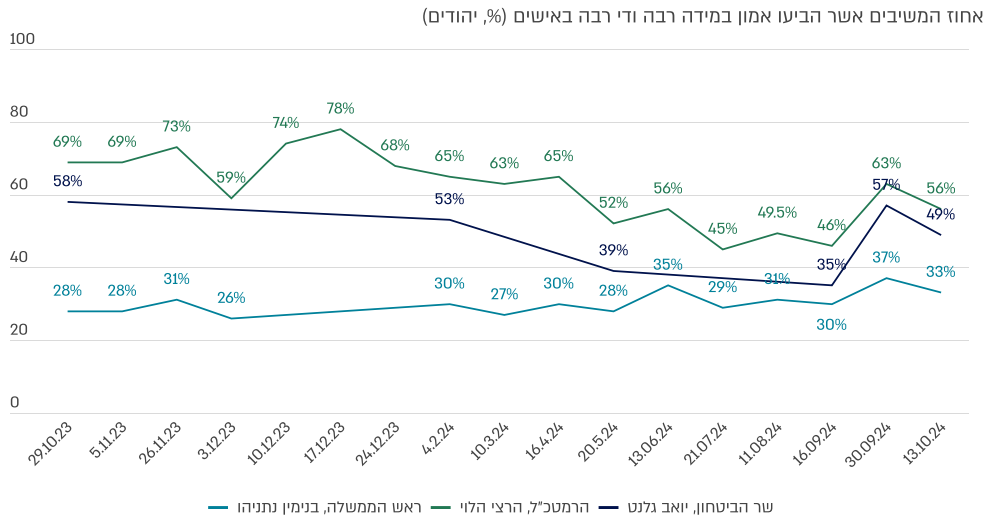
בחודש אוקטובר 2024, הוא עדיין נמוך מאוד מהשיא שלו בשלב השני של הלחימה בעזה (ראו תרשים 2). שיעור המביעים אמון רב בפיקוד הבכיר של צה"ל ירד אף הוא באופן ניכר במהלך הלחימה (ראו תרשים 3). נתונים אלו מחזקים את הסברה כי שיעור המביעים אמון רב בצה"ל נובע בעיקר מן הזיקה הרגשית של הציבור לצה"ל כמגן העם, להבדיל מהתייחסותו לרמטכ"ל או לדרג הפיקוד הבכיר. [בסקר שהתקיים](#) ב-10-13 באוקטובר 2024, בתשובה לשאלה "בחלוף שנה למלחמה, האם חל או לא חל שינוי באמון שלך בצה"ל?" ציינו רק 20 אחוזים מן המשיבים היהודים כי האמון שלהם בצה"ל פחת, בעוד 42 אחוזים השיבו כי האמון שלהם בצה"ל לא השתנה. 34 אחוזים השיבו שהאמון שלהם בצה"ל גבר.

תרשים 1: אמון רב במוסדות (באחוזים, יהודים בלבד) – המגמה עד סקר חרבות ברזל אוקטובר 2024

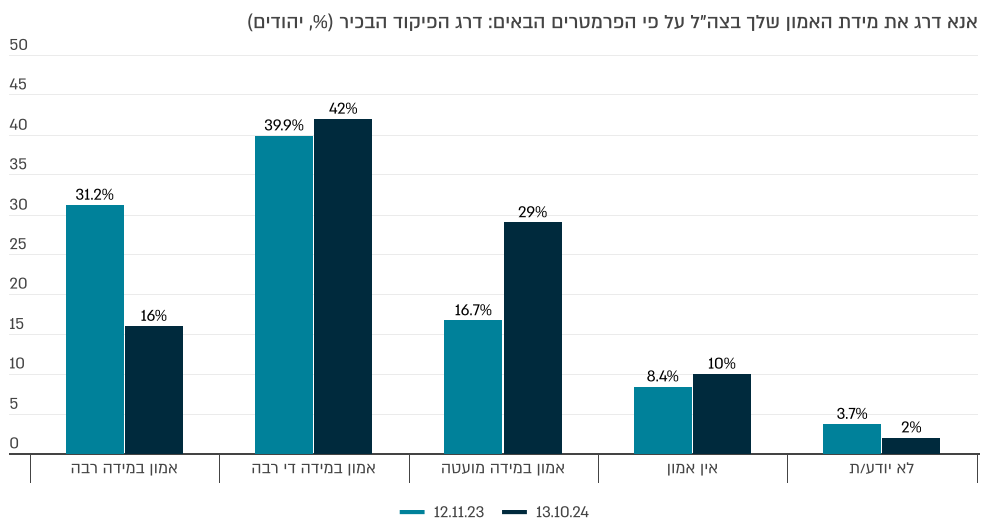

מקור: ממצאי סקר חרבות ברזל – אוקטובר 2024

תרשים 2: אמון רב באישים (באחוזים, יהודים בלבד) – המגמה עד סקר חרבות ברזל אוקטובר 2024

תרשים 3: אמון בדרג הפיקוד הבכיר (באחוזים, יהודים בלבד) – לפי סקר חרבות ברזל אוקטובר 2024

לעומת זאת, תמונת המצב לגבי מוסדות ממשלתיים אחרים שלילית בעליל ומדאיגה. כך למשל, אמון הציבור במשטרת ישראל מצוי בירידה עקבית. בעוד שבתחילת המלחמה עמד שיעור המשיבים היהודים שהביעו אמון רב במשטרה על כ־68 אחוזים, בחודש אוגוסט 2024 הוא עמד על 32 אחוזים בלבד (ראו תרשים 1). הסבר אפשרי לירידה זו טמון בהתרחקות ממתקפת ה־7 באוקטובר ובחזרה לתפקוד שגרתי ובלתי מוערך של משטרת ישראל באירועי פנים מאתגרים. ב־7 באוקטובר הפגינו כוחות משטרה בחזית הדרום תפקוד הרואי ואף זכו לסיקור תקשורתי נרחב, דבר שהוביל לעלייה ניכרת באמון במשטרה, הרבה יותר מבעיות שגרה. מנגד, החזרה לתפקוד שגרתי של משטרת ישראל, הכוללת בין היתר התנהלות מול המעורבים בהפגנות ובמחאות שזוכה לסיקור תקשורתי שלילי, לצד העלייה בהיקף הפיגועים בתוך שטח מדינת ישראל, מובילה לירידה בהערכת הציבור כלפי המשטרה.

רמת האמון הציבורי הנמוכה מאוד בממשלה ובעומד בראשה מהווה סממן מדאיג ומעכב חוסן במיוחד. נתוני הסקרים מצביעים על שיעור נמוך מאוד ויציב, הנע בין 20 ל־28 אחוזים בלבד, של משיבים יהודים המביעים אמון רב בממשלה לאורך המלחמה (ראו תרשים 1). גם שיעור המשיבים היהודים שהביעו אמון רב בראש הממשלה נמוך ויציב לאורך מרבית המלחמה, ונע בין 26 ל־37 אחוזים בלבד. נתון השיא נרשם עם התעצמות הלחימה בצפון, אך גם הוא לא נותר על כנו לאורך זמן (ראו תרשים 2). יתר על כן, כאשר שאלנו בסקר שהתקיים ב־10-13 באוקטובר 2024, "בחלוף שנה למלחמת חרבות ברזל, האם חל או לא חל שינוי באמון שלך בממשלת ישראל?", השיבו 60 אחוזים מן המשיבים היהודים כי האמון שלהם בממשלה פחת, 25 אחוזים השיבו כי האמון שלהם בממשלה לא השתנה ורק 13 אחוזים השיבו כי האמון שלהם בממשלה גבר.

בקרב המגזר הערבי רמות האמון נמוכות אף יותר. בסקר אוקטובר 2024 הביעו 34 אחוזים מן הנשאלים הערבים אמון רב בצה"ל, לעומת 47 אחוזים בסקר אפריל. בסקר אוגוסט הביעו תשעה אחוזים מן הנשאלים הערבים אמון רב במשטרה, לעומת 19 אחוזים בסקר אפריל. בסקר אוקטובר רק שבעה אחוזים מן הנשאלים הערבים הביעו אמון רב בממשלה, לעומת 27 אחוזים מהנשאלים שהביעו אמון כזה בסקר אפריל.

נוכח מרכזיותו של האמון במוסדות המדינה כרכיב בחוסן הלאומי, נתוני האמון הנמוכים, כמו גם המגמה המסתמנת מן המעקב אחריהם לאורך זמן, הם אות אזהרה לחוסן הלאומי של ישראל. אומנם בחלק מן המדדים, בעיקר אלו הקשורים לצבא, נרשמה עלייה מסוימת בעקבות התעצמות הלחימה בצפון, אך לא ברור עדיין אם עלייה זו משקפת שינוי מגמה של ממש, או שהיא תוצר של התחזקות הזיקה הרגשית שחש הציבור לצבא בעקבות התעצמות

הלחימה וההצלחות המבצעיות של צה"ל בלבנון. חוסר אמון מצד הציבור במוסדות המדינה, אשר אמורים להיות אמונים על שיקום המדינה מן המשבר הנוכחי, אינו מבשר טובות להצלחתו של שלב ההתאוששות הנדרשת ושיקום הנזקים הרבים, בעיקר בדרום ובצפון.

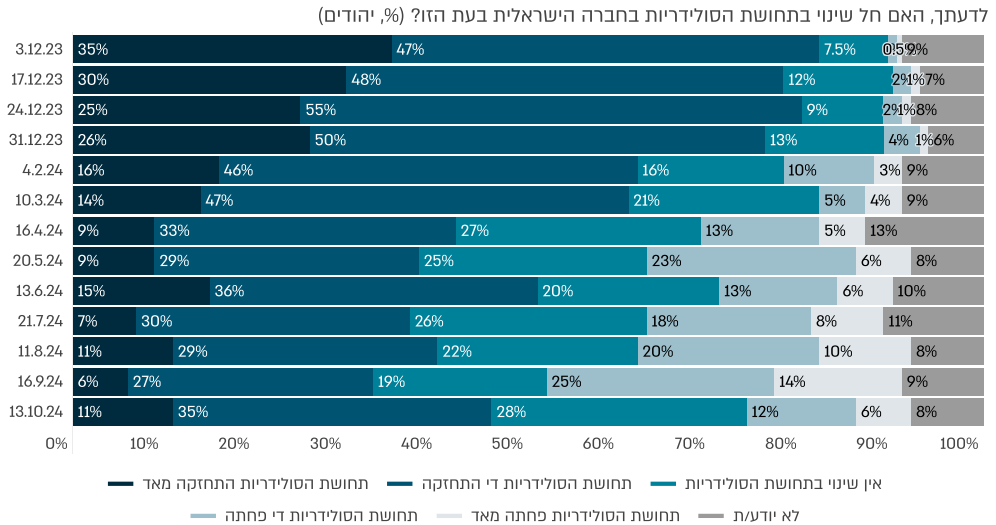
סולידריות חברתית

בראשית המלחמה סבר חלק ניכר מן הציבור היהודי כי תחושת הסולידריות בחברה הישראלית התחזקה. בסקר שנערך בין ה־30 בנובמבר ל־3 בדצמבר 2023 סברו 82 אחוזים מהנשאלים במגזר היהודי כי תחושת הסולידריות בחברה הישראלית התחזקה מאוד או די התחזקה. ואולם ככל שהמלחמה נמשכה ניכרה מגמה של כרסום בתפיסה אופטימית זו. בסקר ספטמבר 2024 סברו כך רק 33 אחוזים מן הנשאלים – ירידה של כמעט 50 אחוזים (!). על רקע התעצמות הלחימה בצפון בחודש אוקטובר 2024 חלה עלייה מסוימת בשיעור זה, שעמד על 46 אחוזים, אולם גם הוא נמוך משמעותית מן השיעורים של תחילת המלחמה (ראו תרשים 4). ירידה דומה בתחושת הסולידריות הנתפסת נרשמה במגזר הערבי. בעוד בחודש אפריל ציינו 31 אחוזים מן הנשאלים הערבים כי תחושת הסולידריות בחברה הישראלית התחזקה מאוד או די התחזקה, הרי בסקר אוקטובר עמד שיעור זה על מחצית מכך – 15.5 אחוזים בלבד.

אינדיקציות נוספות לשינויים בסולידריות החברתית בישראל ניתן למצוא בהחרפת השיח הפוליטי המקטב בסוגיות שונות, ובכלל זה סוגיות הנוגעות ללחימה ולנושא החטופים. הפילוחים הדמוגרפיים בסקרי דעת הקהל שמקיים המכון מצביעים לעיתים קרובות על שונות ניכרת בסוגיות שעל הפרק, בפילוח על בסיס אמונה דתית או עמדה פוליטית. כך למשל, באשר לשאלה "עם אילו מהמשפטים הבאים את/ה מסכים/ה יותר – ניצחון בעזה יושג רק לאחר ... –" בעוד 50 אחוזים מכלל הנשאלים היהודים השיבו "החזרת כלל החטופים", בקרב נשאלים המזדהים כ"ימין" עמד שיעור זה על 31 אחוזים בלבד, ואילו בקרב נשאלים היהודים המזדהים כ"מרכז" הוא עמד על 70 אחוזים.

מנגד, בעוד 30 אחוזים מכלל הנשאלים היהודים השיבו "שליטה ביטחונית ריאלית ברצועה והחזרת התושבים ליישובי העוטף", בקרב נשאלים יהודים המזדהים כ"ימין" עמד שיעור זה על 49 אחוזים, ואילו בקרב נשאלים המזדהים כ"מרכז" הוא עמד על 14 אחוזים בלבד. פערים אלו באים לידי ביטוי גם בשאלות הנוגעות לאמון במוסדות המדינה השונים, למעט צה"ל, ולסוגיות נוספות הקשורות בלחימה, והם עשויים להוות אינדיקציה לקיטוב ולפילוג בחברה הישראלית, המעיבים על הסולידריות החברתית בקרבה.

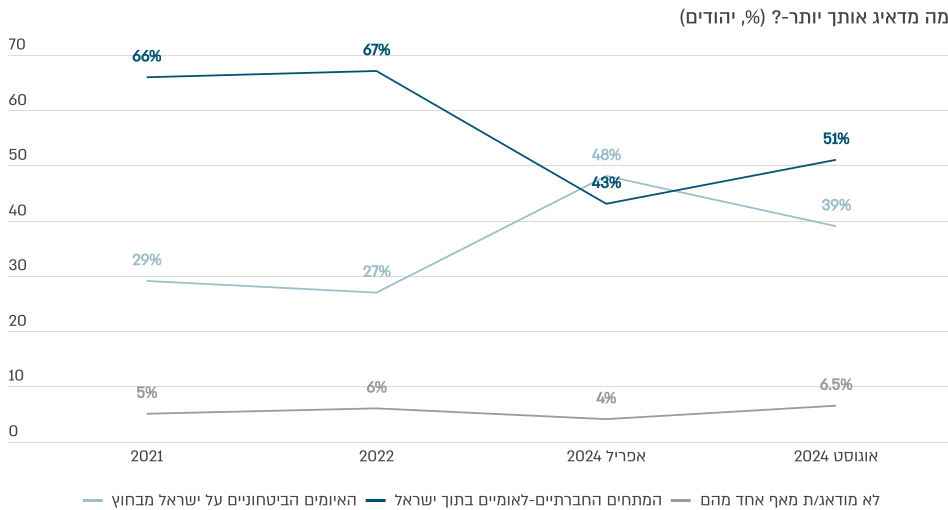
תרשים 4: לדעתך, האם חל שינוי בתחושת הסולידריות בחברה הישראלית בעת הזו? (באחוזים, יהודים בלבד) – המגמה עד סקר חרבות ברזל אוקטובר 2024

מקור: ממצאי סקר חרבות ברזל – אוקטובר 2024

עדות נוספת לקיטוב החברתי העמוק, אשר מקרין על הסולידריות החברתית, ניתן למצוא בעובדה שגם בעת מלחמה עצימה בשבע זירות שונות, בסקר שהתקיים באוגוסט 2024, יותר ממחצית הנשאלים היהודים (51 אחוזים) עדיין היו מודאגים מן המתחים החברתיים-לאומיים בישראל יותר מאשר מן האיומים הביטחוניים על ישראל מבחוץ (ראו תרשים 5).

תרשים 5: מה מדאיג אותך יותר? (באחוזים, יהודים בלבד) – המגמה האחרונה על פי סקר חרבות ברזל מאוגוסט 2024

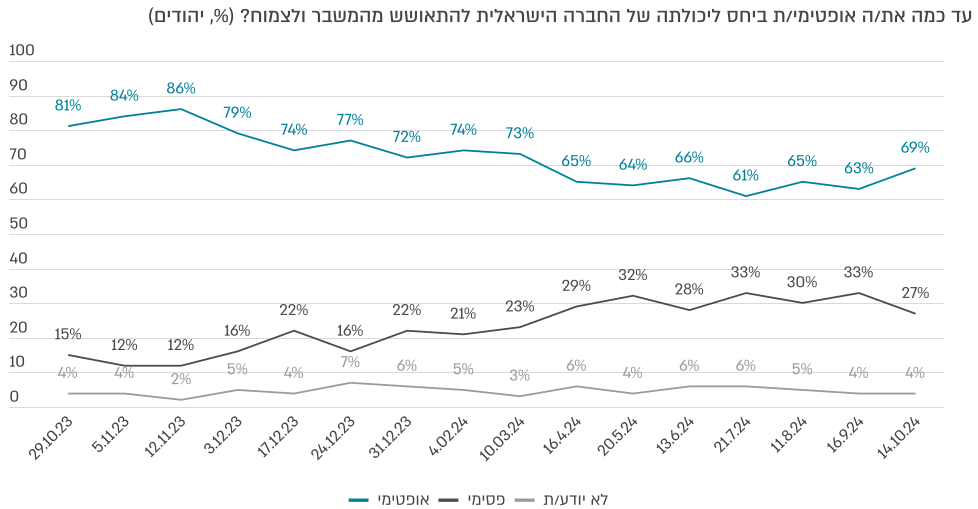

הירידה בסולידריות החברתית הנצפית והתעצמות הקיטוב החברתי, לצד החשש מהשפעותיהם, הם סממן מעכב לחוסן הלאומי הישראלי. זאת משום שבעוד הסולידריות מאפשרת לציבור להתלכד ולפעול בשיתוף פעולה למען שיקום החברה הישראלית, הקיטוב והמתחים בין המגזרים השונים בחברה הישראלית עלולים להקשות או לעכב זאת, או אף לפגוע בהצלחתו של שיתוף פעולה זה.

אופטימיות ותקווה

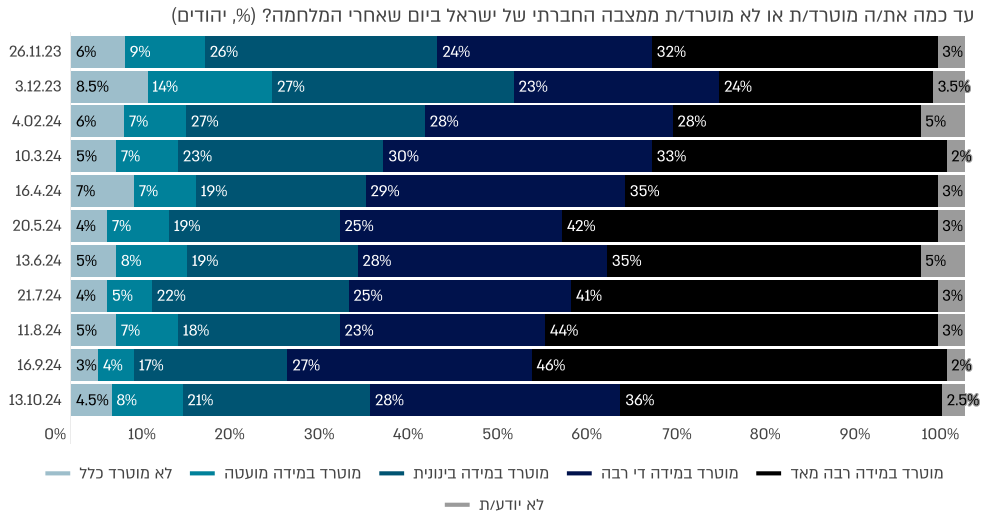
יסוד נוסף המשפיע על החוסן הלאומי נוגע למידת האופטימיות והתקווה בקרב הציבור. גם ביסוד זה נרשמות מגמות מדאיגות ככל שהמלחמה נמשכת. כך למשל, בעוד שבראשית המלחמה יותר מ־80 אחוזים מהנשאלים היהודים הגדירו את עצמם כאופטימיים באשר ליכולתה של החברה של החברה הישראלית להתאושש מהמשבר ולצמות, הרי בסקר ספטמבר 2024, טרם התעצמות הלחימה בצפון, עמד נתון זה על 63 אחוזים בלבד. בסקר אוקטובר, למרות ההצלחות הצבאיות בזירה הלבנונית, הוא עמד על 69 אחוזים בלבד (ראו תרשים 6).

תרשים 6: עד כמה אתם/אופטימי/ת ביחס ליכולתה של החברה הישראלית להתאושש מהמשבר ולצמוח? (באחוזים, יהודים בלבד) – המגמה האחרונה לפי סקר חרבות ברזל מאוקטובר 2024

לצד הירידה באופטימיות של הציבור באשר ליכולתה של החברה הישראלית להתאושש מהמשבר ולצמוח, חלה עלייה מקבילה בשיעור המשיבים שמוטרדים ממצבה החברתי של ישראל ביום שאחרי המלחמה. כך למשל, בעוד שבנובמבר 2023 השיבו 56 אחוזים מן המשיבים היהודים כי הם מוטרדים במידה רבה או די רבה ממצבה החברתי של ישראל אחרי המלחמה, בספטמבר 2024 עלה שיעור זה ל-73 אחוזים. אומנם גם בנתון זה חלה ירידה מסוימת ל-64 אחוזים באוקטובר, אחרי התעצמות הלחימה בצפון, אולם שיעור זה עודנו גבוה ולא ברור אם מגמת הירידה הזו תימשך גם בעתיד.

תרשים 7: עד כמה אתה מוטרדת/ או לא מוטרדת/ ממצבה החברתי של ישראל ביום שאחרי המלחמה? (באחוזים, יהודים בלבד) – לפי סקר חרבות ברזל מאוקטובר 2024

על אף העלייה הקלה שנרשמה במדדי האופטימיות והתקווה על רקע התעצמות הלחימה בצפון, המגמה הכוללת של ירידה במדדים אלו – בהשוואה לתחילת המלחמה – היא סממן מדאיג באשר לחוסן הלאומי של ישראל. אופטימיות ותקווה לשינוי הם חלק ממה שמניע אזרחים להניע וליזום תהליכי שיקום והתאוששות. כאשר מדדים אלה נמוכים הדבר עלול להשפיע לרעה על תהליכים אלו, וכפועל יוצא מכך על קצב והיקף ההתאוששות הרב-ממדית מן המשבר הנוכחי הנדרשת לישראל.

שגרה ורציפות תפקודית

מעצב נוסף של חוסן לאומי נוגע ליכולתה של המערכת המדינתית לקיים רציפות תפקודית ולשמור על שגרה במהלך אסון. יכולת זו נתפסת הן כאינדיקציה לחוסן גבוה והן כבסיס להתאוששות מהירה ולצמיחה, ועל כן כמנבאת חוסן. מטבע הדברים, קיימים פערים ניכרים בין קבוצות שונות בחברה הישראלית באשר למידת ההשפעה של המלחמה על השגרה האישית והרציפות התפקודית. בעוד שבתחילת המלחמה ונוכח עוצמת המתקפה הושפעה כמעט כלל החברה הישראלית, הרי על רקע הירידה בעצימות הלחימה בדרום ניכרה מגמה של חזרה לשגרה בקרב מרבית אזרחי המדינה, למעט אלו המושפעים ישירות מן המלחמה – המפונים מהדרום ומהצפון, משפחות הנפגעים והחטופים ומגויסי המילואים.

התעצמות הלחימה בצפון עד ההסכמה על הפסקת האש ב־26 בנובמבר 2024 הגדילה את מעגל המושפעים ישירות מן המלחמה. עם זאת ניתן להעריך כי הודות לדיפרנציאציה בהנחיות פיקוד העורף ניכר כי מרבית החברה הישראלית ממשיכה לשמור בצורה סבירה על שגרה אישית ורציפות תפקודית.

במלאת שנה למלחמה, מרבית תושבי הדרום שפנו מבתיהם כבר שבו אליהם, למעט כ־7,000 תושבים אשר קיימת מניעה ביטחונית או שיקומית לשובם. נתון זה גם משתקף במדד השגרה של בזק, הבוחן שימוש באינטרנט ביתי ביחס לעיתות שגרה, וממנו עולה כי שיעור החזרה לשגרה ביישובי הדרום גבוה, נכון לאמצע ספטמבר 2024. כך למשל נמדדו 98 אחוזי שימוש בשדרות, 92 אחוזים ביישובים המצויים במרחק ארבעה עד שבעה ק"מ מהגבול ו־90 אחוזים ביישובים במרחק של אפס עד ארבעה ק"מ מהגבול. מנגד, בצפון עדיין מפונים מבתיהם קרוב ל־70 אלף איש מתוקף החלטות ממשלה. אומנם מתקיים שיח ציבורי ותקשורתי על כך שעל רקע הפסקת האש בצפון מתקרב מועד שובם לבתיהם, אך נכון למועד כתיבת המאמר, רובם הגדול עדיין בחזקת מפונים.

במישור הכלכלי נרשמת מגמת שיפור מסוימת בדרום, בצד סממנים מדאיגים בצפון. בעוד שבנובמבר 2023 זינק שיעור האבטלה בצפון ובדרום לתשעה אחוזים (בהשוואה לשיעור אבטלה כללי של כ־6.5 אחוזים), ביולי 2024 התמתן שיעור זה והוא עומד על שישה אחוזים בצפון וחמישה אחוזים בדרום, לעומת שיעור אבטלה כלל ארצי של 2.8 אחוזים. לצד השיפור בנתוני האבטלה, הפער בשיקום בין הדרום והצפון וביניהם לבין יתר חלקי הארץ מתבטא באופן בולט בנתוני השימוש באשראי. כך למשל, העיר שדרות דמתה כבר בספטמבר 2024 לממוצע הארצי ורשמה עלייה של 11.3 אחוזים בשימוש בכרטיסי אשראי, לעומת ספטמבר אשתקד. מנגד, חיפה נפגעה מהתרחבות הירי לעברה. בעוד שעד ספטמבר 2024 היו נתוני השימוש בכרטיסי האשראי בחיפה דומים לממוצע הארצי, מאז נפתח פער וחיפה רשמה עלייה של 4.9 אחוזים בלבד בשימוש בכרטיסי אשראי, לעומת ממוצע ארצי של 14.6 אחוזים. בדומה לכך גם בנהריה נרשם פער משמעותי בשימוש בכרטיסי אשראי בספטמבר, כאשר העיר רשמה ירידה של 1.7 אחוזים, בעוד שבשאר הארץ נרשמה עלייה של קרוב ל־15 אחוזים. גם קריית שמונה מציגה נתונים מדאיגים. בהשוואה לחודשי טרום המלחמה יש בעיר צניחה ניכרת של יותר מ־70 אחוזים בשימוש בכרטיסי אשראי – נתון המצביע על שיתוק של מרבית העסקים בעיר.

לגיטימציה מול בידוד בינלאומי

רכיב נוסף שכנראה משפיע על החוסן הלאומי של מדינת ישראל הוא הלגיטימציה הבינלאומית לישראל ולמעמדה בעולם. זאת לאור העובדה שאחד מרכיבי העוצמה של מדינת ישראל טמון בחיבור שלה למערכת הבינלאומית בכלל, ולמדינות המערב בפרט. במהלך השנה האחרונה נקרא הציבור הישראלי להפגין חוסן נוכח משבר רב־ממדי: מלחמה רב־זירתית מתמשכת, משבר פנימי שזעזע את האומה מבפנים ומשבר בינלאומי שהלך והחמיר, אשר אתגר את מעמדה של ישראל בזירה העולמית.

במהלך המלחמה השתנה השיח הבינלאומי סביב ישראל באופן ניכר, עם עלייה משמעותית ברטוריקה ביקורתית ולעיתים אף עוינת כלפיה. [נתוני סייברוול](#) ממחישים עלייה דרמטית בשפה וברטוריקה אנטישמית, כאשר היקף המקרים גדל בקצב גבוה בהרבה מאז פרוץ המלחמה, בהשוואה לשנתיים הקודמות יחדיו. תוך שימוש בהגדרת האנטישמיות של הברית הבינלאומית לשימור זכר השואה (IHRA) תיעדה סייברוול את השינויים הללו וחשפה מגמה מטרידה, המשקפת לא רק עוינות מוגברת כלפי ישראל אלא גם גל רחב יותר של סנטימנט אנטישמי במגוון אזורים. עוצמת מגמה זו מעידה על כך שהסנטימנט האנטי־ישראלי אינו מבודד אלא מהווה חלק מפרספקטיבה גלובלית הולכת ומתרחבת, המוחרפת על ידי המתחים הגיאופוליטיים הגוברים.

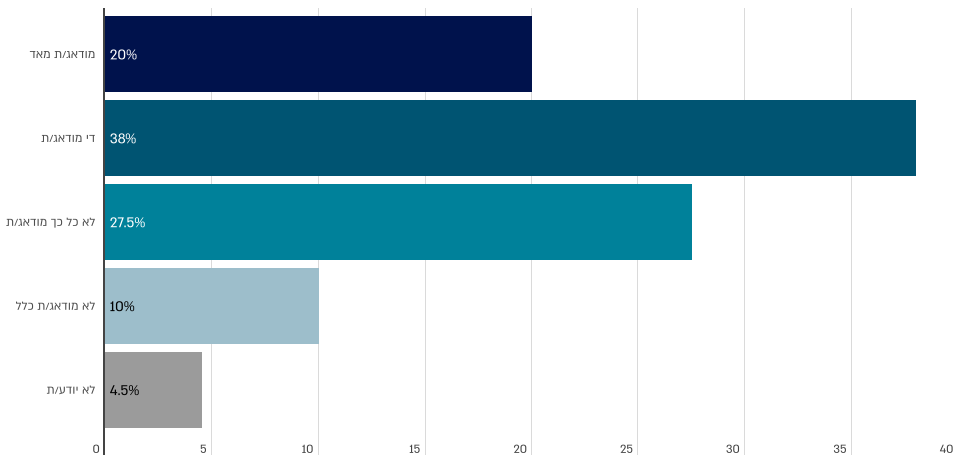
התרחבות הרטוריקה האנטישמית היא אינדיקציה אחת בלבד לשינוי במעמדה של ישראל בעולם. במהלך השנה האחרונה הצביעו פעולות דיפלומטיות על סביבה משתנה. מספר מדינות באמריקה הלטינית – בהן בוליביה, קולומביה וצ'ילה – החזירו את שגריריהן מישראל, גם עקב חששות מאיומים אנטישמיים וסנטימנט אנטי־ישראלי גובר [במדינות אלו](#). מגמות אלה מסמנות יותר מסתם עמדות פוליטיות; הן משקפות תפיסה שלפיה ישראל אולי כבר אינה רצויה בזירות בינלאומיות מסוימות, כאשר מדינות נוקטות עמדה באופן המשפיע ישירות על היחסים הדיפלומטיים ומאותתות על נכונות להתרחק מישראל. עבור הישראלים שינוי זה גם מעורר דאגה אסטרטגית ורגשית, שכן קשרים עם מדינות אלה שבעבר היו קרובים מתאפיינים כעת במתח ובמרחק.

הבידוד ההולך וגובר הזה אינו נעלם מעיניהם של אזרחי ישראל, המודעים למעמדה המורכב של המדינה בעולם. כאשר שאלנו את הציבור בסקר המכון בחודש יולי 2024 אם הוא מודאג מהבידוד הבינלאומי של ישראל, 58 אחוזים מהנשאלים היהודים (ראו תרשים 8) השיבו כי הם מודאגים מאוד או די מודאגים. תחושת הבידוד הזו התחזקה עוד יותר על ידי הצהרות ופעולות של ארגונים בינלאומיים כמו האו"ם, האיחוד האירופי ובית הדין הפלילי

הבינלאומי (ICC), שפרסמו גינויים בדבר התנהלותה של ישראל בזמן המלחמה והגבירו את הלחץ עליה "להתיישר" עם הדרישות הבינלאומיות ולשקול מחדש את פעולותיה. לבידוד בינלאומי ולתפיסת הבידוד השפעות ניכרות על החוסן הלאומי. לבידוד עצמו עלולה להיות השפעה ניכרת, ישירה ועקיפה, על הכלכלה ועל התוכניות של חלק מאזרחי המדינה, למשל בדרך של פגיעה בסיוע בינלאומי או אפילו בהטלת סנקציות מצד גורמים בינלאומיים על גופים ואזרחים ישראלים. על כן הבידוד הבינלאומי עלול לערער את תחושת הביטחון האישי והכלכלי של חלק מאזרחי המדינה, והדבר ישפיע הן על האופטימיות של האזרחים והן על השגרה התפקודית שלהם. לצד זאת הבידוד הבינלאומי יכול להשפיע – ולו במידה מסוימת – על תפיסת "צדקת הדרך" של האזרחים לגבי המלחמה והתנהלותה, מה שעשוי להקרין על האמון והסולידריות ולערער את החוסן הלאומי. אזרחי ישראל מתמודדים בעת הנוכחית עם מציאות חדשה בכמה חזיתות: עלייה בסנטימנט האנטישמי, הגברת הבידוד הדיפלומטי והצורך להעריך מחדש את מעמדם בזירה העולמית. הסנטימנט בקרב הישראלים, המשתקף בנתונים עדכניים, הוא של חוסן המלווה בזהירות – הכרה כי בעוד שישראל הייתה תלויה מאז ומתמיד בכוחה ובכושר ההמצאה שלה, עתה עליה לנווט ברשת הולכת ומתהדקת של לחץ בינלאומי, בריתות משתנות וביקורת גוברת מצד הקהילה הבינלאומית.

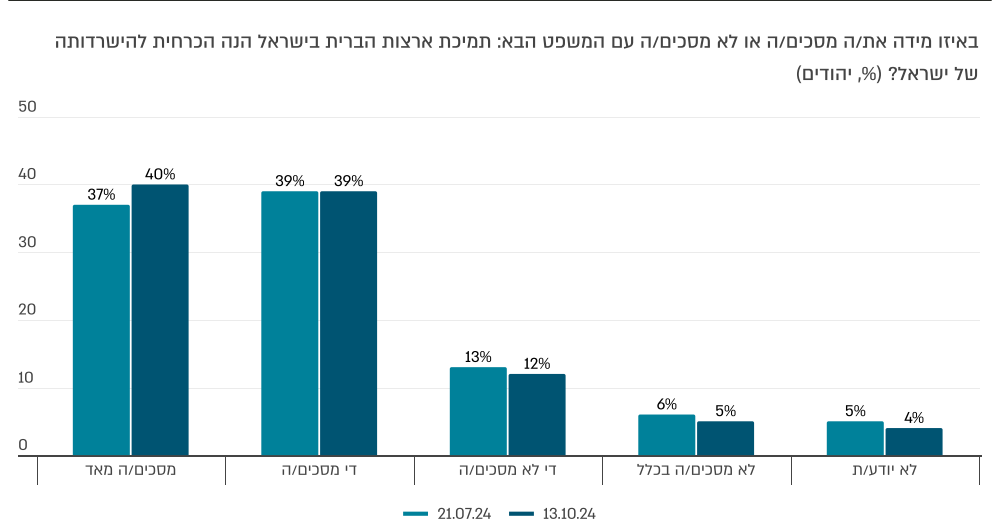
תרשים 8: עד כמה אתה/מודאג/ת או לא מודאג/ת מבידוד בינלאומי אפשרי של ישראל? (באחוזים, יהודים בלבד) – לפי סקר חרבות ברזל מיולי 2024

באיזו מידה אתה/מודאג/ת או לא מודאג/ת מבידוד בינלאומי אפשרי של ישראל? (% יהודים)

בלב המתחוות הבינלאומית עומדים יחסיה של ישראל עם ארצות הברית – בעלת ברית היסטורית והמקור העיקרי לתמיכה צבאית וכלכלית. ארצות הברית הפגינה תמיכה ניכרת בישראל ואף העניקה לה סיוע צבאי וכלכלי משמעותי. למרות הברית האיתנה, הבחירות האחרונות לנשיאות ארצות הברית הדגישו את המורכבות והחשיבות של תלותה של ישראל בתמיכה האמריקאית, בייחוד כאשר בריתות בינלאומיות אחרות נראות יציבות פחות. סקר המכון מאוקטובר 2024 העלה כי 79 אחוזים מהנשאלים היהודים רואים בברית עם ארצות הברית מרכיב חיוני להשרדותה של ישראל ולהמשך חוסנה. תלות זו משקפת לא רק הסתמכות על סיוע כספי אלא גם צורך בגיבוי פוליטי וצבאי לנוכח אתגרים גלובליים הולכים וגוברים.

תרשים 9: באיזו מידה אתה מסכים/ה או לא מסכים/ה עם המשפט הבא: תמיכת ארצות הברית בישראל הכרחית להשרדותה של ישראל באחוזים יהודים בלבד) – לפי סקר חרבות ברזל מאוקטובר 2024

באותו סקר השיבו מחצית מהמשיבים היהודים כי הם מרגישים שהיחסים עם ארצות הברית הידרדרו במהלך השנה האחרונה. בין שהעובדות מאשרות זאת או לא, מדובר בתופעה בולטת בהקשר של תלות הישראלית בארצות הברית, המשקפת חשש גובר מפגיעה ביחסים עם ארצות הברית, וכפועל יוצא מכך פגיעה בישראל ובחוסנה.

סיכום

העמקה בנתוני החוסן החברתי הנתפס של ישראל במלאת כשנה למלחמת חרבות ברזל מציגה תמונה מורכבת אך מדאיגה. בהיבט החיובי נרשם שיפור בחזרה לשגרה וברציפות התפקודית בקרב מרבית החברה הישראלית, למעט המושפעים הישירים מן המלחמה ונזקיה. גם רמת האמון בצבא נותרה גבוהה ברובה, אף כי נדמה כי הדבר נובע בעיקרו מזיקה רגשית לצבא כמוסד, על רקע הפערים בין נתון זה לבין הנתונים הנוגעים לאמון ברמטכ"ל ובדרג הפיקוד הבכיר. ואולם יתר מדדי החוסן מצביעים על תמונה מדאיגה מאוד, הנובעת בראש ובראשונה מרמת אמון נמוכה מאוד בממשלה ובעומד בראשה. לצד זאת גם הסולידריות החברתית ומדדי האופטימיות והתקווה מצויים במגמת שחיקה, ונדמה כי סכנת הבידוד הבינלאומי של ישראל מעיבה אף היא על החוסן הלאומי שלה. התעצמות הלחימה בצפון הובילה אומנם לעלייה מסוימת בחלק מן המדדים, אולם מוקדם לומר אם עלייה זו משקפת שינוי של ממש בתפיסות הציבור, או שזוהי עלייה זמנית הנובעת מהתעצמות הלחימה בגזרה הצפונית. בכל מקרה נדרש מענה ממשלתי הולם לצורך בחיזוק החוסן הלאומי הישראלי, לאור השפעתו המכרעת על סיכויי ההתאוששות מן המשבר הנוכחי.

עקירה של אוכלוסייה בחירום – השלכות והמלצות למדיניות

לחיזוק החוסן הקהילתי

כרמית פדן ויעל אשכנזי־זלכה*

מלחמת חרבות ברזל, שהחלה במתקפה חסרת תקדים של חמאס על ישראל ב־7 באוקטובר, הובילה לפינוי ממוסד ולהתפנות עצמית של תושבים מיישובים בנגב המערבי המרוחקים עד שבעה ק"מ מהגבול עם רצועת עזה. במקביל החלו גם תושבים מיישובים הסמוכים לגבול בצפון הארץ בהתפנות עצמית, מכיוון שחששו ממתקפה דומה מצד חזבאללה. אליהם הצטרפו בפינוי יזום של המדינה יישובים נוספים, המרוחקים עד חמישה ק"מ מקו הגבול. לפי סקירה שנערכה בתחילת המלחמה (נובמבר 2023) על ידי מרכז המחקר והמידע של הכנסת, עד תחילת אותו חודש פונו או התפנו מביתם יותר מ־250 אלף תושבים. כ־37 אחוזים מהם התפנו לקהילה קולטת (כ־94 אלף), כ־35 אחוזים התפנו לבתי מלון (88 אלף), וכ־28 אחוזים (70 אלף) התפנו עצמאית (הכנסת – מרכז המידע והמחקר, 2023). לצד התגייסותם של מוסדות מדינתיים לספק מענה לצרכיה המגוונים של אוכלוסיית המפונים והמתפנים, ניכרה פעילות המואצת של ארגוני חברה אזרחית ונרשמו גילויים נוספים של ערבות הדדית, שבאו לידי ביטוי בשיעור התנדבות גבוה של אזרחים ישראלים לסיוע למפונים. תהליך הפינוי הציב אתגרים ניכרים לחוסנה האישי, המשפחתי והקהילתי של אוכלוסיית המפונים והמתפנים גם יחד (פלד וסנדר, 2003).

מטרת המאמר היא לדון בהשלכות הנובעות מפינוי ומהתפנות עצמית של אוכלוסייה עקב הפרעה (disruption) מידי אדם (כמו טרור ומלחמות) או מן הטבע (כמו רעידות אדמה, סופות ושיטפונות), ולנסח המלצות יישומיות לניהול פינוי מוצלח של אוכלוסיות נוכח הפרעות מסוגים שונים ולחיזוק החוסן הקהילתי.

המאמר נשען על ספרות מקצועית העוסקת בפינוי ובעקירה (evacuation and displacement) של אוכלוסיות וקהילות ממקום יישובן. גיבוש ההמלצות נשען על גישה הוליסטית, המשלבת בין השפעות כלכליות, פסיכולוגיות וחברתיות התומכות בתהליכי התאוששות של קהילות. גישה זו מדגישה את החשיבות הטמונה בגורמים הנוגעים לצורך

* ד"ר כרמית פדן עוסקת במחקר ובייעוץ לארגונים בתחומי החוסן החברתי והלאומי, יחסי צה"ל והחברה הישראלית ומנהיגות, מרצה באוניברסיטת בר־אילן ובמכללה האקדמית רופין. ד"ר יעל אשכנזי־זלכה היא חוקרת עצמאית, בעלת ניסיון במחקר ובייעוץ לניהול מצבי חירום ואסונות.

ביציבות, בטיפול הון חברתי, במתן תמיכה רגשית ומנטלית, בהפחתת אי־ודאות, בטיפול תקווה (קמחי ועמיתיו, 2024), וכן בבניית הזדמנויות כלכליות כגורמים הכרחיים לחיזוק חוסנם של פרטים, משפחות וקהילות (Tierney, 2014).

השלכות של פינוי אוכלוסייה

השלכות כלכליות

• אובדן מקורות פרנסה
פינוי ועקירה של אוכלוסייה גורמים בדרך כלל לפגיעה קשה, עד כדי הרס של עסקים, אובדן מקומות עבודה וצמצום הזדמנויות כלכליות. אלה מעכבים התאוששות ולעיתים משבשים יכולת לקיים חוסן כלכלי. הסיבות לכך מגוונות – החל בסגירת עסקים וארגונים או צמצום פעילותם וכלה בקושי לממש גמישות תעסוקתית, או לפתח מיומנויות עבודה חדשות (Rose, 2004). במצב זה אוכלוסייה מפונה עלולה לפתח תלות בסיוע כלכלי חיצוני, להידחק לשוליות חברתית ובמקרי קיצון אף לעוני. להשלכות אלה יש השפעה לא רק על האוכלוסייה המפונה אלא גם על הקהילה הקולטת, הנדרשת פעמים רבות להעמיד מקורות תמיכה כלכליים לטובת המפונים הנקלטים בתחומה (Jacobsen, 2002). לדוגמה, במלחמת אוקראינה נפגעו עד כה בצורה קשה כ־90 אחוזים מהעסקים, ושיעור האבטלה עמד על 24.5 אחוזים. כוח הקנייה של האוכלוסייה קטן והוביל לעלייה של כ־25 אחוזים באינפלציה ולקושי של העקורים לספק לעצמם צרכים בסיסיים, ובפרט מזון, דיור ושירותי בריאות (Emergency Watchlist, 2023).

• פיתוח שוק העבודה בטווח ארוך
במצבי עקירה ממושכים כמו בעימותים בסוריה ובסודאן, אוכלוסיות של פליטים ועקורים פנימיים מתמודדות עם אתגרים המתפתחים לאורך זמן, דוגמת גישה למשרות יציבות, הזדמנויות חינוכיות ומסגרות נורמטיביות המאפשרות להם לתרום לכלכלת המדינה. כל זאת בזמן שהקהילות הקולטות מתקשות לספק תשתיות ושירותים מספקים עבור המפונים בתחומ (World Bank, 2024).

• נזק לתשתיות
הרס תשתיות חיוניות דוגמת רשתות חשמל, מערכות מים ורשתות תחבורה, הנגרם עקב הפרעה מחמיר את האתגרים הכלכליים של אוכלוסיות מפונות. הרס כזה מפחית את הנגישות לצרכים בסיסיים ומסבך את מאמצי השיקום הכלכלי המקומי.

- אובדן הון אנושי (כוח עבודה מיומן) פינוי ועקירה עלולים להוביל להתמוטטות שוקי עבודה מקומיים, ועקב כך למחסור באנשי מקצוע חיוניים כגון מחנכים, עובדי בריאות ומהנדסים. מצב דברים זה יוצר פער בכישורים (talent gap) הן בקרב הקהילה העקורה והן באזור שאותו נאלצה לעזוב. לדוגמה, המלחמה באוקראינה הובילה ליציאה המונית של אנשי מקצוע משכילים למדינות שכנות, מה שהציב מגזרים חיוניים כמו בריאות וטכנולוגיה במאבק על תפקוד יעיל ומתן מענה לאוכלוסייה.

השלכות ממשליות

- ערעור האמון במוסדות האמון במוסדות מצד מפונים ומתפנים מבתיים עלול להתערער אם הם סבורים כי מנגנוני המדינה (ובכלל זה הצבא) לא נערכו כראוי להתרחשותה של ההפרעה, או אם הם סבורים שהשירותים שהם מקבלים ממוסדות המדינה אינם מספקים מענה הולם לצורכיהם.

• חולשת מנגנוני הממשל

במקרי פינוי ועקירה מסוימים, מנגנוני הממשל האחראים לתמוך באוכלוסיית המפונים חלשים מלכתחילה, מוחלשים עקב נסיבות ההפרעה או בלתי מתאימים לענות על האתגר. נוסף על חוסר סדר ניהולי ובירוקרטי, תופעות אלה גורמות לזמני התאוששות ארוכים ולמחסור במשאבים במגוון תחומים חיוניים, הנדרשים לשם רציפות תפקודית במהלך ההפרעה. כך נוצר גם עיכוב בשלבי ההתאוששות.

• מחסומים חוקתיים

מפונים ומתפנים נתקלים פעמים רבות באתגרים משפטיים ובירוקרטיים, הקשורים למיצוי זכויות ולקבלת שירותים באתרי הקליטה או בתהליכי השיקום של הקהילות שפוננו. אלה משבשים את יכולתם להתאושש, לקיים רציפות תפקודית ולבנות את חוסנם מחדש (Cutter et al., 2010).

השלכות פסיכולוגיות

פינוי ועקירה של אוכלוסייה במהלך מלחמה משפיעים לעיתים קרובות ובמידה רבה מאוד על בריאות הנפש והרווחה הפסיכוסוציאלית, וגורמים רמות שונות של לחץ, טראומה, דיכאון

- וחרדה. זאת בפרט בקרב אוכלוסיות פגיעות ובכללן ילדים, קשישים ואנשים עם מוגבלות (Miller & Rasmussen, 2010). מצבים נפשיים כגון אלה הם פועל יוצא של גורמים שונים:
- אובדן זהות ושייכות למקום: פעמים רבות משמעותם של פינוי ועקירה היא ניתוק מהמקום הפיזי (מהאדמה) ומדפוסי פעולה תרבותיים. אלה עשויים לשחוק את החוסן התרבותי של קהילות ואת תחושת השייכות שלהן, החיוניים לחוסן פסיכולוגי.
 - חוסר יציבות: אי-הוודאות, הארעיות והזמניות של הפינוי משבשות את תחושת השליטה של המפונים על חייהם, ואצל ילדים מעכבות את התפתחותם ואף פוגעות ביכולתם להתאושש ולשגשג לאחר הפרעה (Paton & Johnston, 2001).
 - מתח וטראומה: פינוי ועקירה מובילים לרוב לקיומו של מתח פסיכולוגי בשל אובדן הבית ומקור הפרנסה, אובדן קרובי משפחה וחברים ואובדן קשרי קהילה. פינוי ועקירה ארוכי טווח עשויים להוביל לבעיות בריאות מנטלית כרוניות וביניהן דיכאון, חרדה ובמקרים מסוימים פוסט-טראומה, המקשים על המפונים להתאושש מהפרעה.
 - בידוד ודחיקה לשוליים: מחקרים מצביעים על מפונים שחווים הדרה חברתית, שמשמעותה קשיים בגישה למשאבים ולמערכות תומכות, ועקב כך קושי להתאושש ולבנות מחדש את חייהם.
 - משך הפינוי: הזמן שחולף ממועד הפינוי, כולל השהות במקום המגורים הזמני, הוא רכיב קריטי ביכולתם של פרטים, משפחות וקהילות להתאושש מההפרעה ולבנות מחדש את חוסנם הפסיכולוגי.

השלכות בתחומי חברה ורווחה

- פגיעה בלכידות החברתית
פינוי ועקירה עלולים להוביל לעיתים קרובות לאובדן רשתות חברתיות, שהן רכיב חיוני בתמיכה רגשית, בהמשכיות חברתית ותרבותית ובשיתוף פעולה כלכלי. השפעות אלה עשויות לבוא לידי ביטוי בשיבוש של התכנסויות חברתיות או טקסים קהילתיים, בפגיעה בלכידות החברתית של הקהילה ואף פירוק של משפחות וקהילות (Chatty, 2010).
- פגיעה בהון החברתי
פינוי ועקירה של אוכלוסייה עלולים לשבש את רצף האינטראקציות היום-יומיות של הקהילה, את יחסי האמון בין אנשיה ואת רצף שיתופי הפעולה ביניהם, המהווים בסיס לגיבוש הון

חברתי חיוני. לשיבוש זה עלולה להיות השפעה ארוכת טווח על הרשתות החברתיות, על מערכות התמיכה החברתית, על הלכידות הקהילתית ועל מערכת יחסי האמון בקרב האוכלוסייה המפונה ובינה לבין הקהילות הקולטות. אוכלוסיות שפונו ממקום יישובן עלולות להיתקל בקשיים לבנות מחדש את הרשתות הללו, בייחוד אם הן מפוזרות או אם יושבו מחדש בסביבה לא־מוכרת.

השלכות ארוכות טווח על ילדים וחינוך

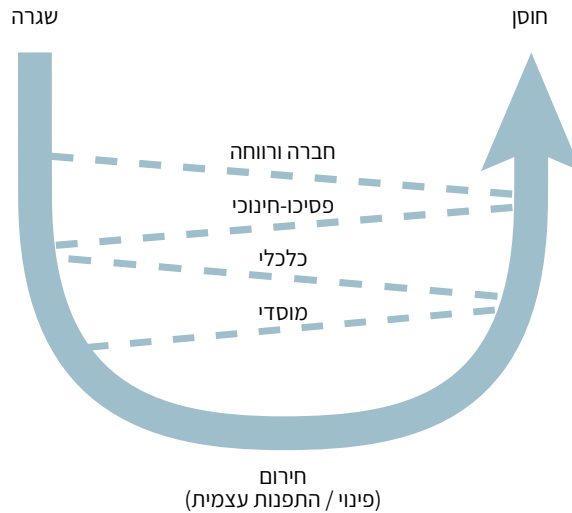
פינוי ועקירה של אוכלוסייה עלולים לשבש את שגרת הלימודים של הילדים בגילים הצעירים והבוגרים. לפגיעה ברצף החינוכי יש השלכות ארוכות טווח על ההזדמנויות העתידיות של הילדים, על חוסנם ועל חוסן קהילותיהם – גם זמן רב אחרי הפרעה. פגיעה זו אף עלולה לשבש את ההתפתחות החברתית של הילדים ולהוביל להשלכות שליליות ארוכות טווח על ההון האנושי (Dryden-Peterson, 2011).

המלצות יישומיות למדיניות לניהול פינוי מוצלח של אוכלוסיות ולחיזוק החוסן הקהילתי

סוגיה מהותית הנוגעת לחוסן של מערכות היא ההתאוששות והחזרה לתפקוד. בתוך כך, גם השאלה באיזו מהירות מצליחים פרטים, משפחות וקהילות לחזור לתפקוד היא קריטריון מרכזי לבחינת חוסנם. בהינתן הפרעה ממושכת (מידי אדם או מן הטבע) שאינה מאפשרת לקהילות לחזור ליישוביהן, תהליך ההתאוששות והחזרה לתפקוד נבחן כבר באתרי הקליטה בישראל. במקרים אלה ולמרות הפרעה הנמשכת, מיקודו של תהליך ההתאוששות משתנה: מהתמקדות בקהילת היישוב המקורית להסתגלות ולחזרה לרציפות תפקודית במקום הקליטה הזמני או הקבוע. כך, בחסות המיקום החדש קהילות מפונות מאמצות לעצמן אסטרטגיות הסתגלות חדשות לחיזוק חוסן (Bahadur & Pichon, 2016). כדי לתמוך בתהליך ההתאוששות של קהילות באתרי הקליטה או בעת חזרה ליישוב המקורי יש לפתח מנגנונים מקשרים (Connecting Mechanisms), ראו תרשים 1 להלן.

ההמלצות היישומיות למדיניות המוצגות להלן הן תפריט לבניית מנגנונים מקשרים, התומכים ומחזקים את תהליך ההתאוששות של קהילות, והן מחולקות לארבע תחומים: מוסדי, כלכלי, פסיכו־חברתי, חברה ורווחה.

תרשים 1: מנגנונים מקשרים בתהליך ההתאוששות

המלצות בתחום המוסדי

בניית מערך מדינתי הכפוף למשרד ראש הממשלה

הקמת מסגרת מדינתית אפקטיבית נדרשת כדי לסייע למפונים, הן במקום קליטתם הזמני והן באינטגרציה המחודשת שלהם בתהליך החזרה לביתם ובשיקומם. כל זאת תוך שילובם ושיקומם ובאמצעות גיבוש מענים לאתגרים בטווח הארוך, המרוכזים על ידי גורם מנהל מוגדר (OCHA, 2022).

יצירת ודאות מיטבית בתהליך התמיכה

יש להעניק ודאות לקהילות המפונות וודאות שהתמיכה המוסדית בהן תימשך לאורך זמן, ותלווה אותן בתהליך הארוך באתרי הקליטה הזמניים ובתהליך החזרה לביתן.

חיזוק האמון במערכות המדינתיות

אמון במערכות המדינתיות (או שיקומו) אמור לחזק את יכולתם של מפונים להתמודד עם הפינוי, לשמור על אופטימיות, להחזיר להם תקווה ולהשפיע לטובה על יכולתם לדמיין תמונת עתיד אופטימית. יש חשיבות למהירות הקמתו של המערך המדינתי וליעילות עבודתו הרב-מערכתית עבור בניית אמון המפונים בו (Aldrich & Meyer, 2015).

חיזוק מנהיגות מקומית

למנהיגות מקומית נודע תפקיד מרכזי בהובלת הקהילה בתחומי חיים שונים בתהליך ההתאוששות. נוסף על כך, למנהיגות יש תפקיד משמעותי ביצירת נרטיב מיטיב, קרי במסגור סיפור מצב החירום של הקהילה כסיפור של התאוששות וצמיחה (Cutter, et al, 2014).

המלצות בתחום הכלכלי

יש לתמוך כלכלית במפונים ככל האפשר, כדי לפצותם על הפגיעה הכלכלית שנגרמה להם ועל אובדן הכנסות (גם פוטנציאלי), להבטיח את תנאי מחייתם במקומות הפינוי, למנוע את הידרדרותם הכלכלית ולסייע בשיקומם (World Bank, 2017). יש גם לתמוך ברציפות ובהמשכיות הכלכלית-משקית של הקהילות המפונות בתקופת הפינוי, ובמקרי הצורך לסייע בשיקומן (Cutter et al., 2010). בתוך כך ישנם ענפים, אזורי תעשייה או מפעלים המהווים עוגן עבור קהילות, ולכן המשך פעילותם חיוני לא רק מבחינה כלכלית כי אם גם חברתית, הן לקהילות והן לספקים העומדים עימם בקשר, וזאת גם ביום שאחרי. כך לדוגמה, ענף החקלאות הוא מקור פרנסה בולט ביישובי הנגב המערבי, ולכן התמיכה בו חשובה לפרנסתן של משפחות וקהילות רבות. הדבר נכון גם לגבי מפעלים ביישובים או באזורי תעשייה.

המלצות בתחום הפסיכוכינוכי

שמירה על רצף כינוכי

יש לשמור ככל האפשר על הרצף הכינוכי של הילדים ובני נוער כאמצעי לשמירת השגרה, לתמיכה בהתפתחותם החברתית ולחיזוק חוסנם וחוסן קהילותיהם. בית הספר משמש עוגן חברתי-קהילתי וערובה ליצירת רציפות תפקודית גם בתקופת חירום (שגרת חירום). זאת לא רק לילדים כי אם גם להוריהם ולקהילה בכללותה, שכן בית הספר עוזר לתמוך בלכידות החברתית וברשת החברתית-קהילתית.

טיפולים פסיכולוגיים מגוונים

יש לספק שירותים פסיכו-חברתיים לפרטים ולמשפחות הזקוקות לכך. זאת לא כשיטה אחידה וגורפת אלא כתולדה של תהליך מיפוי מצוקות אישיות ומשפחתיות שונות. יש להבטיח סל טיפולים מגוון ככל האפשר: ייעוץ פסיכולוגי מגוון, סדנאות טיפול משפחתיות וטיפולים נפשיים אלטרנטיביים. יש ללוות את התמיכה הנפשית בפרטים, במשפחות ובקהילות המפונים במערך מלווה, שעיקרו ליווי וניטור מצבם הנפשי ומתן המשך טיפול

במקרי הצורך. כדי למנוע תלות פסיכולוגית של מפונים בטיפול נפשי יש לאזן בין המשך תוכניות טיפול לבין מעקב אחר מצבם הנפשי של פרטים, משפחות וקהילות המפונים (Anasarias, 2003).

תמיכה במרכזי חוסן

יש לחזק את מרכזי החוסן ולהרחיבם כדי לחזק את התמודדותם של פרטים, משפחות וקהילות עם מצב החירום בשלבי הפינוי, וכחלק מבניית בסיס נפשי איתן בתהליך החזרה הביתה או התבססות במקום מגורים חדש (Ommeren et.al., 2015).

המלצות בתחומי חברה ורווחה

חיזוק ההון החברתי בקהילה

הון חברתי כולל טיפוח וחיזוק קשרים בין קבוצות מגוונות בקהילה (קשרים מחברים – Bonding Social Capital); בניית קשרים חזקים בין קבוצות דומות (קשרים מלכדים – Bridging Social Capital); וביסוס חיבורים בין הקהילה לארגונים חיצוניים ומשאבים (קשרים מקשרים – Linking Social Capital). רכיבים אלו מחזקים יחד את החוסן בקהילה ואת הסתגלותה, ומגבירים את יכולתה להתאושש ולשגשג במצב חירום ממושך. הון חברתי מספק רשת של תמיכה זהותית, חברתית וכלכלית ומציע מערכת קרובה ורגישה לזיהוי צרכים אישיים ולפיתוח פתרונות הולמים לקהילה (Aldrich, 2012).

שיתוף ושותפות של הקהילה

שיתופם של תושבים מפונים הכרחי כדי לוודא שגישתם ודעתם נשמעות ומשולבות בתהליכי התכנון והשיקום בכל השלבים, מהפינוי ועד שובם לבתיהם. אחת הדרכים היא קיומן של פגישות ציבוריות עיתיות עם תושבים כדי להעלות צרכים ובקשות ולאסוף הצעות ורעיונות. כל זאת על מנת לוודא שצורכי הקהילה ותושביה מקבלים קשב ומענה מתאים (Bhatia & Schaefer, 2016).

גיבוש פתרונות מותאמי קהילה

יש הכרח שהמענים והפתרונות לקהילות מפונות יהיו מותאמים לקהילה: לרמת הנזק שנגרם לה, למאפייניה הייחודיים, לצרכיה, להרכב אוכלוסייתה ואף למתחים פנימיים (משפחתיים או קהילתיים) פוטנציאליים הייחודיים לה.

סדנאות כתיבה ותיעוד

עידוד הקהילה לשיח, לכתיבה ולתיעוד של חוויית הפינוי יסייע לתמוך בחוסן הנפשי של המפונים ואף בתהליך הריפוי והשיקום ממצב החירום.

סיכום

התמודדות עם האתגרים הרבים הניצבים בפני קהילות נוכח תהליכי פינוי ועקירה מחייבת לאמץ גישה הוליסטית ואמפתית, המעמידה במרכז את קולותיהם וצורכיהם של המפונים והמתפנים. באמצעות הכרה במאפייניהם ובצורכיהם הייחודיים יכולים קובעי המדיניות לפתח עבורם מענים מותאמים, שיספקו לא רק סיוע מיידי כי אם גם תרומה להתאוששות ארוכת טווח ואף לצמיחה. יש לפתח את המענים תוך שיתוף ושותפות של הקהילות, חיזוק אמונם במוסדות והבטחת תמיכה מתמשכת, המתחשבת בצרכים הפסיכולוגיים, החברתיים והכלכליים של המפונים והמתפנים. מחויבות להבנה ולהתמודדות עם האתגרים שמציבים תהליכי פינוי ועקירה תסייע לסלול הדרך להתאוששות בת קיימה, לקהילות חסונות יותר ולעתיד טוב יותר. כך, באמצעות מאמצים משותפים וראייה משותפת של שיקום וריפוי ניתן יהיה להבטיח כי תושבים בצפון המדינה ובדרומה לא יהיו נתמכי סיוע בלבד אלא גם סוכנים פעילים בעיצוב תהליך התאוששותם ומסלול חייהם בהמשך.

מקורות

הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2023, 12 בנובמבר). **תוכניות לפינוי אוכלוסייה – חלק ב': מפרוץ מלחמת חרבות ברזל** [כתיבה: מ' לרר]. <https://tinyurl.com/yay7k496>.
פלד, ד' וסנדר, א' (2003). **מרכז חוסן קהילתי**. משרד העבודה והרווחה, האגף לשירותים חברתיים ואישיים, השירות לעבודה קהילתית.
קמחי, ש', מרציאנו, ה', אשל, י', קאים, א' ועדיני, ב' (2024). **השוואת רמות החוסן ומדדי התמודדות בין האוכלוסייה המפונה והאוכלוסייה הכללית בישראל במהלך מלחמת "חרבות ברזל"**. <https://tinyurl.com/2s4zdzzf>

Aldrich, D.P. (2012). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*. University of Chicago Press.

Aldrich, D.P., & Meyer, M.A. (2015). Social capital and community resilience. *American Behavioral Scientist*, 59(2), 254–269. <https://doi.org/10.1177/0002764214550299>

Anasarias, K.A. (2003). The psychosocial impact of internal displacement: Case studies from a complex emergency situation on Mindanao. *Philippine Sociological Review*, 51, 95–104. <https://tinyurl.com/af3ny95c>

- Bahadur, A., & Pichon, F. (2016). *Analysis of resilience measurement frameworks and approaches*. Overseas Development Institute. <https://tinyurl.com/y5chmf93>
- Bhatia, R., & Schaefer, L. (2016). Community-based participatory research: A model for partnership and empowerment. *Social Work in Public Health, 31*(1), 67–76. DOI: [10.1093/obo/9780195389678-0157](https://doi.org/10.1093/obo/9780195389678-0157)
- Chatty, D. (2010). *Displacement and dispossession in the modern Middle East*. Cambridge University Press.
- Cutter, S.L., Ash, K.D., & Emrich, C.T. (2014). The geographies of community disaster resilience. *Environmental Science & Policy, 29*, 18–29. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2014.08.005>
- Cutter, S.L., Burton, C.G., & Emrich, C.T. (2010). Disaster resilience indicators for benchmarking baseline conditions. *Journal of Homeland Security and Emergency Management, 7*(1). DOI: [10.2202/1547-7355.1732](https://doi.org/10.2202/1547-7355.1732)
- Dryden-Peterson, S. (2011). *Refugee education: A global review*. UNHCR. <https://tinyurl.com/s6685xpt>
- Emergency Watchlist (2023). *Time to build back the guardians*. IRC. <https://tinyurl.com/2fj6vkh7>
- Jacobsen, K. (2002). Livelihoods in conflict: The pursuit of livelihoods by refugees and the impact on the human security of host communities. *International Migration, 40*(5), 95–123. <https://doi.org/10.1111/1468-2435.00213>
- Miller, K.E., & Rasmussen, A. (2010). War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: Bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science & Medicine, 70*(1), 7–16. DOI: [10.1016/j.socscimed.2009.09.029](https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.09.029)
- OCHA – Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. (2022). *Humanitarian response coordination and framework guidelines*. United Nations. <https://tinyurl.com/2nm4xaa>
- Ommeren, M. V., Hanna, F., Weissbecker, I., & Ventevogel, P. (2015). Mental health and psychosocial support in humanitarian emergencies. *EMHJ-Eastern Mediterranean Health Journal, 21*(7), 498-502. <https://doi.org/10.26719/2015.21.7.498>
- Paton, D., & Johnston, D. (2001). Disasters and communities: Vulnerability, resilience, and preparedness. *Disaster Prevention and Management, 10*(4), 270–277. DOI: [10.1108/EUM00000000005930](https://doi.org/10.1108/EUM00000000005930)
- Rose, A.Z. (2004). Economic resilience to disasters: Multidisciplinary origins and contextual dimensions. *Environmental Hazards, 7*(4), 383–398. DOI: [10.1016/j.envhaz.2007.10.001](https://doi.org/10.1016/j.envhaz.2007.10.001)
- Tierney, K. (2014). *The social roots of risk: Producing disasters, promoting resilience*. Stanford University Press.
- World Bank (2017). *Forcibly displaced: Toward a development approach supporting refugees, the internally displaced, and their hosts*. World Bank Group. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-0938-5>
- World Bank (2024, June 25). *Forced displacement: Refugees, internally displaced and host communities*. <https://tinyurl.com/3d86aurh>

צעידה בארץ לא זרועה? כיווני התמודדות עם אתגרים בלתי מוכרים

אלכס אלטשולר*

מלחמת חרבות ברזל יצרה שלל דילמות חדשות ומתהוות בסוגיות מגוונות, וסוגיית הפינוי וההתפנות של התושבות והתושבים מאזורי מגוריהם בשל הסיכון הביטחוני הנשקף לחייהם היא אחת המאתגרות, המורכבות והרב־ממדיות שבהן. מדובר בסוגיה אסטרטגית, רבת פנים ובעלת השלכות ארוכות טווח. אל מול "צונאמי של אי־ודאות" קיים פיתוי לחזור אל המוכר והידוע ולנסות ליישם הסכמות ישנות מול מצב בלתי מוכר. המאמר מבקש לאתגר נטייה טבעית אנושית, ארגונית ומערכתית זו, תוך הצבעה ראשונית על עקרונות יסוד של חלופה שייתכן כי תוכל להשיג תוצאות אפקטיביות ובנות קיימא ברמות השונות.

בספרות המחקר בתחום החירום רווחת הבחנה בין משברים חדשים (novel crises) לבין מצבי חירום שגרתיים או מוכרים (routine emergencies) (Leonard & Howitt, 2010). נדמה כי מלחמת חרבות ברזל היא בבחינת משבר חדש עבור החברה הישראלית כולה – וזאת על אף הניסיון הרב במשברים ביטחוניים שונים לאורך השנים, לרבות משבר הקורונה המתמשך (Feitelson et al., 2022) – מבחינת האופן שבו החלה, מורכבותה, משכה והשלכותיה הרב־ממדיות. בפרט בהקשר של סוגיית הפינוי וההתפנות, היקף התופעה, מגוון הקהילות המפונות או המתפנות בעצמן וגם משך הזמן הממושך של הפינוי – כל אלה הם יוצאי דופן בתולדות ישראל. לפיכך יש מקום לשקול את בחינת יישומם של עקרונות חדשים, העשויים להיות אפקטיביים בהתמודדות עם משברים חדשים, כדלקמן:

• **הכרה בכך שמדובר במשבר חדש:** זו אינה פעולה טריוויאלית ואולי אף אחת מהמורכבות יותר יחסית. ההכרה בכך שאנו נמצאים ב"מקום לא נודע" וב"ארץ לא זרועה" הכרחית לשם פעולה מותאמת, המתייחסת לניואנסים השונים וליישום מכלול הנגזרות מכך. יש להניח כי הפרטים, המשפחות, הקהילות והרשויות המקומיות, הן בנגב המערבי והן בצפון הארץ, לא נערכו מראש ואף לא יכלו להעלות על דעתם לפני ה-7 באוקטובר 2023 תרחיש שבו יהיה עליהם לשהות במשך חודשים ארוכים במקומות מקלט רחוקים מאזור מגוריהם, על כל ההשלכות הנלוות למצב חריג זה. במקרים רבים הרשות המקומית שתושביה

* ד"ר אלכס אלטשולר הוא ראש תוכנית ב"א בבית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

התפנו לא פונתה למקום ספציפי חלופי, ואזרחיה פוזרו אקראית בין מספר רב של יישובים. תופעה זו מצריכה התארגנות שונה מדפוסי הפעילות המוכרים במישורים רבים.

• **גמישות הפעולה ומתן לגיטימציה לכיוונים ולהליכי מחשבה ועשייה שטרם נוסו**

בעבר – אל מול תוכניות המגירה שהוכנו לפני ה-7 באוקטובר 2023, או מול ניסיונות התמודדות שנעשו לאחר פרוץ המלחמה. גמישות בהקשרים של חשיבה ופעילות מעשית נדרשת בהתמודדות עם כל מצבי החירום (אלטשולר, 2016), אולם במקרה זה נדמה כי טיפוחה חיוני במיוחד. ישראל מכונה לעיתים "מדינת סטרט-אפ", ונהוג לחשוב כי האלתור, על מגרעותיו ויתרונותיו במצבי שגרה, טבוע באתוס הישראלי. אל מול זאת מערכות ביורוקרטיות נוהגות לפעול באופן מקובע, והדבר מקשה עליהן לפעול בדינמיות. נראה כי בעת הזו יש חשיבות לכך שגם המערכות הנוטות להימנע מאלתור יראו בו דפוס פעולה לגיטימי במציאות הדינמית ורוויית אי-הוודאות.

• **תהליכי קבלת החלטות שיתופיים יותר, איטיים יותר ומורכבים יותר:** נראה כי קהילות

החוות פינוי או התפנות ממושכת נמצאות במצב של מורכבות יתר אל מול מכלול רחב של סוגיות קטנות כגדולות, ללא ניסיון התמודדות קודם. לפיכך, על מנת להגביר את אפקטיביות הפעולה ולצמצם ככל האפשר את מחיר הטעות, יש לעודד ולקדם תהליכי קבלת החלטות המביאים בחשבון טווח רחב של היבטים וניואנסים, חותרים למענה מיטבי לרכיבים רבים ככל האפשר של הפסיפס הקהילתי, ולפיכך הם בהכרח ממושכים יותר.

• **"סבלנות אסטרטגית":** המצב הלא-מוכר מאופיין במידה רבה של ערפל, המחייב אורך

רוח כדי לצלוח את מכלול המהמורות והאתגרים שמתגלים בהדרגה וללא כל ספר הדרכה על המדף. הקהילות המפונות חוו זעזוע עוצמתי, רב-ממדי ומתמשך. כפי שהטבע אינו נרפא באחת מן הפגיעות שהוא סופג, כך גם המערכות האנושיות אינן יכולות להירפא בבת אחת אלא הן מתחזקות אט-אט, בצעדים קטנים ומדודים, שבתקווה יהפכו לבני קיימא. הלגיטימציה לסבלנות ברמה הקהילתית והחברתית יכולה לחזק מאוד את תחושת התקווה ברמת הפרט, המשפחה והקהילה.

• **עידוד גישה יצירתית וניתוח מקיף של חלופות:** נראה כי בהיבט זה קיימת חשיבות יתרה

לעידוד תהליכים 'מלמטה למעלה', להבדיל מתהליכים 'מלמעלה למטה' (Altshuler & Schmidt, 2021). המציאות המתגרת, הבלתי צפויה והמכאיבה כל כך עשויה גם להצמיח מול כורח המציאות חשיבה יצירתית רעננה, שעשויה לאפשר פתרונות חדשים למצב החדש. הסיכוי לכך שחשיבה מעין זו תצמח בשטח גבוה יותר מן הסיכוי שהדבר

יקרה ברמת הממסד. ואולם גם לממסד עשוי להיות תפקיד חשוב. הוא יכול לעודד חשיבה יצירתית וניתוח מקיף של חלופות באופן פרואקטיבי, ולהעביר מסרים כי הוא מעריך זאת ואף מצפה לכך. לממסד תפקיד חשוב בעידוד היוזמות המקומיות ובמתן גיבוי תקציבי וארגוני להן.

- **ענווה אל מול המורכבות ורבי-הממדיות**, תוך הכרה בהיעדרם לעיתים של "פתרונות בית ספר": אפשר לטעון שצביעות כזו אינה אופיינית לדפוס הפעולה הישראלי הרווח, אך נודעת חשיבות מיוחדת להסתגלות לדפוסים חדשים אל מול מצב שונה. ענווה וצניעות עשויות לאפשר קבלת החלטות זהירות תוך ניסיון למזער סיכונים בעקבות מהלכים שגויים, הן בטווח הקצר והן בטווח הארוך. אווירה של קבלה עשויה לאפשר למגוון הקולות והדעות בקהילה להישמע ולהשיג תוצאות אפקטיביות, בלי תחושה כי למאן דהוא יש מונופול על האמת.
- **עידוד שיתופי פעולה בכל הרמות**, תוך חיזוק שותפויות קיימות ועידוד ליצירת שותפויות חדשות. האתגר הכביר שעימו מתמודדות הקהילות המפונות מחייב גיוס של מרבית המשאבים החומריים ומשאבי הון חברתי (Aldrich & Meyer, 2015). חלק ניכר מן הקהילות המפונות, הן בדרום והן בצפון, משתייכות למרחב הכפרי, אשר במרבית המקרים מאופיין בהון חברתי מפותח למדי. חשוב מאוד לפתח ולהעצים משאב זה בנסיבות המתמשכות החדשות שנכפו עליהן. העובדה כי במקרים רבים הקהילה אינה נמצאת יחד באותו מיקום פיזי לאחר הפינוי מחזקת את חשיבות העצמתם וחיזוקם המתמשך של השותפויות וההון החברתי, והחיבוריות טרום האסון עשויה לשמש משאב להתמודדות.
- **הכרה בחלקיות ויחסיות המענים המתהווים** והימנעות מתשובות קלות וחד-משמעיות מול המצבים החדשים ואי-הוודאות המתהווה. יש שיטענו כי כך תיפגע החתירה למציונות, אולם מן הראוי לקיים סטנדרטים מותאמים של מציונות אל מול מצב הקיצון המתמשך שחוות הקהילות המפונות. יש מקום להעריך עד מאוד כל הישג וכל התקדמות. גישה נוקשה מדי, אשר אינה מביאה בחשבון את הטלטלה שחוו הקהילות וחותרת ל"מציונות ללא פשרות", עלולה לפגוע בתחושת המסוגלות הקולקטיבית שלהן ואף לגרום לדמורליזציה לאורך זמן.
- **הבניית תהליך התמודדות מתמשך ודינמי**, להבדיל מפתרון "טכני" נקודתי. התהליכיות וההדרגתיות עשויות להוות מנוף לחיבור מחדש של רצפים שנקטעו בעקבות טבח ה-7 באוקטובר ומכלול השלכותיו בדרום ובצפון. תהליכי הריפוי האיטיים עשויים להתברר כבעלי חשיבות קריטית למכלול היבטי ההתמודדות הקהילתית, הן בשלב הפינני והן בשלב החזרה ההדרגתית ליישובים שאותם נאלצו המפונות לעזוב באחת.

- **מאמץ שיטתי להפחתת אי־סבילות לאי־ודאות** (intolerance of uncertainty): השאיפה לוודאות טבעית ואף חיונית בימים כתיקונם, אך התמודדות אפקטיבית עם משברים לא־מוכרים מחייבת את חיזוק יכולת ההכלה נוכח האתגרים הכבירים והמתמשכים של אי־ודאות. זאת לצד זיהוי ההזדמנויות שעשויות להיווצר מתוך אי־הוודאות המתמשכת.
 - **הכרה בקושי, בכאב, בחסך ובהיעדר**, תוך ניסיון ל"חיבוק משותף" ברמות השונות בקהילה, בהתאם למאפיינים ולנסיבות. יש חשיבות יתרה לכך שהחיבוק המשותף יהיה אותנטי ומכליל, שינכיח את הכאב והקושי וייתן לגיטימציה לטווח רחב של תגובות.
 - **היאחזות בתקווה**: התקווה עשויה להוות מצפן ומשענת אל מול הקושי העצום, המתמשך והרב־ממדי שחוות הקהילות המפונות. בהיותה מכוונת אל העתיד היא מבטאת את החיבור העמוק לאופק, למחר טוב יותר. כדברי ניטשה, המצוטט בספרו של ויקטור פרנקל, "מי שיש לו איזה למה שלמענו יחיה – יוכל לשאת כמעט כל איך" (Frankl, 1962).
- העקרונות שלעיל אינם בשום אופן "מתכון". אל מול משברים חדשים אין בנמצא מתכונים אפקטיביים, אך אפשר שיש בעקרונות הללו מצע להמשך חשיבה, בירור, ליבון ועשייה משותפת נוכח האתגרים העצומים שבפניהם ניצבים המפונים והמתפנים.

מקורות

אלטשולר, א' (2016). אתגרי החזית האזרחית בישראל. בתוך ש' ברום וע' קורץ (עורכים). **הערכה אסטרטגית לישראל 2015-2016** (עמ' 131-137). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/29ymbwsa>

Aldrich, D.P., & Meyer, M.A. (2015). Social capital and community resilience. *American Behavioral Scientist*, 59(2), 254-269. <https://doi.org/10.1177/0002764214550299>

Altshuler, A., & Schmidt, J. (2021). Why does resilience matter? Global implications for the tourism industry in the context of Covid-19. *WHATT (Worldwide Hospitality and Tourism Themes)*, 13(3), 431-436. <https://doi.org/10.1108/WHATT-01-2021-0015>

Feitelson, E., Plaut, P., Saltzberger, E., Shmueli, D., Altshuler, A., Amir, S., & Ben Gal, M. (2022). Learning from others' disasters? A comparative study of SARS/MERS and COVID-19 responses in five polities. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 74, 102913. DOI: [10.1016/j.ijdrr.2022.102913](https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2022.102913)

Frankl, V. (1962). *Man's search for meaning: An introduction to logotherapy*. Beacon Press, Leonard, H.B., & Howitt, A.M. (2010). Acting in time against disasters: A comprehensive risk management framework. In H. Kunreuther & M. Useem (eds.), *Learning from catastrophes: Strategies of reaction and response*. (pp. 18-40)., Pearson Education Inc. <https://tinyurl.com/4z2xmepd>

פינוי וחוסן במלחמה: אספקלריה משפחתית

אורית נוטמן-שורץ יעל הוכמן*

אירועי "השבת השחורה" שפקדו את מדינת ישראל ב־7 באוקטובר 2023, ומלחמת חרבות ברזל בעקבותיהם, העלו מחדש את השאלה בדבר המשמעות של פינוי כפוי של אזרחים בכלל, ולנוכח טראומה קיצונית, מתמשכת, ומשותפת בפרט. בשל עצימות האירועים ביצעה ממשלת ישראל פינוי רחב היקף, כאשר תושבי יישובים הסמוכים לגבול בדרום הארץ ובצפונה קיבלו הוראה או המלצה להתפנות במימון המדינה. נכון ליוני 2024 עמד מספר המפונים על יותר מ־140 אלף איש ואישה. חלקם פונו למלונות, אחרים לאתרי קליטה במועצות אזרחיות, בעיקר בקיבוצים (הכנסת – מרכז המידע והמחקר, 2024). נתון זה אינו כולל את המשפחות שהתפנו מרצונן, למרות שמקום מגוריהן לא נכלל ברשימת היישובים שהוגדרו על ידי המדינה כזכאים לפינוי.

פינוי יישובים ואזרחים הפך באזורים שונים בעולם לנוהל התמודדות מקובל במצבי אסון ומלחמה, הן מתוך האחריות המדינתית לשמור על חיי אזרחים והן בשל הצורך לאפשר לכוחות הסיוע ולכוחות הביטחון לפעול במרחב המדובר (Kuhlman et al., 2020). גם במדינת ישראל התפתחו מאז שנת 2012 תרחישי ייחוס למצבי חירום המותאמים לסוג האיום, להיקף הנזק, לפרופיל הנפגעים ולמשך הפינוי הצפוי. לתרחישים אלה הוצעו פתרונות וביניהם תוכנית 'מלון אזרחים' המותאמת ליישובים כפריים, תוכנית 'מקום בטוח' המתאימה לערים, שאוכלוסייתן גדולה יותר, או 'משב רוח', המתמקדת בפינוי לטווח קצר לצורך הפוגה או התרעננות. תוכניות אלו פותחו נוכח ניסיון העבר, שהראה כי תושבים מאזורי מלחמה נוטים להתפנות בכוחות עצמם לאזורים בטוחים יותר בעת הסלמה ביטחונית (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2023).

למרות אימוץ נוהלי פינוי בארץ ובעולם, ככל הידוע טרם נבחנה באופן מספק תופעת הפינוי של אזרחים בכלל, ובפרט של משפחות צעירות, שנמצאו פגיעות במיוחד למצבי מלחמה ואסון. יתרה מכך, בספרות המחקרית רווחת תפיסה אינדיווידואלית של פינוי, וראיית הפינוי כסוגיה משפחתית – מצב המשפיע על המרקם המשפחתי, שיש בו פוטנציאל הן

* אורית נוטמן-שורץ היא פרופ' אמריטה במכללה האקדמית ספיר ומנהלת אקדמית של התוכנית הלאומית 'עוגן' למניעה ולהתערבות עם ילדים ובני נוער החשופים לאירועי טראומה, מיסודו של מכון ויצמן למדע. יעל הוכמן היא מרצה בכירה וראשת התוכנית לתואר ראשון בבית הספר לעבודה סוציאלית במכללה האקדמית ספיר.

לתרום לחוסן המשפחתי והן לפגוע בו – נותרה ללא מענה מספק. מאמר זה מציב במוקד ההתייחסות לנושא פינוי תושבים את היחידה המשפחתית ומציע מודל משפחתי-מעגלי של קבלת החלטות לפינוי עבור הורים לילדים צעירים. מטרת המחקר שבמסגרתו הוצע המודל היא לסייע בהכנת היחידה המשפחתית להתמודדות עם פינוי צפוי ועם השיבה הביתה, מתוך הכרה בחשיבות המשפחה כיחידה המתמודדת עם פינוי ועם השלכותיו ולקידום חוסן ועמידות.

פינוי אוכלוסייה בישראל – רקע

פינוי ילדים ומשפחות בישראל הונהג מייד עם הקמתה. כבר במלחמת השחרור התרחש אירוע פליטות יהודית נרחב שנמשך שנה וחצי, כשאחד מכל עשרה יהודים הפך פליט (כהן לוינובסקי, 2014). פינויים נוספים נערכו בעקבות הסכם השלום עם מצרים (1982) וכחלק מההתנתקות מרצועת עזה (2005). מחקרים בנושא הצביעו על מצוקה רבה בקרב המפונים, ובעיקר של ילדים ובני הנוער (גלילי ושגיא, 2010; הוכמן ורואר־סטריאר, 2017; Zerach & Tam, 2016). פינוי אוכלוסיות הפך למציאות שכיחה במלחמת לבנון השנייה (2006), שבמהלכה כשליש מתושבי הצפון התפנו עצמאית לפרקי זמן שונים, ללא מענה מתאים למצוקותיהם (אלרן ועמיתיו, 2023).

במחקר שבחן תגובות של בני נוער במהלך מלחמת לבנון השנייה נמצא כי רמת המצוקה הנפשית שלהם תאמה את זו של כלל האוכלוסייה, וכי מרבית המתבגרים הפגינו עמידות (גרין ועמיתיו, 2010). היעדר נוהל והתייחסות מדינתית לפינוי זכו לביקורת מצד מבקר המדינה, שהצביע על הצורך להבנות נוהל פינוי מסודר ולא להשאיר את ההחלטה לגבי פינוי ואת הסדרתה לכוחות השוק ולפילנתרופיה (מבקר המדינה, 2007).

יישום תובנות אלו החל בנגב המערבי, שהפך לאזור מלחמה. בהקשר זה הפעילה המדינה פתרון מצומצם באמצעות תוכנית משבר רוח, המאפשרת ליחידים ולקבוצות מיישובי הנגב המערבי להתפנות על פי רצונם, בתשלום ממשלתי, למספר ימי התרעננות (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2023). אף על פי שהאירועים חייבו לא אחת יישום של תוכניות מקיפות יותר, כמו תוכנית מלון אורחים, ככל הידוע הן לא יושמו עד המלחמה שפרצה ב-7 באוקטובר 2023, גם לא בזמן מבצע צוק איתן (2014), שנמשך 50 ימים.

פיתוח מודלים של תוכניות לפינוי אוכלוסיות, לזמן קצר (התאווורות) או ממושך, הולם את תפיסות החוסן מנקודת מבט אקולוגית. תפיסות אלו מתמקדות בקשר שבין האדם לסביבה (Harvey, 1996; Ungar, 2013) ומגדירות חוסן כיכולת של פרטים, קהילות וחברה להתמודד

בהצלחה עם הפרעה קשה, להכילה בגמישות, לקיים רציפות תפקודית במהלכה ולהתאושש ממנה במהירות (bouncing back) (אלרן ועמיתיו, 2023). תפיסות חוסן אקולוגי קיבלו ביטוי גם במחקרים שנערכו בעולם (Corazin et al., 2017) וגם בקרב אנשי המקצוע באזור בנגב המערבי (Nuttman-Shwartz & Green, 2021). במחקרים רבים לבחינת חוסן, שנערכו בהובלת לימור אהרנסון־דניאל ומולי להד (Leykin et al., 2013; Cohen et al., 2013), נמצא כי יש מקום להתייחס לחמישה רכיבים: מנהיגות, תחושת קהילתיות, מוכנות לחירום, קשר למקום המגורים ולאמון חברתי, לצד מסוגלות אישית (Nuttman-Shwartz & Green, 2021). רכיבים אלו תקפים, כפי שניתן לראות, גם במצבים של פינוי אוכלוסיות יזום ומתוכנן או עצמאי. בהתאם להגדרות המוכרות של חוסן, חשוב לבחון אם וכיצד פינוי של כל המשפחה, גם במצבים שבהם מדובר בפינוי חוזר ונשנה כמו בנגב המערבי, מקדם או מפחית את תחושת החוסן או את המצוקה.

פינוי משפחות: מצוקה וחוסן

מרבית הידע והמחקר בעולם בהקשרים של פינוי אוכלוסיות מתמקדים באסונות טבע. מחקרים אלה הראו כי משפחות בכלל ואימהות וילדים בפרט פגיעים יותר מאחרים להתפתחות של מצוקה רגשית, חרדה ודיכאון, ואף להתפתחות פוסט־טראומה עקב חשיפה לאסונות טבע, בייחוד בקרב תושבים שנאלצו להתפנות (La Greca et al., 2022). רמת הלחץ והמצוקה בקרב קבוצה זו של מפונים הייתה לא רק גבוהה יותר אלא גם התאפיינה בבעיות משפחתיות מרובות שנקשרו לפינוי (La Greca et al., 2019).

מחקרים בישראל הראו כי בקרב ילדים שפוננו בזמן מלחמת לבנון הראשונה (1982) מאזורי מלחמה, ללא משפחותיהם, הייתה שכיחות גבוהה יותר של תגובות לחץ, וכי ילדים אלה הביעו העדפה ברורה להישאר עם משפחותיהם במצב חירום עתידי (Shacham & Lahad, 2004). מנגד, בקרב ילדים ובני נוער שפוננו באופן כפוי עם בני משפחותיהם מאזור שדרות, לפני מבצע עופרת יצוקה ואחריו (2008-2010), נמצא קשר בין משך תקופת הפינוי לבין השכיחות של תסמונת פוסט־טראומה. כן ניכר כי פינוי מהבית הגביר פי 3.5 את הסיכוי להתפתחות מצוקה פוסט־טראומטית (לביא ונוטמן־שורץ, 2010). בחינה מעמיקה של השיקולים שעמדו בבסיס ההחלטה אם להתפנות או לא הראתה כי תחושת סכנה וחשש לפגיעה, ההשפעה על הילדים, חוסר יכולת להישאר במרחב מוגן ולחץ משפחתי – כל אלה נקשרו להחלטה להתפנות, ואילו היעדר חלופה מתאימה, תפיסה של רמת סכנה נמוכה, אחריות בעבודה והתחושה שאין כמו הבית נקשרו להחלטה להישאר במקום ולא

להתפנות (Gidron et al., 2010). ממצאים אלה מחדדים את היותם של הילדים גורם מהותי בהחלטה להתפנות, מתוך הרצון של ההורים לגונן עליהם פיזית ונפשית בהקשר של אירועי מלחמה וטרור בעצימות גבוהה.

במחקרים שנערכו בארץ ובעולם עלה כי משמעות הפינוי ותפיסתו כשלעצמו כאירוע לחץ טראומטי נכונה לא רק במקרים של פליטות ומלחמה אלא גם לאור פינוי לצורך יישום הסכמי שלום, כשמשמעות הפינוי היא פינוי לצמיתות. במחקר שערכו גדי זרח ואלקנור תם (Zerach & Tam, 2016) נמצא כי תשע שנים לאחר המעבר הכפוי מיישובי חבל עזה, צעירים שפוננו מאזור מגוריהם בהיותם מתבגרים סבלו מתסמיני הפרעת דחק פוסט-טראומטית (PTSD) הקשורים לפינוי עצמו יותר מאשר ללחץ הכרוך באירועי ההתנגדות, שחלק מהתושבים היו מעורבים בהם לנוכח ההחלטה על ההתנתקות מגוש קטיף ומצפון השומרון בשנת 2005.

מחקרים שעסקו בפינוי בהקשר זה הצביעו על המשמעות הקריטית של המשפחה ובפרט של ההורים, הן בטווח הקצר – בתהליך ההתמודדות עם הפינוי, והן בטווח הארוך – בתהליך ההסתגלות למקום החדש. כך למשל, במחקר שערכו שפּרה שגיא והלן אנטונובסקי (Sagy & Antonovsky, 1986) סמוך לפינוי העיר ימית נמצא כי תחושות החרדה והכעס שנלוו לפינוי התמתנו כאשר היחסים במשפחה תרמו בעיקר למיתון תחושת הלחץ לאחר הפינוי. בדומה לכך, במחקרים שנערכו 20-30 שנה לאחר הפינוי מחצי האי סיני בקרב בוגרים שהיו ילדים ובני נוער בעת הפינוי, נמצא כי המשפחה הייתה הגורם המרכזי בתהליך ההתמודדות עם הפינוי עצמו (הוכמן ורואר־סטריאר, 2017), והיה לה תפקיד מכריע בהסתגלות למקום החדש (גלילי ולב־ויזל, 2007).

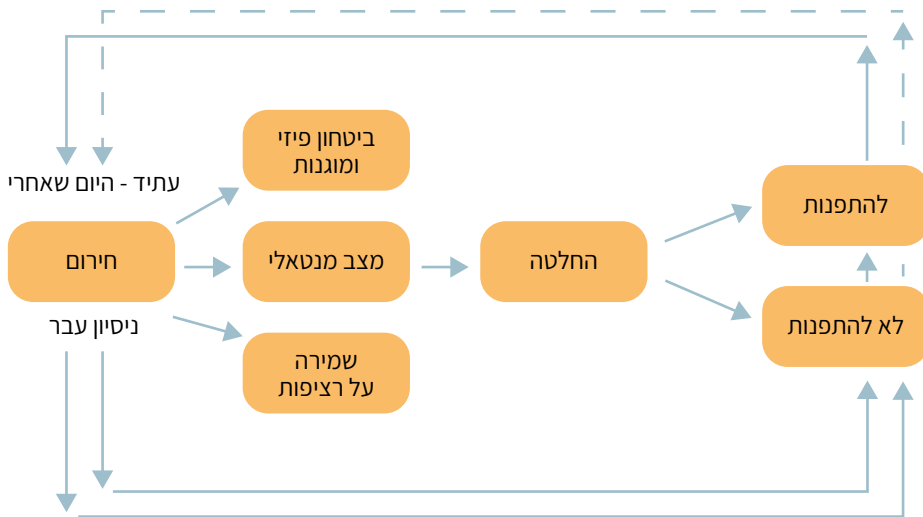
שיקולי המשפחה בעניין הפינוי

לאור חשיבות הממצאים ביחס לתפקיד המשפחה בהסתגלות לפינוי, בין שהוא זמני ובין שהוא קבוע, עלה הצורך לבחון מהם השיקולים של משפחה לגבי התפנות או אי־התפנות בעת חירום. במחקר אמריקאי בעקבות הוריקן 'אירמה' נמצא כי הורים שפוננו הרגישו בטוחים יותר במהלך הסופה, אך דיווחו על רמת מצוקה גבוהה יותר לפני ובמהלך הסופה, לעומת אלה שלא פונו (La Greca et al., 2019), וכי אימהות לילדים מעל גיל שש דיווחו על רמות גבוהות של תגובות לחץ, חרדה ודיכאון, במידה רבה יותר מאימהות שהיו להן רק ילדים צעירים (בני שש ומטה) (La Greca et al., 2022).

לאחרונה נערך בישראל מחקר שהתחקה אחר תהליכי קבלת ההחלטות בנוגע לפינוי ולשיקולים המעורבים אם להתפנות או לא, מנקודת המבט הסובייקטיבית של הורים לילדים צעירים המתגוררים בקיבוצים ובמושבים בנגב המערבי, במהלך ההסלמה הביטחונית 'מגן וחץ' במאי 2023 (Hochman, et al., 2024). ממצאי המחקר מראים כי במצב של מציאות טראומתית מתמשכת הכוללת פינויים חוזרים, ההחלטה אם להתפנות או לא היא החלטה מורכבת, המתקבלת לרוב במשותף במערכת ההורית הזוגית. ההחלטה משקללת שלושה גורמים מרכזיים: ביטחון פיזי ומוגנות של המשפחה, ובפרט של הילדים; הערכת המצב המנטלי, הן של ההורים והן של הילדים; ושמירה על רציפות עבור המשפחה כולה. זאת ועוד, ההחלטה אם להתפנות או לא משקללת שלוש נקודות על ציר הזמן: העבר והניסיון המשפחתי במצבי חירום קודמים; ההווה, בדגש על מאפייני אירוע החירום הביטחוני הנוכחי ושיקולים ומשאבים לוגיסטיים; התייחסות לעתיד וליום שאחרי. פילוח התובנות ההוריות מצביע על הערכת ההורים לגבי מידת הסכנה; מצבם הרגשי של ילדיהם; והחשיבות שהם מקנים ליצירת רציפות תפקודית של כל בני המשפחה. בעוד כל ההורים מגלים אחריות להמשך תפקידם כהורים, ההורים שהחליטו על פינוי מעלים קושי ייחודי בחזרתם האישית לשגרה לאחר השיבה לבתיהם.

על סמך ממצאי המחקר הציעו החוקרים מודל מעגלי, המהווה כלי לסיוע למשפחות עם ילדים צעירים ולעובדים סוציאליים בהבנת המורכבות של תהליך קבלת ההחלטות הנוגעות לפינוי והשיקולים הכרוכים בכך. מודל זה ממפה את הגורמים הפועלים בתהליך קבלת ההחלטות ואת ציר הזמן (לפני, תוך כדי ולאחר החזרה הביתה). המודל יכול לשמש כלי להתערבות ולתמיכה במשפחות עם ילדים צעירים החשופות למציאות טראומתית משותפת ומתמשכת, כמו זו שאפיינה את הנגב המערבי במשך שני עשורים. הוא יכול גם לסייע למשפחות שפוננו במהלך מלחמת חרבות ברזל ועדיין נמצאות ביישובים זמניים, או לחלופין בשלבי מעבר למקום מגורים חדש או אף כאלה שחזרו לבתיהן, ואשר השלכות הפינוי בכלל ומשימת החזרה הביתה ויצירת שגרה חדשה מהווים עבורן אתגר הסתגלותי משמעותי (Hochman et al., in press).

תרשים 1: מודל מעגלי של תהליך קבלת החלטות לפינוי במציאות טראומתית מתמשכת

מודל זה הוא נדבך נוסף במאמץ לבניית החוסן, בדגש על חוסן משפחתי, באמצעות הכשרה מקדמית שתכין את המשפחות לפינוי, וכך ניתן להפחית את הסיכון בקרב הורים, ילדים ובני נוער, לצמצם את הפגיעה האפשרית בתפקוד הפסיכוסוציאלי ולהגביר את החוסן המשפחתי.

המודל אמור לתת מענה לצורך העולה בספרות ומתייחס לחשיבות שימור החוסן של המשפחה, חיזוק השותפות של יחידת המשפחה בתהליכי קבלת ההחלטות בדבר פינוי או הישארות במקום, חיזוק הכשירות והמוכנות לחירום, כמו גם המסוגלות האישית. זאת לצד הגברת האמון החברתי במערכת המסייעת למשפחה בתהליכי הפינוי ובחזרה לשגרה. מחקרים מצביעים על החשיבות הטמונה בתוכניות פינוי המאמצות מודלים של תהליכי קבלת החלטות, אשר מערבים דיאלוג פתוח עם המשפחות בנוגע לכל אחד מהשיקולים בשאלה אם להתפנות או לא. מודלים אלה ישפרו את ההיערכות לפינוי, יסייעו למשפחות להתמודד בהצלחה עם הלחץ הנלווה לפינוי ולחזרה הביתה ויגבירו את חוסן של המשפחות והקהילות. בהקשר הישראלי העכשווי, מחקרים עדכניים שופכים אור על התפקיד של המדינה והחברה האזרחית לסייע למשפחות שפונו מבתיהן במהלך מלחמת חרבות ברזל, ללוותם בתהליך השיבה הביתה ולסייע בהשגת השגרה החדשה.

מקורות

- אלרן, מ', דיטש, מ', שפירא, ע' ומלר, ר' (2023). **מאפייני החוסן הלאומי של ישראל במלחמה**, פרסום מיוחד. המכון למחקרי בטחון לאומי. <https://tinyurl.com/ayjfazpa>
- גרין, א', לביא, ת' ודקל, ר' (2010). להתבגר ולהתגבר – הקשר בין מאפייני החשיפה של בני נוער לאירועי מלחמת לבנון השנייה לתגובות המצוקה שלהם שנה לאחר סיומה. **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**, 31, 59-35. <https://tinyurl.com/bdcnnudx>
- גלילי, ר' ולביזל, ר' (2007). תחושת המקום בקרב בוגרים שנעקרו בגיל ההתבגרות ממקום מגורים: פינוי סיני במבט לאחור. **חברה ורווחה**, כז(1), 53-37. <https://tinyurl.com/53wv9ar>
- גלילי, ר' ושגיא, ש' (2010). תגובות רגשיות בקרב מתבגרים דתיים וחילוניים לפני פינוי חבל עזה ואחריו: גישה סלוטווגנית. **מפגש**, 31, 159-139. <https://tinyurl.com/3cze8zzy>
- הוכמן, י' ורואר-סטריאר, ד' (2017). הזכות לזיכרון: סיפורם של ילדי חבל ימית. **מגמות**, נב(1), 446-417. <https://tinyurl.com/44a67xyz>
- הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2023, 22 בנובמבר). **תוכניות לפינוי אוכלוסייה – חלק א': טרום מלחמת חרבות ברזל** [כתיבה: נ' יכימוביץ-כהן]. <https://tinyurl.com/5864n9ym>
- הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2024, 3 ביולי). **נתונים מעודכנים על מפונים מהצפון ומהדרום** [כתיבה: ת' שחר ומ' לרן]. <https://tinyurl.com/ycy344aa>
- כהן-לוינובסקי, נ' (2014). **פליטים יהודים במלחמת העצמאות**. עם עובד, המכון לחקר הציונות בישראל ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- לביא, ת' ונוטמן-שורץ, א' (2010). **להתבגר בצל טרור – הסתגלות נפשית של ילדים ובני נוער החיים בשרדות לחשיפה ממושכת לאיום ירי טילים**, תקציר דוח ביניים. מרכז חוסן שדרות ומכללת ספיר. <https://tinyurl.com/5n7k8dzv>
- מבקר המדינה (2007, 18 ביולי). **פינוי אוכלוסייה בעת מלחמת לבנון השנייה**, דוח מיוחד. <https://tinyurl.com/4x8ta5un>

- Cohen, O., Leykin, D., Lahad, M., Goldberg, A., & Aharonson-Daniel, L. (2013). The conjoint community resiliency assessment measure as a baseline for profiling and predicting community resilience for emergencies. *Technological Forecasting and Social Change*, 80(9), 1732-1741. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2012.12.009>
- Corzine, E., Cannon, C., Lattone, V., Sujana, A., Weatherly, C., Marks, R.E., & Figley, C.R. (2017). Identifying resiliency truisms: Israeli experts on trauma resiliency. *Traumatology*, 23(1), 4-9. <https://doi.org/10.1037/trm0000094>
- Gidron, D., Peleg, K., Jaffe, D., & Shenhar, G. (2010). Civilians under fire: Evacuation behaviour in north Israel during the Second Lebanon War. *Disasters*, 34(4), 996-1012. DOI: [10.1111/j.1467-7717.2010.01179.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-7717.2010.01179.x)
- Harvey, M.R. (1996). An ecological view of psychological trauma and trauma recovery. *Journal of Traumatic Stress*, 9(1), 3-23. <https://doi.org/10.1002/jts.2490090103>
- Hochman, Y., Nuttman-Shwartz, O., & Serdtse, Y. (in press). The clouds here fight and rage... over there, they don't": Evacuation Decisions of Israeli Families with Young Children Living in a War Zone.

- Kuhlman, C.J., Marathe, A., Vullikanti, A., Halim, N., & Mozumder, P. (2020, May). *Increasing evacuation during disaster events. Proceedings of the International Joint Conference on Autonomous Agents and Multiagent Systems*. <https://tinyurl.com/3ykc5kb3>
- La Greca, A.M., Brodar, K.E., Danzi, B.A., Tarlow, N., Silva, K., Comer, J.S. (2019). Before the storm: Stressors associated with the Hurricane Irma evacuation process for families. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 13(1), 63-73. DOI: [10.1017/dmp.2019.9](https://doi.org/10.1017/dmp.2019.9)
- La Greca, A.M., Tarlow, N., Brodar, K. E., Danzi, B.A., & Comer, J.S. (2022). The stress before the storm: Psychological correlates of hurricane-related evacuation stressors on mothers and children. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 14(S1), S13–S22. <https://doi.org/10.1037/tra0001052>
- Leykin, D., Lahad, M., Cohen, O., Goldberg, A., & Aharonson-Daniel, L. (2013). Conjoint community resiliency assessment measure-28/10 Items (CCRAM28 and CCRAM10): A self-report tool for assessing community resilience. *American Journal of Community Psychology*, 52(3-4), 313-323. <https://doi.org/10.1007/s10464-013-9596-0>
- Nuttman-Shwartz, O., & Green, O. (2021). Resilience truism in Continuous Traumatic Situations, *International Journal of Stress Management*, 28(1), 1-10. <https://doi.org/10.1037/str0000223>.
- Sagy, S., & Antonovsky, H. (1986). Adolescents' reactions to the evacuation of the Sinai settlements: A longitudinal study. *The Journal of Psychology*, 120(6), 543-556. DOI: [10.1080/00223980.1986.9915485](https://doi.org/10.1080/00223980.1986.9915485)
- Shacham, M., & Lahad, M. (2004). Stress reactions and coping resources mobilized by children under shelling and evacuation. *Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, 2, 1174-4707. <https://tinyurl.com/nj4skvhh>
- Ungar, M. (2013). Resilience, trauma, context, and culture. *Trauma, Violence & Abuse*, 14(3), 255-266. DOI: [10.1177/1524838013487805](https://doi.org/10.1177/1524838013487805)
- Zerach, G., & Tam, E. (2016). The relationships between family functioning and attachment orientations to post-traumatic stress symptoms among young adults who were evacuated from Gaza Strip settlements as adolescents. *Anxiety, Stress, & Coping*, 29(2), 153-172. DOI: [10.1080/10615806.2015.1014998](https://doi.org/10.1080/10615806.2015.1014998)

פליטים יהודים בארצם תש"ח-תשפ"ד

נורית כהן*

[...] 48'. המלחמה בעצם לא נסתיימה. וכל הדברים שהציקו לנו אז. לא רצינו לתת לעצמנו דין-וחשבון עליהם – מתעוררים [...] מלחמת-יום-כיפור שוב

– עמוס קינן, פרוזה, 17-18

פינוי אזרחים ממוקדי סכנה היה חלק מתמונת עולמה של ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל כמעט מראשיתה. הניסיון לבנות בית ב"ארץ האבות", הן מהבחינה הלאומית והן מהבחינה האישית, והכמיהה לתחושת ביטחון, יציבות ושייכות התנגשו שוב ושוב עם השאיפות הלאומיות הפלסטיניות ועם איומים מבחוץ. "החיים בצילו של הר געש" בכברת ארץ לא-גדולה הצריכו הסתגלות לסכנות ולתהליך תמורה מתמיד בין עורף לחזית, הנמשך עד ימינו אלה (שפירא, 1992). הבנת הקשר בין תוצאותיהן של מלחמות לגורמים חברתיים אינה מחידושי המאה ה-20, אך נדמה כי בעשורים האחרונים מיוחס לקשר זה משקל רב מתמיד במחשבה ובמחקר האסטרטגיים, "עד כדי כך שכיום נוהגים לייחס לממדי הפנים ה'רכים' של הביטחון הלאומי את המשקל שיוחס בעבר לתכונות 'קשות' כגון מרחב, טכנולוגיה, פיקוד בשדה הקרב ויכולת ייצור" (כהן, 2003). מאז שנות ה-70 של המאה שעברה שוררת הסכמה בקרב המומחים כי חוסן חברתי ומורל ציבורי גבוה הם רכיב קובע בהשגת ניצחון במלחמה (Johnson, 1995; Katzenstein, 1996; Rosen, 1972, 1995).

היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העצמאות (1948) יכול לשמש מקרה מבחן מובהק להוכחת תקפותן של תזות אלה; ארגונה הפנימי של החברה היישובית, הסולידריות של מרכיביה וכושר עמידתם היו מהגורמים החשובים לניצחון הצד היהודי. התמודדות החברה היישובית עם פליטי המלחמה היהודיים הייתה אבן בוחן חשובה לחוסנו של הצד היהודי, ויכולתו להתמודד עם התופעה בהצלחה הייתה מסודרת ניצחונה. בהקשר זה, פינוי של אוכלוסייה אזרחית אינו בהכרח אות של חולשה וראשית תבוסה, אלא להיפך. במקרים מסוימים הוא אות לחוסנו של הצד הלוחם ואיתות כי בכונת הנותרים בחזית להישאר ולהגן על המקום בחירוף נפש.

* מחברת הספר **פליטים יהודים במלחמת העצמאות (2014)**, זוכה פרס יצחק שדה לספרות צבאית, שעליו מבוסס מאמר זה.

מאפייני הפליטות בתש"ח

המדיניות בעניין פינוי אוכלוסייה עברה תוך כדי מלחמת העצמאות מהפך, המלמד מצד אחד על הנחות היסוד השגויות שעמדו בבסיס המוכנות היישוביות למלחמה, בין השאר על מערכת הביצורים המיושנת שהוכנה בתוקף כך, ומצד שני על יכולתם של היישוב ושל מנהיגיו להתאים את עצמם במהירות לתנאים של המציאות המשתנה. פרשת הפליטים היהודים במלחמת השחרור מדגימה את תהליכי בנייתו של צה"ל ואת השתחררותו ההדרגתית מהגנה צמודה ונוכחת על היישובים כרכיב יסודי בתורת הלחימה שלו.

המחקר מראה עוד שאם שהנטייה הכללית ביישוב הייתה לאסור על פינוי ילדים ונשים מאזורי החזית, הרי בפועל – ברבדים מוצנעים – ניתנו אישורים והוראות לפינוי כבר מימיה הראשונים של המלחמה על ידי מנהיג היישוב דוד בן-גוריון והרמטכ"לים בפועל של המלחמה – ישראל גלילי ויגאל ידין. על אף זאת, הרוב המכריע של הפינויים בוצעו ברגע האחרון תוך סיכון חיים ממשי, וכחוט השערה היה בין סיום אחר, טרגי. גם במקרה זה הוכח שמזל הוא תחמושת הכרחית לצד המנצח: בכמה וכמה מקרים הסתיים הפינוי בפצועים בלבד רק הודות למזל או נס או השגחה אלוהית – יבחרו הקוראים.

פרשת הפליטות בחברה היישובית התאפיינה בראשיתה ברכיב מובחן של כאוס ואובדן שליטה, הן בערים והן באזורים הכפריים. הימלטות הפליטים אל האזורים הבטוחים יותר הייתה פעמים רבות מבוהלת וללא ארגון כלשהו. מערכות ארציות ומקומיות לא היו ערוכות לטפל בפליטים, וחוסר הסדר נמשך לעיתים ימים, לעיתים שבועות. בסופו של דבר עמדה ליישוב, גם בעניין זה, התשתית שהכין בימי "המדינה שבדרך", של רשת ארגונים ארציים ומקומיים שהצליחה להציע לפליטים סעד מסוים ולהשיב, לפחות במידת מה, את הסדר למערכות החיים. הפליטים אתגרו את הסולידריות היישובית, ובצד גילויי הזדהות וסיוע היו גם גילויי רתיעה וניכור. אלה ואלה ראוי שייזכרו, אם כי בסיכומו של חשבון ניתן לומר כי הסולידריות גברה על הניכור, וכוחות האיחוד גברו על כוחות הפירוד.

הפליטות היהודית הקיפה את כל הארץ ואת כל סוגי היישובים – ערים, מושבים, וקיבוצים. בסך הכול הגיע מספרם של הפליטים היהודים במלחמה לכ־60 אלף בני אדם לפחות, כלומר כעשרה אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית: כ־25 אלף בירושלים, כ־18 אלף בתל אביב, כ־5,000 בחיפה ועוד כ־11 אלף באזורים הכפריים. יש לראות בנתונים אלה מספרי מינימום, משום שהם משקפים רק את הפליטים שהיו בטיפולן של הרשויות השונות. מספר הפליטים היהודים בפועל היה כנראה גבוה יותר.

במחקר של המחברת נורית כהן (2014) נעשה שימוש בלשון ניטרלית לתיאור הפליטים בערים ובאזורים הכפריים – "פינוי פרטי" למתפנים על דעת עצמם ובכוחות עצמם, ו"פינוי מאורגן" למתפנים בדרך אחרת. ככלל, המושג פינוי פרטי הולם את הפליטים בערים ופינוי מאורגן – את הפינוי בקיבוצים. הפינוי במושבות ובמושבים התאפיין בשתי הצורות גם יחד. עם זאת מתברר כי קווי החיתוך בין שתי דרכי הפינוי לא עברו דרך צורת היישוב. בשאלה זו הכריעו בעיקר מיקומו הגיאוגרפי של היישוב, מידת קרבתו לחזית, מידת הבהילות של הפינוי ואופייה הספציפי של כל נקודה. ראשון לציון המופצצת לא יכולה להימנות בנשימה אחת עם הרצליה השלווה; למשמר הירדן הנלחמת על חייה לא היה מן המשותף עם גבעתיים; ולבית אשל ונבטים המנותקים לא היה מן המשותף עם כפר מל"ל. בהקשר זה של פינוי ה"לא-לוחמים" היה למושבים באר טוביה ורמות נפתלי, למשל, מכנה משותף רב יותר עם קיבוצים דוגמת נגבה ודגניה, ולא דווקא עם מושבים אחרים, ולמושבות מטולה וראש פינה היו קווי דמיון למנרה ולאילת השחר, ולא דווקא למושבות אחרות. גם קרבה גיאוגרפית לא תמיד הייתה ערובה לגורל דומה בפרשת הפינוי: רכס הרים, ואדי תלול או כפר עוין סמוך קבעו לעיתים גורל אחר לשני יישובים שישבו על אותה משבצת קרקע. קילומטרים ספורים הפרידו, למשל, בין כפר סבא לרמת הכובש, אך בעוד שרמת הכובש הייתה נתונה לאיום קבוע מטירה השכנה ונאלצה לפנות חלק מתושביה, כפר סבא נהנתה משקט יחסי ויכלה לקלוט חלק ממפוני הקיבוץ השכן.

היו הבדלים ניכרים בין הפינוי מהערים לפינוי מהקיבוצים ומחלק מהמושבים. אלה נבעו ממבנהו של הקולקטיב הקיבוצי המאורגן, אך נדמה כי הם היו מצומצמים יותר מכפי שבני התקופה נטו לחשוב. לפינוי מהקיבוצים אכן היה פן מאורגן, אך לעיתים הייתה זו מנוסה כפשוטה מקו האש, בחלק מהמקרים היא בוצעה על דעת אנשי הקיבוצים בלבד, ולעיתים אף בניגוד מפורש להוראות הפיקוד הצבאי המקומי. כלומר, גם "הפינוי המאורגן" לא היה תמיד מאורגן, ונעשה לעיתים על דעת המפונים עצמם ובאמצעים שלהם. מנגד, מנגנון הקליטה של הפליטים בערים עבר תהליך הסדרה שחייב אישור מאת המפקד המקומי, על רקע העובדה כי המשך המגורים בבית מהווה סכנה. כלומר, הפינוי הפרטי בערים לא היה תמיד על דעת הפליטים בלבד, ובוודאי לא הייתה זו בריחה חסרת אחריות.

בני התקופה נטו לציין הבדל נוסף בין "מפונים" מהקיבוצים ל"פליטים" מהערים: בקיבוצים נותרו הגברים וחלק מהנשים להגן על נקודת היישוב, בעוד שבערים נטשו הפליטים את שכונותיהם בלי לדאוג לעתידן. המחקר הראה שבמקרים רבים בני משפחות הפליטים, האבות והאחים הבוגרים, לחמו בשורות הכוח היהודי, וניתן להניח שככל שהמלחמה

התארכה וגדל היקף הגיוס, כן גדל שיעור המגויסים מקרב הפליטים. כך שגם במובן זה, ההבדלים בין פליטי העיר ופליטי הקיבוצים היו מצומצמים יותר מכפי שנראה ממבט ראשון. אלה ואלה היו פליטים זמניים של מלחמה, שבסופה ניצח הצד שלהם. החששות מתבוסה התבדו, האיום על ביתם הוסר והם יכלו לרוב לשוב אליו.

אופייה המוגבל של הפליטות בחברה היישובית היווה בעיני אנשי התקופה הוכחה לקשר האמיץ שלהם לארץ ולבעלותם עליה. בקוטב השני הציבו את התנהגותם של ערביי הארץ, כפי שנצפתה בעיניהם – בריחה כללית מבוהלת. ההשוואה לימדה, לדעתם, מיהם בניה האמיתיים של הארץ ומי זכאי לשבת בה. כך תיאר חבר מנרה את רגעי יציאת הילדים מהמשק: "ברגעי הפרידה האחרונים, כשסקרתי בעיני את כל קהל ההורים, את האימהות השולחות את ילדיהן למרחק ובעצמן נשארות להגן על הנקודה יחד עם ההורים, וכשהשווייתי זאת למנוסתם המבוהלת של הערבים – אמרתי בליבי: עם אשר ככה עומד במערכה, בלי ספק שזכותו תעמוד לו לנצח!" (עלי מנרה, 1948). גם בהנהגת היישוב השוו דוברים שונים את התנהגות האוכלוסייה הערבית לזו היהודית והגיעו למסקנות דומות. כך למשל אמר דוד בן-גוריון בישיבה הראשונה של מועצת העם: "ההיסטוריה הוכיחה עכשיו, מי באמת קשור לארץ הזאת, ובשביל מי הארץ הזאת אינה אלא מותרות, שאפשר בנקל לוותר עליהם [...] כאן נתגלה בבחירות ניצחת מיהו העם הקשור קשר עמוק לארץ הזאת" (הישיבה הראשונה, 1948, עמ' 5).

המבט הגאה של חלק מאנשי התקופה על פרשת הפינוי או הפליטות מקשה להבין מדוע היא נשכחה כמעט לחלוטין מהזיכרון הקולקטיבי הישראלי. אפרת קנטור טוענת להשכחה מכוונת של פרשת הפינוי על ידי הנהגת הקיבוץ המאוחד, שהביעה בדרך זו את מורת רוחה מעצם הפינוי ומחוסר המשמעת שהפיגנו קיבוצי התנועה (קנטור, 2007). אך מה על יתר התנועות והזרמים בחברה היישובית? נדמה כי חלק מההסבר טמון בדואליות שחשו המפונים עצמם באשר להחלטתם לעזוב זמנית את מקום יישובם. השפעתה של האידיאולוגיה השלטת מתחילת המלחמה, שאסרה על פינוי, נתנה את אותותיה עוד זמן רב לאחר שהוכחה כשגויה, וחלק מהמפונים חשו עדיין שהפינוי הוא משהו שיש להתבייש בו. הסבר נוסף להשתכחותה המהירה של פרשת הפינוי של ילדי הגליל העליון בקיץ 1941 יכול להיות זה של איש כפר גלעדי: "נראה כי כך אנו עשויים, ורק כך נוכל לשאת כל זאת" (על הגבעה, 1941). כלומר, צדדיו הקשים של הפינוי – הפחד, הכישלונות והקשיים – הודחקו באופן טבעי על ידי גיבורי הפרשה, ויחד איתם שקע הסיפור כולו בתהום הנשייה. העובדה שפרשת הפינוי הייתה ועודנה עד היום פצע פעור בחייהם של חלק מגיבוריו וגיבורותיו

הקשתה עוד יותר על שימור זיכרון הפינוי. ההכרח לחזור לשגרה חייב, לתחושת חלק מאנשי התקופה, להדחיק את הכעסים וההאשמות ולשמור על רקמת החיים המשותפת. עיון כלשהו בפרשת הפינוי היה מחייב עימות, והשכחה או ההשכחה נתפסו אולי כעדיפות. הדברים נכונים גם באשר לפינוי בקיבוצים וגם לפינוי בערים, שמלכתחילה לא זכה ללגיטימציה של היישוב היהודי בארץ ישראל.

על כך יש להוסיף את זמניותה של תופעת הפליטות בחברה היהודית, ואת העובדה שבדיעבד ניתן היה לראותה כסטייה קטנה ממהלכה "התקין" של ההיסטוריה, שהרי בסופו של דבר הצד היהודי ניצח במערכה, והניצחון ייתר לכאורה את הצורך להתעכב על רגעי חולשה ומשבר. יש לזכור גם את שטף האירועים הדרמטיים שקדמו לפרשת הפליטות ושבאו אחריה, אשר הפחיתו בראייה כוללת את משקלה ביחס לאירועים אחרים – החל בשואה וכלה בעלייה הגדולה של שנות ה־50. קשיי הפינוי במלחמת העצמאות והטראומות שלו התגמדו ביחס לאירועים שקדמו לו ושבאו אחריו, והפרשה כולה נשטפה בזרם האירועים המסחרר לעיתים של מדינת ישראל.

השלכות על הפליטות הנוכחית

הדילמות הקשורות בקביעת מדיניות של פינוי אוכלוסייה לא איבדו כהוא זה מתוקפן, ואולי כעת, לאחר אירועי ה־7 באוקטובר, הן רלוונטיות יותר מתמיד. רגישות הנושא מתעצמת לאור ההבנה שפינוי או אי־פינוי של אוכלוסייה מאזורי סכנה משליך על חוסנו של העורף, ולחוסן זה קשר הדוק ליכולותיה של כל מדינה להשיג את יעדיה הצבאיים והמדיניים. אחת המסקנות הראשונות מעיון בתולדות מלחמת העצמאות היא שאין להקיש ממלחמות קודמות על דרכי ההתמודדות עם העימותים הבאים. הנטייה האנושית הזו כמעט הביאה אסון על אנשי תש"ח, שהתכוננו למלחמה ב־1948 כאילו הייתה גל נוסף של "המאורעות", כמו אלה שהתרחשו ב־1936–1939.

שאלה נוקבת היא מה יש ללמוד מההיסטוריה ומה חובה לשכוח. את התשובה לשאלה הזו מסבכת ההכרה במקריות של ההיסטוריה, בגורמים בלתי צפויים, בכך ש"אין לראות את הדברים כסוף מעשה שהיה במחשבה תחילה [...] הרבה כוונות לא הוצאו לפועל, מטרות רבות לא הושגו; רבות אחרות הושגו מבלי שהתכוונו אליהן" (קולת, 1976, עמ' 21). בהקשר זה נדמה שראוי לסיים בדבריו של דוד בן־גוריון בכנסת, לאחר תום מלחמת העצמאות:

בעיות הבטחון נוקבות עד התהום, ולא נפתור אותן בתשובות קלות, השאובות מעברנו או שאולות מעמים אחרים. מה שהספיק בעבר ומה שהספיק לאחרים – לא יספיק לנו, כי בעיית בטחוננו היא יחידה במינה. כל מה שיש ללמוד מאחרים ומעברנו – נלמד, אך לא נעמוד במבחן אלא אך ורק אם נראה מצבנו וצרכינו בייחודם ההיסטורי והגיאוגרפי, ונבנה שיטת־בטחון הולמת יחוד זה. לשם כך עלינו לדאוג לא רק לבניין צבא – אלא גם לבניין העם והארץ. הצרכים שלובים ואין להפריד בין הדבקים (בן־גוריון, 1971, עמ' 75).

מקורות

- בן־גוריון, ד' (1971). **יחוד ויעוד – דברים על ביטחון ישראל**. מערכות.
- <https://tinyurl.com/mrx4c63e> אתר הכנסת. 4 במאי 1948). **הישיבה הראשונה של מועצת־העם** (4 במאי 1948). אתר הכנסת.
- כהן, ס"א (2003). היחסים המשתנים בין החברה לצבא בישראל – **ההשלכות המבצעיות. עיונים בביטחון המזרח התיכון**, מרכז בס"א, אוניברסיטת בר־אילן, 423-444.
- כהן־לוינובסקי, נ' (2014), **פליטים יהודים במלחמת העצמאות**. עם עובד, המכון לחקר הציונות בישראל ומכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות.
- על הגבעה**, 239 (1941, 27 ביולי). ארכיון כפר גלעדי.
- עלי מנרה** (1948, 4 ביוני). ארכיון יד טבנקין.
- קולת י' (1976). על המחקר והחוקר של תולדות היישוב והציונות. **קתדרה**, 1, 35-3.
- <https://tinyurl.com/3pxa42a6>
- קנטור, א' (2007). **בעצמם הם כותבים להם שיר' – עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978**. יד טבנקין, מכון בן־גוריון.
- שפירא, א' (1992). **חרב היונה**. עם עובד.
- Johnson, A.I. (1995). Thinking about strategic culture. *International Security*, 19(4), 32-64. <https://tinyurl.com/mwrcnk87>
- Katzenstein P.J. (ed.) (1996), *The culture of national security*. Columbia University Press.
- Rosen, S. (1972), War power and the willingness to suffer. in B.M. Russett (ed.), *Peace, war and numbers* (pp. 167-183). Sage Publications.
- Rosen, S. (1995), Military effectiveness: Why Society Matters. *International Security*, 19(4), 5-31. <https://tinyurl.com/mr3r74wk>

שער שני

חוסן חברתי על רקע הפיננסי
מהנגב המערבי ומיישובי קו
העימות בצפון

השפעת הפינוי מהנגב המערבי והמענים בתקופת הביניים באספקלריה של מנהלת תקומה

דגנית סנקר לנגה*

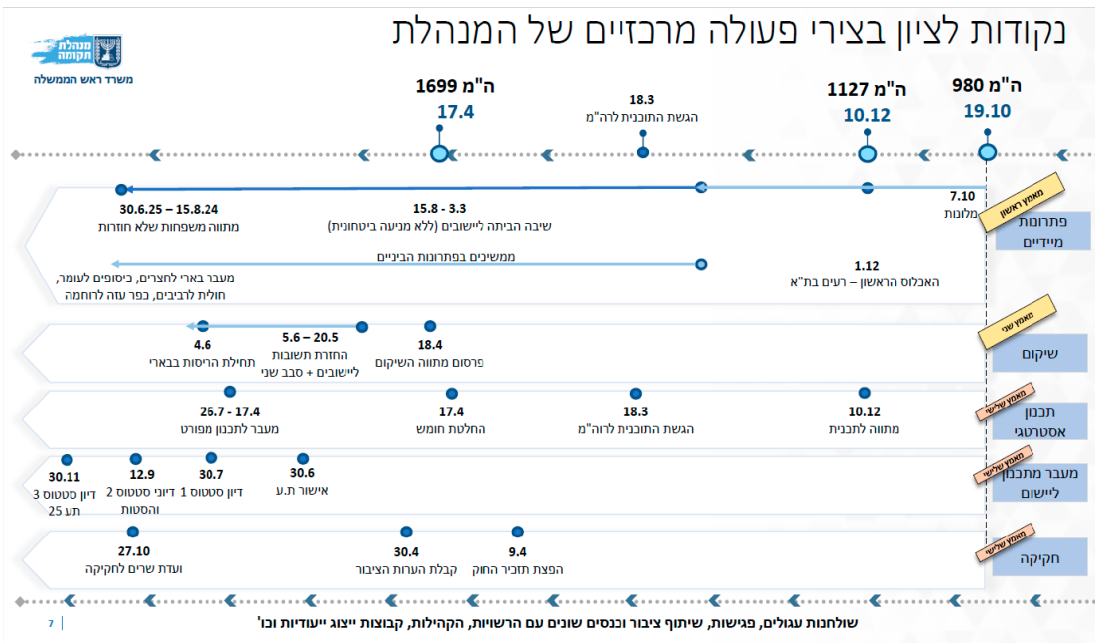
ב־7 באוקטובר 2023 פרצה מלחמת חרבות ברזל, שהחלה במתקפה משולבת של ארגון חמאס על ישראל, יחד עם ארגוני טרור נוספים. על רקע זה התקבלה בממשלה שורה של החלטות אשר לפינוי אוכלוסייה מיישובים בחבל תקומה בנגב המערבי. במקביל הוקמה מנהלת תקומה, שייעודה שיקום פיזי ארוך טווח של החבל בצד שיקום בכל תחומי החיים, לשם העלאת איכות החיים ביישובי החבל בתחומי החינוך, הבריאות, הרווחה ועוד. מאמר זה מתאר את עיקרי התופעות והקשיים שהתעוררו בתקופת הפינוי, את המענים שהעמידה המנהלת יחד עם שותפיה במשרדי הממשלה ואת ההשלכות על תוכנית החומש (ראו פירוט להלן).

על פי מרכז המידע והמחקר של הכנסת פונו 24 יישובים בטווח של אפס עד ארבעה ק"מ מגבול רצועת עזה, ובהם 15,818 תושבים, במסגרת תוכנית הפינוי 'מרחק בטוח דרום'. הפינוי החל ביום פרוץ המלחמה. החלטת הממשלה מס' 950 מ־12 באוקטובר 2023 אישרה בדיעבד את הפינוי וקבעה את התשלומים למפונים, למתקני הקליטה ולמשימות שעל משרדי הממשלה לבצע. בהחלטה נקבעו המשימות לביצוע על ידי משרד החינוך, משרד הרווחה והשירותים החברתיים ומשרדים נוספים שתחומי אחריותם נוגעים לאוכלוסיית המפונים. אשר לכלל התושבים המתגוררים בטווח של אפס עד שבעה ק"מ מגבול הרצועה, נקבע בהחלטה שמי שפונה או התפנה ממקום מגוריו יקבל מענק לצורך התארגנות ראשונית לצרכים המידיים הנדרשים. החלטה זו תוקנה בדיעבד בהחלטת הממשלה מס' 980 מ־23 באוקטובר 2023, ונוספה אפשרות עבור המפונים להיקלט באופן עצמאי בכל מסגרת אחרת ולקבל מענק אכלוס על סך 200 ש"ח למבוגר ו־100 ש"ח לילד, לכל יום לחימה. עם הקמת מנהלת תקומה ב־19 באוקטובר 2023 הוטלה עליה האחריות לשיקום חבל תקומה, שבספטמבר 2023 כלל כ־64 אלף תושבים ב־47 יישובים, המשתייכים לחמש רשויות. עם פרוץ המלחמה פונו כל תושבי החבל, מתוכם 27,964 בני אדם למלונות ברחבי הארץ. היתר התפנו עצמאית לאתרים שונים.

* ראש מערך אדם וקהילה במנהלת תקומה. לשעבר מנכ"לית משרד העלייה והקליטה. פרשה מצה"ל בתום 24 שנות שירות בדרגת סגן־אלוף. עיקר שירותה בתחומי תכנון כוח אדם ותכנון אסטרטגי.

מנהלת תקומה לא הייתה אחראית בשלב זה על המקומות לקליטת המפונים שהוקצו על ידי פיקוד העורף, ובהמשך על ידי משרד ראש הממשלה. בחודשים הראשונים השקיעה מנהלת תקומה מאמצים לזיהוי היקף השיקום הנדרש ביישובים שנחדרו ונהרסו, וכן בגיבוש תוכנית אסטרטגית לשיקום ולצמיחה של החבל. מהר מאוד התברר הקשר בין ההווה שחווים תושבי החבל לבין מעני הביניים ותמונת העתיד. כך מצאה עצמה המנהלת מתמודדת עם שלושה מאמצים עיקריים: הראשון – לטווח הזמן המידי, שכלל את ליווי הפינוי לבתי המלון; השני – לטווח הזמן הבינוני, שהתייחס לצורך בבניית "קיבוצים חלופיים" לקהילות שנפגעו קשות לטווח של שנתיים-שלוש – אלה שנבצר מהן לשוב בשל שיקולי מניעה ביטחונית או שיקומית. מהלכים אלה חייבו הגדרות מורכבות ודיון על רמות ההרס והפגיעה הקהילתית, כמו גם על מיקום פתרונות הדיור החלופיים. המאמץ השלישי – לטווח הזמן הארוך, עוסק בגיבוש תוכנית חומש אסטרטגית לשנים 2024-2028.

תרשים 1: עיקרי המאמצים בצירי הפעולה המרכזיים שהובילה מנהלת תקומה

מקור: מצגת מנהלת תקומה, ספטמבר 2024

תקופת הפינוי של תושבי הנגב המערבי התארכה עד אוגוסט 2024, והיו לכך השלכות שונות בכל תחומי החיים של המפונים. התושבים הושפעו גם מאופיין וגודלן של המועצות המקומיות ומההבדלים ברמת הפגיעה ביישובים השונים, שחייבו מענים דומים ושונים. למשל, הירצחו של אופיר ליבשטיין, ראש המועצה האזורית שער הנגב, הוסיף מורכבות מיוחדת בכל הקשור למועצה, לעובדיה ולתושביה.

תרשים 2: חמש המועצות האזוריות וגודלן

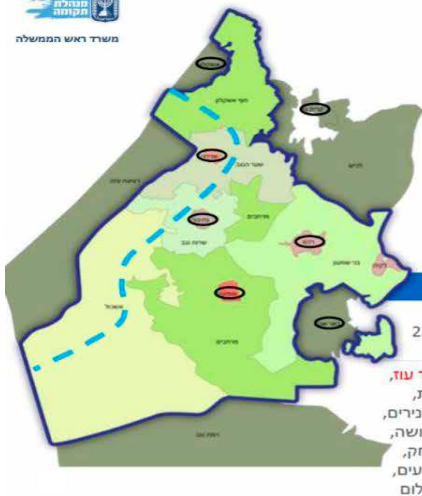

חבל תקומה כחלק מהנגב המערבי

בחבל התקומה 63,675 תושבים נכון לספטמבר 2023
(מתוך 90,729 תושבים ב-5 רשויות החבל)

10,804	6,040	6,792	35,055	4,984
אשכול	שדות נגב	שער הנגב	שדרות	חוף אשקלון

החבל כולל 47 יישובים* (מתוך 82 בכלל רשויות החבל)

אשכול	שדות נגב	שער הנגב	שדרות	חוף אשקלון	מס' יישובים בחבל (מיישובי הרשות)
23/32	8/16	9/12	1	6/21	מס' יישובים בחבל (מיישובי הרשות)
בארי, ניר עוז, חולית, ביסופים, נירים, עין השלושה, ניר יצחק, סופה, רעים, כרם שלום	-	כפר עזה, נחל עוז	-	נתיב העשרה	יישובים בפתרונות ביניים
				* כולל מבקיעים	

מקור: מצגת מנהלת תקומה, ספטמבר 2024

תחום החינוך

עם הזמן נוצרה ההבנה כי הצרכים בכל רשות נובעים מאופייה הייחודי ומתפיסת העולם החינוכית הקיימת בה, ובשל כך כלל המענים שניתנו בהמשך במסגרת תוכנית החומש נבנו עם חירות מרבית לשלטון המקומי ולא כתוכניות רוחביות.

חבל תקומה מאופיין בשיעור גבוה של ילדים, המהווים כ-30 אחוזים מכלל התושבים. מדובר על כ-21 אלף ילדים ותלמידים מגיל אפס עד 18, אשר המעבר שלהם לאתרי הקליטה חייב היערכות מהירה. דגש מיוחד ניתן להתארגנות עבור ילדים מגיל אפס עד שש, שהייתה על פי רוב של היישוב המפונה עצמו, בסיוע כוחות של הרשות המקומית. תחום החינוך הוא

קריטי ומשפיע מאוד על קיום שגרה של מפונים ועל שיתופי פעולה עם הרשויות הקולטות, בעיקר בשילוב של תלמידים חדשים במערכת הקיימת תוך שמירת הרצף החינוכי ומניעת נשירה סמויה, שנבעה מהעלייה בקשיים הרגשיים של הילדים המתפנים והוריהם. הקושי התבטא בין היתר בשימור הקשר בין הקהילה המקורית המתפנה לקהילה הקולטת.

החסמים ברציפות התפקודית במערכת החינוך נבעו מהמעבר למקומות הקליטה, ממצבם של המורים, שהיו בחלקם מפונים שסבלו ממתקפת ה-7 באוקטובר, וממצבם הרגשי של התלמידים, שחלקם השתייכו למעגל השכול הראשון או למעגל החברתי של תלמידים שנרצחו או נחטפו. בשל קשיים אלו גובשו במהלך תקופת הביניים קווי תכנון וביצוע מהירים מול מוסדות חינוך ומרכזי למידה חלופיים, בצד חשיבה מחודשת על פריסת מוסדות החינוך והתאמתם לשינויים הדמוגרפיים. שינויים אלו נעשו תוך כדי תנועה, בתנאי אי־ודאות ובלמידה מתמדת. בתקופה של מספר חודשים הוקמו בתי ספר עורפיים במרחק של יותר משבעה ק"מ מהגבול, על מנת לאפשר שגרת לימודים. למעשה החינוך נקבע כגורם המרכזי המאפשר חזרה לשגרת חיים לכל המשפחה ולקהילה. החינוך הבלתי פורמלי, הנקרא בטרמינולוגיה הקיבוצית החינוך החברתי, הוכיח עצמו כיעיל מאוד בתקופת הפינוי ואף היווה גשר לשילוב תקין של מערכות החינוך הפורמלי.

בתקופת הביניים פיתחה מנהלת תקומה תוכניות ייעודיות בהיקף של ארבעה מיליון ש"ח לצמצום קשיים חברתיים ולימודיים, כולל תוכנית לחינוך הבלתי פורמלי שהותאמה ונוהלה על יד מנהלי מחלקות החינוך של מועצות האם. בהמשך, במסגרת תוכנית החומש לחינוך צמחה ההבנה כי נדרשת השקעה רבה בתחום החינוך הבלתי פורמלי, המוביל את החינוך הפורמלי בתהליכי החזרה הביתה והשילוב במערכות החינוך. אחד הפרויקטים הראשונים שהופעלו על ידי המנהלת היה 'קיץ של תקומה', שהרחיב את המסגרות החינוכיות בחבל בחודשי הקיץ. תוכנית זו נבנתה כמיזם ייחודי שנעשה בעזרת פילנתרופיה ובשיתוף ארגוני חברה אזרחית, ואשר אפשר מגוון תוכניות קיץ בהתאם לפריסה הגילית ובחירת הרשות. כאן המקום להדגיש את החשיבות והתרומה של החברה האזרחית והפילנתרופיה, גם במסגרת המאמץ החינוכי הקריטי. נכללו לא רק רכיבים מגוונים של החברה הישראלית עצמה אלא גם תוצרים שונים של הקשר החם עם הקהילות היהודיות בתפוצות. היקף התקציב שהוזרם על ידי פילנתרופיה של קהילות יהודיות נאמד ביותר מ־800 מיליון דולר, שהועברו כבר בשלב מוקדם.

תחום הבריאות

המענה בתחום הבריאות לאתגרי ההתפנות ההמונית והשיקום נשען בין היתר על לקחי העבר, כולל לקחים מערכתיים של משרד הבריאות, המתבסס על לקחים של ארגון הבריאות העולמי. הנחת העבודה הייתה שחשיפה לטראומה מגבירה את הסיכון לדיכאון, לחרדה ולבעיות פסיכוסומטיות, שיוצרים אתגרים בריאותיים שונים. במחקר שערכו בית החולים ברזילי ולשכת הבריאות באשקלון לאחר פינוי גוש קטיף (2005) עלה שהפינוי הביא עימו השפעות ארוכות טווח על מצבם הבריאותי של המפונים. השפעה זו באה לידי ביטוי בהכפלת שיעור החולים בסרטן ובעלייה בשכיחות התקפי אסטמה, סוכרת, מחלות לב ולחץ דם.

נתוני האגף לבריאות הנפש במשרד הבריאות גילו עלייה של 400 אחוזים בדרישה לטיפול נפשיים במסגרת מרכזי החוסן בחבל תקומה. מחקר שבוצע באגף התזונה במשרד הבריאות ואשכול הנגב המערבי בקרב אוכלוסיית המפונים מחבל תקומה העלה כי השהייה הארוכה במלונות ומחוך לבית הובילה לשיבוש באורחות החיים, אשר העצים הרגלים לא-בריאים, תזונה לקויה ויושבנות (מיעוט בפעילות גופנית) בקרב מבוגרים וילדים. זאת נוסף על דיווחים עצמיים של הנשאלים על עלייה משמעותית במשקל בתקופה זו.

היבט נוסף שעלה מסקר שערך ארגון 'קרן בריאה' הוא שכ-30 אחוזים מהנשים שפונו עקב מתקפת ה-7 באוקטובר העידו כי הן זקוקות לסיוע נפשי. 37 אחוזים מהמפונות דיווחו על הרעה במצבן, לעומת 19 אחוזים מאלו שאינן מפונות. 17 אחוזים מהמפונות דיווחו על הרעה במצבן הפיזי. 35 אחוזים מהמפונות ו-22 אחוזים מכלל הנשים דיווחו על בעיות בריאותיות שהחמירו או הופיעו לראשונה אחרי 7 באוקטובר. 22 אחוזים מהבעיות שהחמירו או הופיעו היו על רקע נפשי. ממצאים נוספים הצביעו על עלייה בשימוש בתרופות, ובהן תרופות לשינה (זינוק של 132 אחוזים בקרב המפונות, לעומת 58 אחוזים בקרב נשים שלא פונו), תרופות נוגדות דיכאון וחרדה (61 אחוזים לעומת 26 אחוזים, בהתאמה) ותרופות הרגעה (42 אחוזים לעומת 34 אחוזים, בהתאמה).

הסקר מצביע על כך שנשים במלחמה נוטות להזניח את הטיפול בבעיותיהן, כולל בדיקות מניעתיות. 56 אחוזים ציינו שאין להן פנאי להתעסק בענייני הבריאות שלהן, ושיעור דומה ציינו שחוסר היכרות עם רופאים בסביבתן הזמנית גרם להזנחת הטיפול הרפואי. 36 אחוזים מהמשיבות ציינו כי הסיבה שהתקשו לשמור על בריאותן לאחר הפינוי היא חוסר התמצאות בסביבה שאליה פונו.

במחקר אחר שנעשה על ידי קופת חולים כללית בקרב כשלושה מיליון מבוטחי הקופה עלה שבחצי השנה הראשונה למלחמה נצפתה באוכלוסייה הכללית עלייה של כ-50 אחוזים

ברכישת נוגדי חרדה, ופי שלושה משככי כאבים. בקרב תושבי הנגב המערבי נצפתה עלייה של 200 אחוזים ו-250 אחוזים, בהתאמה. כן נצפתה עלייה ניכרת בניפוק מרשמים של תרופות לעומת הרבעון לפני פרוץ המלחמה – 25 אחוזים בכדורי שינה ו-33 אחוזים בנוגדי דיכאון.

המענים שנבנו בתחום הבריאות היו מהירים לאור מבנה ההפעלה של קופות החולים, שסיפקו את כלל השירותים במקומות הפינוי ואף הצליחו בחלק מהמקרים להשאיר את הרופאים המקוריים. הקופות גם הצליחו להפעיל שירותים מרחוק – תהליכים שהואצו ונוסו בתקופת הקורונה. קופת חולים כללית, שמרבית תושבי החבל מטופלים אצלה, הקימה כבר בתחילת המלחמה מוקד פניות ייעודי למפונים, שעובדיו יזמו שיחות וקיבלו פניות לטיפול דחוף. בתוך זמן קצר התאפשר לכלל האוכלוסייה שנפגעה לקבל מענה מהיר למגוון רחב של בעיות. המוקד סייע גם בתיאום תורים בכל אזורי הארץ, בשיתוף פעולה עם שאר המחוזות ובתי החולים.

קופת חולים כללית גם הקימה מאפס תשתית מגוונת ויעילה של שירותי בריאות באזור ים המלח, לשם הגיעו כבר בתחילת הלחימה כ-15 אלף מפונים מהנגב המערבי. הופעלו מרפאות בארבעה מלונות, אחת מהן עבור קהילת בארי שאיבדה רבים מתושביה. הוקמו גם מרפאת שיניים ובית מרקחת, טיפת חלב, מכון פיזיותרפיה ומרפאת מומחים. אפשר לטעון כי במקום הכי נמוך בעולם ניתן שירות רפואי ברמה הגבוהה ביותר. התברר כי במקרים רבים, שירותי הרפואה שמהם נהנו המפונים בתקופת הפינוי היו טובים מאלה שהיו מורגלים אליהם ביישובים מגוריהם – בעיקר בהקשר לזמינות השירות ולרפואה יועצת.

בראייה עתידית, תוכנית השיקום והצמיחה בתחום הבריאות לחבל תקומה אמורה ליצור רמת שירות גבוהה במידה ניכרת מזו שהייתה לפני המלחמה, תוך הכנסת חדשנות מקצועית. דוגמה אחת לכך היא פרויקט המשחקיות האבחוניות, שיאפשרו לאנשי מקצוע לאבחן עיכוב התפתחות בילדים באמצעות התבוננות בפעילותם. גם מיזם יצירתי זה יפותח בשותפות עם ארגוני חברה אזרחית ופילנתרופיה.

תחום הרווחה והחוסן

השירות במחלקות לשירותים החברתיים ברשויות המקומיות בחבל תקומה ניתן לפני המלחמה לכ-13,500 אנשים, שהיוו כ-16 אחוזים מאוכלוסיית החבל. הממוצע הארצי הוא 11 אחוזים. במהלך תקופת הפינוי ניכרה עלייה במספר הנזקקים לשירותי תחום החוסן האישי והמשפחתי. הפערים באיוש תקני עובדים סוציאליים עקב הפינויים הקשה על זמינות

השירות. מכאן נגזרו תוכניות שנועדו לשמור על שלומות הפרט והמשפחה, לצד תמיכה בעובדים ובמערכת ותמרוץ עובדים סוציאליים.

מוקד עשייה מרכזי במסגרת ההתפנות הנרחבת היה המאבק על שימור חיי הקהילה. קהילה הוא מונח חדש בעבודת הממשלה, שעל פי רוב פועלת מול רשויות מקומיות ולא מול יישובים. תחומי העשייה והידע מצויים במשרדי ממשלה שונים, כמו משרד הרווחה והחטיבה להתיישבות. שימור מרכיב הקהילתיות עבור אלה שפוננו היה אתגר משמעותי, שבא לידי ביטוי בצורך בניהול מבוזר מול מחלקות ברשויות המקומיות ובצורך ביצירתיות לשמירה על עוגנים קהילתיים ולשימור הקשר עם האנשים שבחרו לא לגור עם קהילתם המקורית – הפרדה שבחלק מן המקרים גרמה לדחייה ולהתנכרות מצד הקהילה.

בתקופת הפינני היה ברור שקהילות עם הנהגה חזקה הצליחו להתמודד עם האתגרים בצורה מיטבית, בהשוואה לקהילות עם הנהגה פחות חזקה. מניסיון העבר נלמד כי העצמת המנהיגות המקומית צריכה להיות עיקרון מוביל בעבודה עם הקהילות ובשיקומן. המפגשים בין היישובים לבין משרדי הממשלה כונו "שולחנות עגולים", מתוך כוונה לבטא את יחסי הגומלין בין הגורמים השונים. שומרה ונמשכת גם יוזמה שהחלה בחטיבה להתיישבות, המקיימת מעורבות של יועצים קהילתיים, יועצים ארגוניים ויועצים מועצתיים שהוצמדו לסייע להנהלות המקומיות בקבלת החלטות ובהובלת תהליכים שונים במהלך ההתפנות, ובעיקר במאמץ לשוב הביתה.

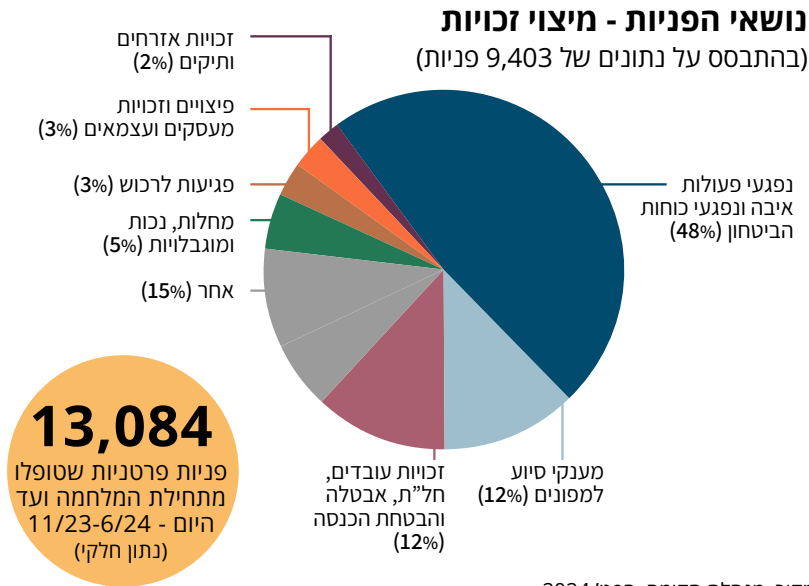
ההתנסות בשטח חשפה אתגר מיוחד עבור הצעירים. נמצא כי צעירי הקהילות נדחקו לתחתית סדר העדיפויות הקהילתי. בעוד שבקיבוצי הנגב המערבי רבים מהצעירים עוברים למגורים עצמאיים בגיל צעיר מאוד, בתקופת הפינני גם סטודנטים בשנות העשרים לחייהם מצאו עצמם, בייחוד בחודשים הראשונים, מתגוררים בחדר אחד עם הוריהם, ללא פינת לימוד או מרחב פרטי כלשהו. כבר בשלב מוקדם התערבה המנהלת ואפשרה לכל קהילה להעסיק רכז צעירים, לשם חיבור והשמעת קולם של הצעירים, שמצופה מהם לשמש קטר משמעותי בעת החזרה ליישובי הקבע.

רכיב נוסף וחשוב בחיזוק הקהילתיות היו המכינות הקדם-צבאיות בנגב המערבי, שתפקדו מהשעות הראשונות של הפינני ככוח חברתי וקהילתי משמעותי ונוסף. כך למשל, מכינת נחל עוז הגיעה עם הקהילה למשמר העמק וסייעה רבות בפעילויות חברתיות לכל הגילים. מכינות נוספות בחבל, כמו מכינת הנגב בקיבוץ חולית, מכינת יונתן בקיבוץ עלומים ומכינת מיתרים לכיש בקיבוץ נחל עוז, בחרו להישאר עם הקהילות המפונות והפכו לחלק משמעותי מהן בתקופת הפינני הראשוני והשניוני.

השלכות הפינוי על החוסן החברתי

עומק הטראומה ממתקפת ה-7 אוקטובר הוא חסר תקדים. חוסנם של היחידים, המשפחות והקהילות עובר כחוט השני בכל תחומי השיקום. על פי דוח מדד החוסן שפורסם באוקטובר 2024, אשר עליו חתומים עמותת 'ארץ חדשה עכשיו', חברת המחקר והאסטרטגיה 'אינדיקייט' וחוקרים מאוניברסיטת תל אביב ומכללת תל חי, רמת החוסן של תושבי החבל מציגה תמונה מדאיגה. 64 אחוזים מתושבי הקיבוצים והמושבים בדרום מדווחים על תסמיני דחק. רבים מהם דיווחו כי הם עדיין לא בשלב הריפוי ומתקשים לקום מהשבר. חלק מהם העידו כי הטראומה אף החריפה בחודשים שלאחר המלחמה, בעקבות היעדר טיפול מתמשך שהוביל להידרדרות במצבם הנפשי. נתון תומך נוסף הוא היקף הפניות להכרה בביטוח לאומי כנפגעי פעולות האיבה, כפי שדווח על ידי אשכול נגב מערבי המפעיל מערך למיצוי זכויות. כמחצית מהפניות עסקו בהכרה זו.

תרשים 3: הפניות למיצוי זכויות

במחקר שפורסם על ידי מכון טאוב בספטמבר 2024, המשווה בין הורים שפוננו מבתיהם ובין הורים שלא פוננו, עולה כי הורים שפוננו בתחילת המלחמה ממקום מגוריהם – בין שחזרו לבתיהם ובין שלא חזרו אליהם – דיווחו על תסמינים רבים יותר של דיכאון, חרדה ודחק, בהשוואה להורים שלא פוננו. ילדים שפוננו ממקום מגוריהם בעקבות המלחמה חוו קשיים רגשיים והתנהגותיים חמורים יותר מילדים שלא פוננו.

מול זאת, דוח של מנהלי מרכזי החוסן מעלה כי אין כמעט זמן המתנה לטיפול, וכי רק 21-25 אחוזים מתושבי החבל פנו לקבלת סיוע. נתון זה גבוה לאין ערוך בהשוואה לממוצע הארצי ובהשוואה לערים קרובות דוגמת נתיבות ואופקים, שם נמצא כי שיעור הפונים עומד על שישה אחוזים. מתוך הבנה כי חוסנם של הפרט ושל התא המשפחתי יהווה חלק מהותי מתהליך השיקום הכללי של החבל, אפשרה המדינה להרחיב את היקף הטיפול במרכזי החוסן מ-12 ל-18 טיפולים בתחילה, ובהמשך, באמצעות תקציבי תקומה ל-24 טיפולים, ללא כל הפניה. מעבר לכך הושקעה מחשבה רבה בתוכנית האסטרטגית, הן בהרחבת מנעד הטיפולים והרחבת הטיפולים שאינם מילוליים, לצד יצירת תשתיות הולמות כמו מרחבי טיפול באומנות או בטבע, הקמת בית מדרש ללימודי חוסן במועצה האזורית שדות נגב והקמת חוות ריפוי חקלאיות במועצה האזורית אשכול.

נקודת ציון משמעותית הייתה פינוי המלונות ב-15 באוגוסט 2024. מנהלת תקומה נדרשה לגבש תפיסה בדבר סיוע למשפחות ולתושבים שמתקשים לשוב לחבל. העיסוק בנושא זה נעשה ברגישות הנדרשת, בשיתוף ובחסות המועצות האזוריות. המתווה שסוכם אפשר למשפחות שמשתהות בקבלת החלטה לשוב ולקבל סיוע בשכר דירה, תוך שימור הקשר עם קהילותיהם.

לקחים

מערך אדם וקהילה פועל בכמה צירי עבודה מרכזיים: חינוך, בריאות, רווחה, קהילה, תרבות וספורט, צעירים ודת. תוכנית השיקום תוקצבה בחמישה מיליארד ש"ח, מתוכם הופשרו כבר כארבעה מיליארד לקידום השיקום.

תפיסת עבודת הממשלה באמצעות מנהלת תקומה מציגה חדשנות בכמה מישורים:

א. **יכולת לבצע אינטגרציה בין מספר תחומי עשייה**, בשונה מעבודת שגרה ממשלתית ב"סילו" וקושי לשתף פעולה בנושאים חוצי משרדים.

ב. **העברת מרכז הכובד מהשלטון המרכזי לשלטון המקומי.** רבות דובר בממשלה על הרשויות המקומיות, המשפיעות במידה הרבה ביותר על מהלך החיים ומכתיבות את איכות החיים באזור. התוכנית האסטרטגית נבנתה מלמטה למעלה, על בסיס תשומות רעיוניות של כל יישוב או רשות לעתיד טוב יותר. מודל שגרת העבודה שפותח מגדיר תבניות עבודה סדורות, שבמסגרתן חלוקת התקציב ומנגנוני הביצוע נלמדים מול כל רשות בטרם כתיבת הקול הקורא לביצוע על ידי מנהלת תקומה. התקבל גם ההליך של הערות מטעם הרשויות המקומיות המועצות לאחר כתיבת הקול הקורא או סיכום ההקצאה התקציבית.

ג. **הרחבת שיתופי פעולה עם החברה האזרחית, גורמי פילנתרופיה ויהדות התפוצות.** המנהלת רואה ערך מיוחד בשיתוף כוחות חוץ־ממשלתיים לטובת שיקום החבל, מתוך הבנה כי הריפוי מחייב שילוב כוחות. קיים גם רצון רב בקרב הגופים הציבוריים להושיט יד.

נכון לנובמבר 2024 עדיין שוהים כ־15 אלף תושבים מחוץ לחבל תקומה. חציים מנועים מלשוב מסיבות ביטחוניות או שיקומיות הנדסיות. כ־50 אלף תושבים, המהווים כ־87 אחוזים מכלל התושבים, שבו לבתיהם ומקיימים חיי קהילה פעילים ותוססים.

מערך אדם וקהילה במנהלת תקומה חרת על דגלו את השבת החוסן החברתי ושיפור איכות החיים לכלל תושבי החבל. מעל כל אלה – כמגדלור רם ונישא – ניצבת החובה לשקם את האמון במוסדות המדינה מצד תושבי הנגב המערבי ותושבי המדינה כולה. המנהלת תמשיך במאמציה להשיב את כל התושבים לבתיהם ולהביא לכך שהנגב המערבי יהיה מקום משגשג ופורח יותר משהיה, בכל תחומי החיים.

מדד החוסן הרבעוני של אוכלוסיית הנגב המערבי –

ספטמבר 2024

ברוריה עדיני, שאול קמחי, אריאל קאים, רעות רביבי, הדס מרציאנו, יוחנן אשל*

מאז מתקפת ה-7 באוקטובר 2023 נקלעה מדינת ישראל למשבר קשה ומתמשך, עם השלכות כבדות משקל הן על חוסנה של האוכלוסייה הכללית והן על אוכלוסיית הנגב המערבי, שנפגעה באופן חמור מן המתקפה. צוות מחקר שמורכב מנציגי 'ארץ חדשה עכשיו', חברת Indicate וחוקרים בכירים בתחום החוסן מאוניברסיטת תל אביב ומהמכללה האקדמית תל חי התאגד כדי לנטר את רמת החוסן ומנגנוני ההתמודדות של הציבור בנגב המערבי.

שיטה

המחקר בוצע בשילוב שיטות מחקר כמותניות ואיכותניות. במחקר הכמותני נאסף מידע ממדגם של 503 נשאלים מהנגב המערבי, באמצעות שאלון מובנה שהופץ ברשתות חברתיות מפה לאוזן על ידי מתנדבים שפעלו ביישובים, וכן על ידי חברת סקרים באמצעות פאנל אינטרנטי. איסוף הנתונים בוצע בין 28 באוגוסט ל-18 בספטמבר 2024. במחקר האיכותני נוטר ונתח השיח שעלה ברשתות החברתיות העיקריות במהלך החודשים יולי, אוגוסט וספטמבר 2024.

הצגת הנתונים משלבת את המידע והתובנות משני סוגי המחקר באופן שמאיר זוויות שונות של החוסן ושל מדדי ההתמודדות השונים בקרב אוכלוסיית הנגב המערבי, בפילוח דמוגרפי בהתאם לסוגי היישובים: ערים, קיבוצים, מושבים, יישובים קהילתיים ויישובי הبدوאים. נבדקו 12 משתנים: חוסן לאומי (חברתי), חוסן קהילתי, חוסן אישי, תקווה, מורל, תסמיני דחק, תסמיני פוסט-טראומה, תפיסת איומים, תחושות סכנה, תפיסת לכידות חברתית ועמדות באשר לתשתיות החינוך הקהילתיות ותעסוקה-פרנסה.

* פרופ' ברוריה עדיני, אוניברסיטת תל אביב.
פרופ' שאול קמחי, אוניברסיטת תל אביב והמכללה האקדמית תל חי.
אריאל קאים, אוניברסיטת תל אביב.
רעות רביבי, אוניברסיטת תל אביב.
ד"ר הדס מרציאנו, המכללה האקדמית תל חי ואוניברסיטת תל אביב.
פרופסור יוחנן אשל, המרכז לחקר הדחק והחוסן, המכללה האקדמית תל חי ופרופסור אמריטוס, אוניברסיטת חיפה.

תרשים 1: עיקרי הממצאים

בריאות נפשית	חוסן אישי	חוסן קהילתי	חוסן לאומי
חינוך	לכידות חברתית במדינה	תחושת ביטחון	תקווה ומורל
חוסן הוליסטי	יישובים מפונים לעומת לא מפונים	דיור	פרנסה

ממצאים לגבי החוסן הלאומי

רמת החוסן הלאומי – המתייחסת לעמדת הציבור כלפי המערכת המדינתית – של אנשי הקיבוצים והמושבים דומה לזו של התושבים ביישובי הבדואים, והיא נמוכה במידה משמעותית מזו של תושבי הערים. החוסן הלאומי של האוכלוסיות בערים הוא הגבוה ביותר מבין שלושת סוגי היישובים. מהשיח ברשתות החברתיות ניתן להבין כי הרקע לחוסן הנמוך שונה בין שני סוגי היישובים. בחברה הבדואית התחזקה בחודשי הקיץ 2024 מגמה אנטי-ממסדית, מתוך תחושה שהם "נמצאים על הכוונת" של הרשויות הישראליות. ציפוף השורות במגזר הבדואי ניכר היטב במצבי חיכוך עם המדינה, כמו למשל בהריסת בתים. המגמה האנטי-ממסדית באה לידי ביטוי גם ביחס לבדואים שמשרתים בצה"ל, שכלפיהם נטען כי המדינה מנצלת אותם מבלי לתת להם הכרה או שוויון זכויות. התגייסות בדואית נוספת נרשמה סביב מבצעי איסוף תרומות למען תושבי עזה, שנתפסו כצעד היחיד שהבדואים יכולים לעשות לטובת הפלסטינים ברצועה.

לעומת זאת ניכר ברשתות החברתיות היהודיות כי יום השנה למתקפת ה-7 באוקטובר העלה בקיבוצים ובמושבים גילויי חוסר אמון של התושבים כלפי למדינה. מגמה זו הייתה צפויה במידת מה בשל הצפת זיכרון האירועים, אך היא הועצמה על רקע המחלוקת הקשה סביב קיום הטקס הממלכתי. לצד זאת, השיח השוטף על החטופים, כמו גם על החזרת גופותיהם של חטופים שנחטפו בחיים, תפס מקום נכבד מאוד בשיח בקיבוצים ובמושבים, כאשר רבים הבהירו שהחזרתם היא תנאי הכרחי להשבת האמון במערכת המדינית והצבאית כאחת.

ממצאים לגבי החוסן הקהילתי

רמת החוסן הקהילתי הפנימי בקיבוצים ובמושבים גבוהה במידה מובהקת בהשוואה לערים ולאוכלוסיית הבדואים. רמת החוסן הקהילתי של האוכלוסייה הבדואית היא הנמוכה ביותר מבין סוגי היישובים, ונמוכה אף באופן מוחלט (בהשוואה לאוכלוסייה הכללית שנמדדה במחקר מקביל). מהשיח ברשתות עולה שלקראת ציון שנה למתקפת ה-7 באוקטובר ניכר שראשי הערים ממשיכים לפעול בנחישות לביסוס נרטיב הגבורה העירונית, תוך התמקדות בהנצחת הנופלים והבלטת סיפורי האומץ, בצד הדגשת הגורל המשותף עם היישובים הסמוכים. לצד זאת בולטים מאמצי הרשויות להעניק לתושבים תחושת ביטחון ומוכנות מרבית להתמודדות עם מצבי חירום, על אף התסכול הגובר של התושבים מהמחסור במרחבים מוגנים בערים, בייחוד במסגרות החינוכיות.

ממצאים לגבי החוסן האישי

רמת החוסן האישי של תושבי הקיבוצים והמושבים ותושבי הערים דומה, והיא גבוהה יחסית; החוסן האישי נמוך יותר בקרב האוכלוסייה הבדואית. רמת החוסן האישי של אוכלוסיית הנגב המערבי דומה לזו של האוכלוסייה הכללית בישראל (שנבדקה במחקר מקביל), והיא מרמזת כי בעת חירום מתמשך חל תהליך של "נרמול" החירום ונוצרת שגרת חירום חדשה, המאפשרת לפרט להמשיך לתפקד ככל האפשר.

ממצאים לגבי בריאות נפשית (תסמיני דחק ותסמיני הפרעת דחק פוסט־טראומטי)

רמות הדחק (תסמיני חרדה ודיכאון) ותסמיני הפרעת דחק פוסט־טראומטית גבוהות יחסית בקרב כלל האוכלוסיות בנגב המערבי. תושבי הערים הציגו רמת דחק פחותה לעומת שני סוגי היישוב האחרים. תושבי הקיבוצים והמושבים וכן תושבי הערים הציגו רמות בינוניות של תסמיני הפרעת דחק פוסט־טראומטית, ללא הבדל ביניהם. למרות שנושא תסמיני הדחק עלה במחקר כמשמעותי יותר בקרב הבדואים ותושבי הקיבוצים והמושבים, השיח על הנושא ברשתות בלט יותר בקרב תושבי הערים.

מאז פרוץ המלחמה ובמהלך השנה הראשונה למלחמה, סוגיית המענה הנפשי תפסה מקום מרכזי יחסית בשיח בקרב תושבי הערים בנגב המערבי. רבים הביעו תסכול מכך שאומנם ניתן סיוע כלכלי בצורת הטבות מס והקלות בארנונה לחלק מהאוכלוסייה, אולם בתחום הנפשי נותרו רבים מהם ללא מענה הולם. חלק מהתושבים דיווחו כי הם נאלצים

לצאת אל מחוץ לאזור כדי לקבל טיפול נפשי, עקב זמן המתנה ממושך ומחסור במטפלים. זאת בשדרות ובאופקים פועלים אומנם מרכזי חוסן בשיתוף העיריות המקומיות, האמורים לספק מענה נפשי רחב היקף לתושבים, אולם הביקוש הרב יצר בעיה בזמינות השירות החיוני הזה. הדיון סביב המחסור במענה לצורכי בריאות הנפש בלט במיוחד באופקים וכן בנתיבות, שם חשו התושבים כי הם אינם זוכים להכרה ראויה מצד המדינה בטרואמה שחוו, בהשוואה לתושבי שדרות ויישובי הנגב המערבי, ועל כן אינם זוכים לסבסוד הטיפול. אחת ההשערות לגבי חוסר השיח ביישובי הבדואים בתחום זה קשורה כנראה לתרבות הבדואית, שבה קשיים נפשיים אינם נושא שמציפים בשיח חברתי ופנייה לשירותי בריאות הנפש אינה מקובלת כנורמטיבית.

ממצאים לגבי תקווה ומורל

רמת התקווה בערים נמצאה גבוהה בהשוואה לזו שבקיבוצים ובמושבים. כך גם לגבי רמת המורל, שהסתמנה כגבוהה יותר בערים לעומת זו של תושבי הקיבוצים והמושבים. רמת התקווה נמצאה במחקרים קודמים רבים, כמו גם במחקר הנוכחי, כמשתנה חשוב בניבוי רמת החוסן – האישי והלאומי. לאור זאת, השקעה מערכתית בבנייה ובשימור התקווה חשובה ומתחייבת.

ממצאים בתחום לכידות חברתית במדינה

לכידות חברתית היא הערכת המשיבים בדבר תפיסתם לגבי תחושת השייכות והקשר בין קבוצות אוכלוסייה במדינת ישראל בכללותה. רמת תפיסת הלכידות החברתית במדגם כולו הייתה בינונית. עם זאת התושבים בערים העריכו את הלכידות החברתית כגבוהה יותר, בהשוואה לתושבי הקיבוצים והמושבים.

ממצאים בתחום החינוך

רמת שביעות הרצון ממערכות החינוך נמוכה בקרב כלל המשיבים. לא נמצאו הבדלים משמעותיים ברמת שביעות הרצון על פי חלוקה לסוגי היישוב השונים. כפי שעולה מהשית, הסיבות לחוסר שביעות הרצון אינן זהות בכל היישובים. בקיבוצים ובמושבים ההכנות לפתיחת שנת הלימודים, ובעיקר מיקום בתי הספר בקרבה לגבול הרצועה, הסתמנו כגורם רב השפעה על חזרת התושבים ועל הישגותם בחבל, גם ממזרח לקו השבעה ק"מ מהרצועה. ברשתות החברתיות במועצה האזורית אשכול התנהל קמפיין ערני על בניית

בתי ספר עורפיים. ביקורות דומות נשמעו גם במועצות האזוריות השכנות בנגב המערבי. מהקמפיון ומהשיח ברשתות בכלל נראה כי לא רק ההחלטות הסופיות אלא גם התנהלות המועצות ומשרד החינוך מול התושבים, בעיקר במועצה האזורית אשכול, העמיקו את חוסר האמון בממסד ואת תחושת הניכור, למרות שובם של רוב התושבים לבתיהם. לעומת זאת, בערים עלתה ביקורת בעיקר על מערכת החינוך הבלתי פורמלי וכנגד פערי המיגון בבתי הספר. טענות האוכלוסייה הבדואית בנושא החינוך עולות אף הן ברשת, אך לאו דווקא בהקשר ישיר למלחמה.

ממצאים לגבי תחושת הביטחון

תחושת הסכנה בקרב אוכלוסיית הנגב המערבי נמצאה גבוהה יחסית. בבחינת **דירוג האיומים** השונים, האיום הפוליטי ואיום האלימות בחברה הישראלית נתפסו כגורמים המאיימים ביותר, אף יותר מהאיום של המלחמה בחזיתות השונות. לא נמצאו הבדלים גדולים בתחושות הסכנה בין סוגי היישוב. עם זאת, תושבי הערים תופסים את רמת האיומים כנמוכה יותר לעומת תושבי הקיבוצים והמושבים. התושבים הבדואים תופסים את האיום של האלימות בחברה הישראלית כמאיים עליהם ביותר.

הממצאים מהשיח ברשתות הדגימו את ההבדלים באופי החששות שעולים בקרב תושבי היישובים השונים. בקיבוצים ובמושבים עוררה חזרת התושבים מהמלונות ליישובי הקבע וליישובים הזמניים תגובות מעורבות. בעוד שביישובים שנפגעו קשות וחלק מתושביהם נותרו מפונים מחוץ לבית החל תהליך שיקום שעורר תקווה, ביישובים שנדרשו לחזור עלו בעיקר חששות מהחיים תחת איום ביטחוני ומנרמול החיים בצל המלחמה.

בשיח ברשתות ניכרת ביקורת המופנית כנגד מנהלת 'תקומה' בשל התנהלותה וניתוקה מצורכי התושבים, וכן כלפי צה"ל בשל חוסר יכולתו לספק ביטחון אמיתי, גם לאחר חודשי לחימה ארוכים. רבים מהתושבים עדיין מתלבטים לגבי עתידם באזור; חלקם מגדירים את החזרה כ"תקופת ניסיון", בשל חוסר ביטחון וחשש לעתידם.

בשיח ברשתות החברתיות בקרב הבדואים, הדמות הציבורית שזכתה למידה הרבה ביותר של התייחסות היה השר איתמר בן גביר, שנתפס כמי שמוביל את "משטרת בן גביר" בהתנכלות לחברה הבדואית. מצד אחד, אוזלת היד של המשטרה בטיפול בגל הפשיעה והאלימות ששוטף את הנגב העידה, על פי התושבים, על חוסר הרצון של העומד בראשה לדאוג לביטחון התושבים. מצד שני, ההחרפה במדיניות הריסת הבתים בהובלת השר נתפסה ככלי לדיכוי החברה הבדואית, תוך ניצול המלחמה בעזה לשם כך.

ממצאים לגבי הבחנה בין יישובים מפונים לעומת לא־מפונים

הבחנה זו נבדקה רק במחקר הכמותני. נמצא שאנשים מיישובים שפוננו מציגים מדדי התמודדות חיוביים (כדוגמת מורל ותקווה) נמוכים יותר ומדדי התמודדות שליליים (כדוגמת תסמיני דחק ותחושות סכנה) גבוהים יותר, לעומת אלו מהיישובים שלא פונו. אומנם אין דרך לדעת אם האנשים עצמם פונו או לא (שאלה זו לא נבדקה), אך בכל זאת ניתן להסיק שפינוי יישובים לתקופה ממושכת מקשה על החוסן וההתמודדות הנפשית של תושבי יישוב שפונה (אם התפנו אישית ואם לאו).

רמת החוסן הלאומי הייתה נמוכה יותר באופן מובהק בקרב תושבים ביישובים שפוננו, לעומת תושבים ביישובים שלא פונו. תופעה הפוכה זוהתה לגבי החוסן הקהילתי, אשר דווח ברמה גבוהה יותר באופן מובהק על ידי תושבים מיישובים שפוננו, בהשוואה לתושבי יישובים שלא פונו. יתרה מכך, נמצאו הבדלים מובהקים ברמות החוסן הקהילתי והלאומי של המשיבים בהתאם לאופן הפינוי, כלומר קליטתם באותו אתר עם המפונים האחרים מקהילתם או בנפרד. רמות החוסן הקהילתי והלאומי של המפונים ששהו באותו מקום עם מפונים אחרים מקהילתם היו גבוהות יותר בהשוואה למשיבים שפוננו למיקום נפרד מיתר חברי הקהילה המקורית.

ממצאים בתחום הדיור

נושא זה נבחן רק בשיח ברשתות החברתיות. ניכרו הבדלים בנושאים שעולים בין סוגי היישוב השונים. בקיבוצים ובמושבים עולים חששות בצד תקווה לשיבה למגורים ביישובים, כמו גם כעס על מנהלת תקומה, שמפעילה לחץ לחזרה לאזור שעדיין אינו בטוח. בערים השיח על הדיור מתייחס בעיקר לתנופת ההרחבה של הערים, אשר חלק מהתושבים רואים בה ברכה ואילו אחרים מביעים חשש מפגיעה אפשרית בתושבים הוותיקים. ביישובי הבדואים השיח על דיור מתמקד בהריסת הבתים. ההבדלים בשיח בין סוגי היישוב מעידים על האתגרים השונים העומדים בפני כל אוכלוסייה, ומחייבים מתן פתרונות מותאמים לכל בעיה.

ממצאים בתחום התעסוקה

פגיעה מהותית בפרנסה זוהתה בקרב אוכלוסיית הקיבוצים והמושבים. אלה גם דיווחו על קבלת העזרה הרבה ביותר מהמדינה. בערים דווחה הפגיעה המועטה ביותר בפרנסה, ובמקביל דווח על היקף סיוע נמוך יותר מהמדינה לעומת הקיבוצים. תושבי היישובים הבדואיים מדווחים על כך שעברו את הטלטלה הכלכלית המשמעותית ביותר בשל המלחמה,

אך חשים שהם זוכים להיקף הסיוע הנמוך ביותר מהמדינה. בהתאם הם מדווחים כי הנושא השני שמאיים עליהם ביותר (אחרי האלימות בחברה) הוא המצב הכלכלי. בהתאם לממצאים אלו גם השיח הכלכלי עולה ביתר שאת בקרב תושבי הערים ויישובי הבדואים, ופחות בקרב תושבי הקיבוצים והמושבים. האינפלציה והתייקרות הארנונה והמסגרות החינוכיות הלא-פורמליות, לצד שיעורי האבטלה הגבוהים, מעסיקים את תושבי הערים במיוחד. באופקים ובנתיבות בפרט נשמעים קולות המביעים אי-שביעות רצון מאי-הכללתן במענים שמספקת מנהלת תקומה. בשדרות עולה טענה כי המענקים מועברים לעירייה במקום לתושבים עצמם.

נתוני האבטלה הגבוהים מהווים מקור דאגה משמעותי ונשמעת ביקורת על המדיניות העירונית, המתמקדת בבניית שכונות חדשות במקום בתמיכה בתושבים שאיבדו את מקור פרנסתם. זאת, למרות היוזמות המקומיות של העיריות לשפר את מצב התעסוקה, כמו ירידי תעסוקה ייעודיים. בקרב הבדואים המלחמה אכן יצרה פגיעה ניכרת שעולה בשיח ברשתות. לפני המלחמה, כלכלת היישובים הבדואיים בדרום ובעיקר ברהט הסתמכה רבות על פועלים פלסטינים מהגדה. לאחר ביטול אישורי הכניסה בעקבות המלחמה נגרמה פגיעה של ממש בפרנסתם, עם עלייה חדה בעלויות העסקת פועלים וקבלנים שדיווחו על חוסר יציבות כלכלית.

סיכום ומסקנות

תוצאות המחקר המשולב מציגות מצב מאתגר בקרב תושבי הנגב המערבי על גווניו השונים. בצד הממצאים שמראים רמות חוסן אישי ולאומי נמוכות יחסית בהשוואה לכלל האוכלוסייה הישראלית, זוהו הבדלים בין סוגי היישוב: החוסן הלאומי, התקווה, המורל ותחושת הלכידות החברתית גבוהים יותר בקרב תושבי הערים, ואילו החוסן הקהילתי נמצא גבוה יותר בקיבוצים ובמושבים. רמות תסמיני הדחק והפרעת דחק פוסט-טראומטית בכל סוגי היישוב היו גבוהות למדי, ובעיקר בקרב הקיבוצים והמושבים וכן ביישובי הבדואים, וכך גם תחושות הסכנה שהיו ברמה גבוהה יחסית.

מספר נושאים מצביעים על הצורך לנטר כל אחד מסוגי היישוב בנפרד, על פי מאפייניהם והתייחסות תושביהם לנושאים השונים ולציפיות השונות שלהם מהמדינה. כאשר מתבוננים לעומק בשיח ברשתות ניתן לראות עדות ברורה לכך. כך למשל, בתחום המרכזי מבחינת התושבים – חינוך הילדים וביטחונם – נמצאה בכל היישובים שביעות רצון נמוכה-בינונית ממערכת החינוך. ניתוח השיח ברשתות החברתיות מסייע להבין שהגורמים לחוסר שביעות

הרצון שונים בכל סוג יישוב. בדומה לכך, קשיי הפרנסה והתייחסות התושבים לעזרה שהמדינה העניקה, כמו גם נושא הדיור והאופן שבו הוא בא לידי ביטוי בשיח ברשתות, מצביעים על דפוסים שונים בין סוגי היישוב.

ממצאים אלו מצביעים על כך שיש לתכנן לכל אוכלוסייה במצוקה את הפתרונות שיתאימו לה באופן ייחודי, על בסיס נתונים אמינים ומעודכנים. המחקר מבליט את חשיבות ההתבוננות בנושאי השיקום במיוחד, גם בחלוקה לסוגי היישוב, תוך שימוש בשיטות מחקר מגוונות שיאפשרו שילוב מידע ותובנות. לא ניתן היה להגיע לניתוחי העומק ללא החיבור בין שתי השיטות השונות של איסוף הנתונים.

ניתן לראות את הדוחות המלאים עם כלל הממצאים של הסקרים במלחמת חרבות ברזל בקישור: https://med.tau.ac.il/research_population_resilience

"בהצלחה, אתם לבד": משאבי ההתמודדות של קהילות הנגב

המערבי עם מתקפת ה־7 באוקטובר

ניצן אילון, ארנה בראון־לבינסון*

ב"שבת השחורה" נתפסו אצלי בגינה ארבעה מחבלים, מתחת לחלון הממ"ד במושב נתיב העשרה. מאותו הרגע החל המסע שלי בניסיון להבין כיצד תושבי הקהילות שעברו אין־סוף סבבי לחימה יצליחו להרים ראש ממצב הדחק הקיצוני, המתמשך והנורא.

ב־7 באוקטובר 2023 חוותה מדינת ישראל, ובעיקר יישובי הנגב המערבי, מתקפה אכזרית חסרת תקדים מצד ארגון הטרור חמאס. יותר מ־1,200 ישראלים נרצחו, 5,600 נפצעו ו־250 ישראלים נחטפו לרצועת עזה. מתקפה זו החלה את מלחמת חרבות ברזל. הקהילות של יישובי הנגב המערבי נמצאו במחקרים קודמים כבעלות חוסן קהילתי רב (Kimhi et al., 2020a; Leykin et al., 2016; Shapira, 2022; Shapira et al., 2020). לפני המתקפה התושבים ראו בצה"ל מערכת שניתן לסמוך עליה (Lahav et al., 2019). הם האמינו ביכולתם להתמודד יחד עם הקהילה שלהם במצבי חירום (הרמן ועמיתיה, 2016, 2018). מאז המתקפה הנוראית נאלצים התושבים להתמודד עם אובדן בני משפחה וחברים, אובדן ביתם, פינוי ותחושה קשה כי הופקרו לבדם מול האימה.

מחקר זה בוחן משאבים, התנהגויות, תפיסות ואסטרטגיות לאורך השנים, שיאפשרו לתושבי הקהילות לתפקד ולשמור על רווחתם ועל איכות חייהם. המחקר חותר להסביר את תרומתם של סגנון ההתקשרות, תחושת הקוהרנטיות, רמת האמון בצבא, תפיסת החוסן הקהילתי ואסטרטגיות התמודדות עם חשיפה לזוועות של חדירת מחבלים, לרווחה הנפשית ולאיכות החיים של חברי הקהילות שנפגעו ב־7 אוקטובר. כל זאת באופן מתמשך, כדי לבחון השתנות במערך הקשרים לאורך הזמן.

סקירת ספרות

תאוריית המסגרת של המחקר הנוכחי היא **התאוריה האינטראקטיבית של לחץ והתמודדות** של ריצ'רד לזרוס וסוזן פולקמן (Lazarus & Folkman, 1984), תוך שילוב

* ניצן אילון היא דוקטורנטית במחלקה לניהול ויישוב סכסוכים באוניברסיטת בן־גוריון, פסיכולוגית ארגונית, מנחה בפרויקט "עוגן" לקידום חוסן בקרב ילדים. פרופ' ארנה בראון־לבינסון היא חוקרת מצבי לחץ, קונפליקט ואסון. היא חוקרת את האופן שבו יחידים, משפחות וקהילות מתמודדים עם מצבי לחץ כרוניים ואקוטיים, בדגש על גורמי החוסן.

תאוריית ההתקשרות של ג'ון בולבי (Bowlby, 1969, 1973), שמתייחסת למערכת ההגנה הראשונה למצבי מצוקה המתפתחת בינקות, **והתאוריה הסלוטוגנית** של אהרון אנטונובסקי (Antonovsky, 1979).

התאוריה האינטראקטיבית של לחץ והתמודדות על פי לזרוס ופולקמן לפי המודל לחץ מוגדר כמערכת יחסים בין הפרט לסביבתו, שעשויה להיתפס על ידי הפרט כרלוונטית או בעלת השפעה על איכות החיים שלו, משום שהיא מעל ומעבר למשאבי ההתמודדות שלו, וכן שינוי בסביבה החיצונית או הפנימית, שנתפס כאיום על הרווחה האישית, הפסיכולוגית והפיזיולוגית. התמודדות מתייחסת למאמצים ההתנהגותיים או הקוגניטיביים שמושקעים על מנת להתמודד עם הלחץ. התהליך מתחיל **בהערכה קוגניטיבית ראשונית**, שבה הפרט מעריך אם האירוע מעורר הלחץ. הערכה זו תומשג כרמת החשיפה הסובייקטיבית ("האם מישהו ממשפחתך/חבריך נרצח נחטף או נפצע?") "האם חווית באופן ישיר את חדירת המחבלים?". סוזן פולקמן וג'ודית מוסקוביץ' (Folkman & Moskowitz, 2004) טענו כי תפיסת הגירוי או השינוי כאיום אינה משקפת רק את הדרישות והמשאבים הזמינים בסביבה אלא גם את אישיותו של הפרט ואת סגנון ההתקשרות שלו (Mikulincer & Shaver, 2017). לכן נבחן תחילה אם סגנון ההתקשרות קשור לתפיסת החשיפה הסובייקטיבית, כלומר לתפיסת האיום הראשונית, וכיצד.

בהערכה השנייה הפרט מעריך מהם **משאבי ההתמודדות** שיש ברשותו. משאבים אישיים כוללים מאפייני אישיות וקוגניציה יציבים יחסית, ומשאבים סביבתיים, שהם היבטים רלוונטיים של הסביבה הפיזית והחברתית (Terry, 1991). **משאב אישי**, שמאפשר לפרט להתמודד בהצלחה לא רק עם גורמי לחץ רגילים שמופיעים במהלך החיים אלא גם עם סוגים שונים של אירועי לחץ אקוטיים וכרוניים, דוגמת מלחמה (Braun-Lewensohn & Sagy, 2014), או עקירה מהבית (Braun-Lewensohn et al., 2013), הוא **תחושת הקוהרנטיות** (Antonovsky, 1987).

משאב סביבה הוא תמיכה מהרשת החברתית דוגמת **חוסן קהילתי**, המתקשר להערכה חיובית ולהתמודדות מובנית (Holahan et al., 1997). חוסן קהילתי נמצא בקשר חיובי עם הפחתת תגובות לחץ (Braun-Lewensohn & Sagy, 2014). נמצא כי גם **אמון במוסדות** (בישראל – בעיקר בצבא), הוא משאב חשוב להתמודדות עם איומים ביטחוניים (הרמן ועמיתיה, 2016, 2016; Tiargan & Eran-Jona, 2016) ולהפחתת מצוקה (Zysberg et al., 2013).

הממד האחרון במודל הוא **אסטרטגיות ההתמודדות**. אלה הן אוסף של התנהגויות המווסתות במידות יעילות שונות תגובות ללחץ פסיכולוגי ולמצבים ורגשות שונים (Carver מידע, תכנון), אסטרטגיות נמנעות (הרחקה עצמית, הימנעות או בריחה) ואסטרטגיות רגשיות דוגמת חיפוש אישור חברתי ובקשת תמיכה רגשית מהאחר (Brambila-Tapia et al., 2023), וכיצד הן באו לידי ביטוי אצל תושבי הקהילות בנגב המערבי בעקבות מצב הלחץ האקוטי המתמשך מאז מתקפת ה־7 באוקטובר.

הערכה ראשונית – סגנון ההתקשרות

סגנון ההתקשרות קשור לתפיסת מצוקה באמצעות הקשר לתפיסת הסיכון. החוויות המוקדמות שלנו בילדות, שנוצרו מהקשר עם המטפל העיקרי וזמינותו לסימני המצוקה, הן ה"משקפיים" שדרכם נראה את העולם כבוגרים. מערכת יחסים ראשונית זו הטביעה בנו תובנות וציידה אותנו בכלים להתמודדות עם לחץ שאיתו ניפגש במהלך חיינו הבוגרים. האינטראקציות בין המטפל לתינוק מופנמות בתוך "מודלי עבודה פנימיים", שהם מעין הוראות הפעלה כיצד לנהוג בסיטואציה חברתית (Bowlby, 1969). הן הופכות להיות סגנון ההתקשרות בבגרות (Ainsworth et al., 1978; Hazan & Shaver, 1987). כאשר המטפל זמין ומגיב מתפתח אצל התינוק סגנון התקשרות בטוח, והפרט מפתח דימוי טוב של העצמי ומודל פנימי של אחרים שניתן לסמוך עליהם. אם המטפל לא יגיב לסימני התינוק ולא יתנהג באופן צפוי, יתפתחו סגנונות התקשרות שאינם בטוחים: סגנון נמנע – התינוק יפתח תחושה של חוסר ערך וירגיש כי לא ניתן לסמוך על האחר שיהיה שם בעת הצורך, ולכן הוא ישאף לשמר את חוסר התלות שלו ואת הריחוק הרגשי מהאחר. סגנון נוסף הוא החרד־אמביוולנטי, המשקף את דאגתו של הפרט בנוגע לתגובתם של אחרים בזמן שיזדקק לכך. זוהי תחושת חוסר ביטחון בנוגע לתגובת האחר לרצוננו. אנשים עם סגנון התקשרות בטוח תופסים מצבי לחץ כפחות מאיימים, לעומת אנשים עם סגנון התקשרות לא בטוח (Mikulincer & Florian, 1995).

הערכה ראשונית – תפיסת איום או חשיפה סובייקטיבית

ב־7 באוקטובר היו תושבי קהילות הנגב המערבי חשופים אובייקטיבית למצבי אלימות פיזיים ונפשיים, מה שמגביר את הסיכוי להופעתן של תגובות פסיכולוגיות שליליות כגון חרדה,

דיכאון וסומטיזציה (Cénat et al., 2021; Levi-Belz et al., 2024; Nuttman-Shwartz et al., 2015; Palgi et al., 2015).

עם זאת נראה כי חשיפה אובייקטיבית לאירועי טרור ומלחמה אינה הגורם החשוב ביותר להסברת השונות בתגובות הלחץ המופיעות בעקבות חשיפה מתמשכת לאלימות פוליטית (Braun-Lewensohn et al., 2009; Lavi et al., 2013; Sagy & Braun-Lewensohn, 2009). מרכיב מכריע שהופך מקרה מסוים למקרה מעורר לחץ הוא הפרשנות האישית של האדם באשר למידת האיום הטמון במקרה (Braun-Lewensohn et al., 2009; Lavi et al., 2013). הפרשנות האישית למקרה מעורר לחץ מושפעת גם מסגנון האישיות של הפרט, למשל סגנון ההתקשרות (Mikulincer & Shaver, 2017).

הערכה שניונית – משאבי התמודדות אישיים: התאוריה הסלוטוגנית

הגישה הסלוטוגנית של אהרון אנטונובסקי (Antonovsky, 1979, 1987) מניחה כי לחץ הוא חלק טבעי ובלתי נפרד מהחיים, וכי מרבית האנשים מתמודדים עם מצבי לחץ באופן סתגלני, תוך שמירה על בריאות פיזית ונפשית. השפעת גורמי הלחץ על הפרט תלויה בדרך שבה האדם תופס את העולם ולא בגורמי הלחץ כשלעצמם, כאשר לאנשים יש משאבי חוסן כלליים שמייצגים את המוטיבציה ואת המשאבים הפנימיים והחיצוניים שאדם יכול להשתמש בהם על מנת להתמודד עם מקור הלחץ ולעזור להמשיג את העולם כמאורגן ומובן. היכולת להשתמש במשאבים אלו הומשגה כתחושת קוהרנטיות. אנשים בעלי תפיסת קוהרנטיות חזקה יתפסו את העולם כמובן, ניתן להתמודדות וכזה שכדאי להשקיע מאמץ בהתמודדות בו. מחקרים רבים מצאו כי אנשים בעלי תחושת קוהרנטיות גבוהה פגועים פחות במצבי לחץ אקוטיים. נמצא קשר חיובי בין תחושת קוהרנטיות גבוהה להתמודדות טובה יותר עם מצוקות בעקבות מלחמה (Kimhi et al., 2012). תחושה זו סיפקה הגנה בעת ההתמודדות של מתיישבים שפונו מביתם עם ההתנתקות מרצועת עזה בשנת 2005 (Braun-Lewensohn, 2015), ומיתנה את ההשפעה של חשיפה למתקפת טילים בישראל על תגובות לחץ (Braun-Lewensohn & Sagy, 2014). לאחרונה נמצא כי תחושת הקוהרנטיות היא המנבא החשוב ביותר להיעדרות או להימצאות תחושות דיכאון וחרדה בעקבות מתקפות טרור בישראל (Kimhi et al., 2020).

הערכה שניונית – משאבי התמודדות סביבתיים: חוסן קהילתי

דמיטרי לייקין ועמיתיו (Leykin et al., 2013) הגדירו חוסן קהילתי כיכולת של הקהילה לעמוד בפני משברים והפרעות. שאל קמחי ועמיתיו (Kimhi et al., 2017) קבעו כי חוסן קהילתי מבטא את האינטראקציה בין הפרטים לקהילתם, ונוגע ליכולתם לקבל עזרה מהקהילה וליכולתה של הקהילה לעזור להם ולתת מענה לצורכיהם. זהו מושג שעושים בו שימוש בהקשר של חירום, והוא מתאר את יכולתה של הקהילה להתמודד עם המשבר ולהתאושש ממנו במהירות (Shapira et al., 2017).

מחקרים שונים מצאו קשר חיובי בין חוסן קהילתי לבין התאוששות מאסון (Aldrich, 2015; Aldrich & Meyer, 2017). מחקרים נוספים (Braun-Lewensohn & Sagy, 2011) הראו כי חוסן קהילתי יכול להיות גורם הגנה כאשר מתמודדים עם אירועים של אלימות והרס, ואף מצאו קשר בין חוסן קהילתי לתגובות לחץ מופחתות אצל תושבי קהילות כפריות בעקבות מלחמה (Braun-Lewensohn & Sagy, 2014). קשר שלילי נמצא בין מצוקה פסיכולוגית (חרדה, דיכאון) לחוסן קהילתי (Kimhi et al., 2020; Kimhi et al., 2024) וקשר חיובי בין חוסן קהילתי לאיכות חיים (Kimhi et al., 2018).

הערכה שניונית – משאבי התמודדות סביבתיים: אמון בצבא

חוקרים מצאו כי אמון במוסדות (בישראל – בעיקר בצבא), ולא רק בפרט ובקהילה, חשוב לשם התמודדות עם איומים ביטחוניים (הרמן ועמיתיה, 2016, 2018; Tiargan & Eran-Jona, 2016). במחקר שנערך בקרב תושבי קריית שמונה ובדק אם האמון בצבא הוא גורם הגנה מפני תסמיני מצוקה לאחר מלחמה, אכן נמצא קשר שלילי בין אמון בצבא ומצוקה, כך שכאשר רמת האמון בצבא הייתה גבוהה, הנבדקים דיווחו על רמת מצוקה נמוכה, ולהיפך (Zysberg, et al., 2013).

אסטרטגיות התמודדות

אסטרטגיות התמודדות הן אוסף של התנהגויות המווסתות תגובות ללחץ פסיכולוגי (Carver et al., 1989; Folkman, 1997). בהתמודדות ממוקדת בעיה הפרט מרגיש שיש לו יכולת פעולה מובנית כדי להפחית את השפעות הגורם מעורר הלחץ, והוא יעשה שימוש באסטרטגיות מגוונות לפתרון בעיות, כמו איסוף מידע ותכנון (Carver et al., 1989). כאשר אנשים מרגישים שגורם הלחץ הוא דבר מתמשך ולא ניתן לשנותו, הם ינסו להפחית את המצוקה הרגשית הקשורה למצב באמצעות התמודדות ממוקדת רגש (Lazarus & Folkman, 1984). מדובר

בהתמודדות סתגלנית כמו קבלה, התמודדות פעילה, תכנון, ניסוח חיובי מחדש, תמיכה רגשית ותמיכה אינסטרומנטלית, או באסטרטגיות לא־סתגלניות כמו התנתקות, הכחשה, האשמה עצמית, הסחת דעת ואוורור רגשות (Carver et al., 1989).

מצוקה פסיכולוגית

מחקרים קודמים שבחנו את ההשפעות של אסונות מעשה ידי אדם, דוגמת מתקפות טרור ונפילה בשבי במלחמה, תיעדו טווח רחב של תסמינים פסיכולוגיים, כולל דיכאון וחרדה (Lowell et al., 2018; Matt & Vázquez, 2008; Rigutto et al., 2021).

איכות חיים

איכות חיים מוגדרת כתפיסת הפרט את מיקומו בחיים בהקשר של התרבות ומערכות הערכים שבהן הוא חי, וביחס למטרותיו, ציפיותיו, הסטנדרטים שלו ודאגותיו (Fayers & Machin, 2013). ברוב המחקרים שבדקו את רמת איכות החיים וההשפעות על מצב בריאות הנפש בקרב שורדי מלחמות וקונפליקטים אלימים נמצאו ירידה במדדי איכות החיים והשפעות שליליות על בריאות הנפש לאורך הזמן (Colombo et al., 2022; Simancas-Fernández et al., 2022).

מהלך המחקר

זהו מחקר רוחב חוזר שנערך בעקבות קודמו. שאלונים אנונימיים (דמוגרפיה, התקשרות, קוהרנטיות, חוסן קהילתי, אמון בצבא, אסטרטגיות התמודדות, מצוקה, איכות חיים) הופצו בחודש ינואר 2024 בקבוצות מסרונים סגורות של יישובי הנגב המערבי באמצעות פייסבוק, בדפים ייעודיים לקהילות, ובשיטת "כדור שלג". המדגם כלל כ־640 איש מקרב קהילות הנגב המערבי. גיל המשיבים נע בין 18 ל־91 ($M=50.62$; $SD=16.20$) (רובן נשים ($n=459$)). המדגם השני נערך במהלך נובמבר 2024 (בגרסה הנוכחית מוצגות רק תוצאות המדגם הראשון, שנערך לאחר כ־100 ימים ממתקפת ה־7 אוקטובר 2023).

ממצאים ראשוניים ודין

א. נמצאו הבדלים בין נשים לגברים: נשים מדווחות יותר מגברים על רמת חשיפה גבוהה לנזקים של הפרעות, הן עושות שימוש באסטרטגיות התמודדות רגשיות יותר מגברים, מדווחות על מצוקה רגשית בעוצמה גבוהה יותר מאשר גברים ועל איכות חיים נמוכה יותר.

- כלומר, למרות שגברים רבים יותר מנשים יצאו להילחם, והסיכוי כי נחשפו אובייקטיבית לאיום גבוה יותר, ייתכן שהפעולות האקטיביות שלהם – למשל השתתפות בפעילות של כיתות הכוננות – סייעה להם במובן מסוים והגנה עליהם מפני המצוקה הרגשית.
- ב. נמצאו הבדלים בין קבוצות הגיל: קבוצות המבוגרים (+61) דיווחו על רמת אמון גבוהה בצבא, חוסן קהילתי גבוה יותר ורמת מצוקה רגשית נמוכה יותר משאר קבוצות הגיל. ייתכן שהעובדה כי המבוגרים שנשאלו 100 ימים אחרי השבת השחורה התגוררו יחד במלונות וחוו פעילויות קהילתיות ותמיכה אפשרה להם להרגיש "בבית" ביחד – דבר שתרם כנראה למצוקה מופחתת, לתחושת חוסן קהילתי גבוה יותר ולהבעת אמון בצבא. בהמשך המחקר ייבדק מה יקרה לקבוצה זו אם וכאשר יחזרו לבתיהם: האם נמצא מצוקה פחותה או שמא חזרה למציאות שבה לא כולם חזרו לבתיהם, וחשיפה למצוקה רבה יותר.
- ג. קשר בין המשתנים: נמצא קשר חיובי בין מאפייני האישיות לתחושת המצוקה. אנשים עם סגנון התקשרות חרד, כלומר אנשים שחוו בילדותם מערכת יחסים עם המטפל שאינה עקבית, וכך הפנימו כי לא בטוח שאחרים יהיו שם בשבילם בזמן שידדקו לכך, מביעים מצוקה רבה (חרדה, דיכאון וסומטיזציה) בעקבות המצב הקשה. זאת לעומת אלה שהפנימו מילדות כי למרות המצוקה תמיד יהיה שם מישהו בשבילם שסייע בידם, וכי הם עצמם מסוגלים להתמודד. מדובר באנשים עם סגנון התקשרות בטוח, המציגים עתה פחות מצוקה, למרות המצב הקשה.

סיכום

באמצעות מעקב וניתוח לאורך זמן של האוכלוסייה שנפגעה בצורה הקשה ביותר בשבת השחורה, מחקר זה בוחן מהי תרומתו של כל רכיב, יחד או לחוד, בהקשר של אישיות וסביבה, להתמודדות עם מקרה קיצוני ומתמשך של מצוקה, שבוודאי ישאיר עקבות לדור הבא. המחקר מציג כיצד סגנון ההתקשרות, עוצמת החשיפה, תחושת הקוהרנטיות, האמון בצבא, החוסן הקהילתי וסגנון ההתמודדות תורמים להתמודדות עם מצוקה ולאיכות חיים. המחקר מרחיב את הידע על האוכלוסייה הייחודית של תושבי קהילות הנגב המערבי ועל דרכי ההתמודדות שלהם, כפרטים וכחלק מקהילה, עם מצב קיצוני ומתמשך.

המחקר ירחיב בהמשך את הידע בדבר הקשרים והתרומה של משאבי התמודדות אישיותיים ומדדי התמודדות בסביבת מצב מצוקה והוא אמור לתרום להמשגה תאורטית על קהילות ועל דרכי ההתמודדות שלהן בעת משבר. המחקר המלא, כמחקר רחב רב־שלבי, יאפשר התבוננות על התהליך שאותו עוברים תושבי הקהילות בהתמודדותם עם מצב לחץ קיצוני. המחקר המלא יבחן גם אם וכיצד תשתנה התרומה של משאבי ההתמודדות לאורך הזמן והימשכות המלחמה. הכוונה היא שהמחקר יסייע לקהילות לצמוח מהמשבר באמצעות תרומתו היישומית בנוגע לאופן שבו ראוי לשקם את הקהילות. הוא מכוון לסייע לזהות אוכלוסיות רגישות ולייצר תוכניות עבודה מותאמות. המחקר ינסה להאיר בזרקור על המנגנונים השונים שאותם כדאי להדגיש ולהשקיע בהם מאמץ, בין שמדובר במשאבים האישיים ובין במשאבים הקהילתיים, ולקבוע באיזה משאב נכון יותר להתמקד בהתאם לממד הזמן.

מקורות

- הרמן, ת', ה'לר, א', כהן, ח', בובליל, ד' ועומר, פ' (2016). **מדד הדמוקרטיה הישראלית**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://tinyurl.com/3c9s2dvv>
- הרמן, ת', ענבי, א', ה'לר, א' ועומר, פ' (2018). **מדד הדמוקרטיה הישראלית**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://tinyurl.com/y9a55r4x>
- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Erlbaum. <https://psycnet.apa.org/record/1980-50809-000>
- Aldrich, D.P. (2017). The importance of social capital in building community resilience. In W. Yan, & W. Galloway (Eds.). *Rethinking resilience, adaptation and transformation in a time of change* (pp. 357-364). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-50171-0_23
- Aldrich, D.P., & Meyer, M.A. (2015). Social capital and community resilience. *American Behavioral Scientist*, 59(2), 254-269. <https://doi.org/10.1177/0002764214550299>
- Antonovsky, A. (1979). *Health, stress, and coping*. Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health: How people manage stress and stay well*. Jossey-Bass.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss, Vol 1: Attachment*. Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss, Vol. 2: Separation*. Basic Books.
- Brambila-Tapia, A.J.L., Martínez-Arriaga, R.J., González-Cantero, J.O., González-Becerra, V.H., Reyes-Domínguez, Y.A., Ramírez-García, M.L., & Macías-Espinoza, F. (2023). Brief COPE short version (Mini-COPE): A proposal of item and factorial reduction in Mexican population. *Healthcare*, 11(8), 1070. DOI: [10.3390/healthcare11081070](https://doi.org/10.3390/healthcare11081070)
- Braun-Lewensohn, O. (2015). Coping and social support in children exposed to mass trauma. *Current Psychiatry Reports*, 17(6), 46. <https://doi.org/10.1007/s11920-015-0576-y>

- Braun-Lewensohn, O., & Sagy, S. (2011). Coping resources as explanatory factors of stress reactions during missile attacks: Comparing Jewish and Arab adolescents. *Community Mental Health Journal*, 47, 300–310. <https://doi.org/10.1007/s10597-010-9314-4>
- Braun-Lewensohn, O., Celestin-Westreich, S., Celestin, L.P., Verté, D., & Ponjaert-Kristoffersen, I. (2009). Adolescents' mental health outcomes according to different types of exposure to ongoing terror attacks. *Journal of Youth and Adolescence*, 38(6), 850–862. DOI: [10.1007/s10964-008-9305-8](https://doi.org/10.1007/s10964-008-9305-8)
- Braun-Lewensohn, O., & Sagy, S. (2014). Community resilience and sense of coherence as protective factors in explaining stress reactions: Comparing cities and rural communities. *Community Mental Health Journal*, 50(2), 229–234. <https://doi.org/10.1007/s10597-013-9623-5>
- Braun-Lewensohn, O., Sagy, S., Sabato, H. S., & Galili, R.S. (2013). Sense of coherence and sense of community as coping resources of religious adolescents before and after the disengagement from the Gaza Strip. *Israeli Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(2), 110–116.
- Carver, C.S., Scheier, M.F., & Weintraub, J.K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 267–283. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.56.2.267>
- Cénat, J.M., Blais-Rochette, C., Kokou-Kpolou, C.K., Noorishad, P.G., Mukunzi, J.N., McIntee, S.E., Dalexis R.D., Goulet M.A., & Labelle, P.R. (2021). Prevalence of symptoms of depression, anxiety, insomnia, posttraumatic stress disorder, and psychological distress among populations affected by the COVID-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis. *Psychiatry Research*, 295, 113599. DOI: [10.1016/j.psychres.2020.113599](https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113599)
- Colombo, E., Rotondi., V., Rotondi., & Stanca, L. (2022). The day after the bomb: Well-being effects of terrorist attacks in Europe. *Social Indicators Research*, 160, 115–132. <https://doi.org/10.1007/S11205-021-02800-W>
- Fayers, P.M., & Machin, D. (2013). *Quality of life: The assessment, analysis and interpretation of patient-reported outcomes*. John Wiley & Sons.
- Folkman, S. (1997). Positive psychological states and coping with severe stress. *Social Science & Medicine*, 45(8), 1207–1221. DOI: [10.1016/s0277-9536\(97\)00040-3](https://doi.org/10.1016/s0277-9536(97)00040-3)
- Folkman, S., & Moskowitz, J.T. (2004). Coping: Pitfalls and promise. *Annual Review of Psychology*, 55, 745–774. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141456>
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511–524. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.3.511>
- Holahan, C.J., Moos, R.H., Holahan, C.K., & Brennan, P.L. (1997). Social context, coping strategies, and depressive symptoms: An expanded model with cardiac patients. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(4), 918–928. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.72.4.918>

- Kimhi, S., Eshel, Y., Leykin, D., & Lahad, M. (2017). Individual, community, and national resilience in peace time and in the face of terror: A longitudinal study. *Journal of Loss and Trauma*, 22(8), 698–713. <https://doi.org/10.1080/15325024.2017.1391943>
- Kimhi, S., Hantman, S., Goroshit, M., Eshel, Y., & Zysberg, L. (2012). Elderly people coping with the aftermath of war: Resilience versus vulnerability. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 20(5), 391–401. DOI: [10.1097/JGP.0b013e31821106b3](https://doi.org/10.1097/JGP.0b013e31821106b3)
- Kimhi, S., Kaim, A., Bankauskaite, D., Baran, M., Baran, T., Eshel, Y., Dumbadze, S., Gabashvili, M., Kaniasty, K., Koubova, A., Koubova, A., Marciano, H., Matkeviciene, R., Teperik, D., & Adini, B. (2024). A full-scale Russian invasion of Ukraine in 2022: Resilience and coping within and beyond Ukraine. *Applied Psychol Health and Well-Being*, 16(3), 1005-1023. <https://doi.org/10.1111/aphw.12466>
- Kimhi, S., Marciano, H., Eshel, Y., & Adini, B. (2020). Recovery from the COVID-19 pandemic: Distress and resilience. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 50, 101843. DOI: [10.1016/j.ijdr.2020.101843](https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2020.101843)
- Kimhi, S., Parmak, M., Boon, H., Sapountzaki, K., S., Groh, A., & Ryan, S. (2018). Community and national resilience and quality of life: A preliminary cross-cultural study. *American International Journal of Social Science*, 7(1), 1–11. <https://tinyurl.com/4ajrmhbr>
- Lahav, E., Shahrabani, S., & Benzion, U. (2019). Emotions, risk perceptions and precautionary actions of citizens during a military operation using a new defense technology: The Israeli case of the iron dome. *Defence and Peace Economics*, 30(6), 666–686. <https://doi.org/10.1080/10242694.2018.1455132>
- Lavi, T., Green, O., & Dekel, R. (2013). The contribution of personal and exposure characteristics to the adjustment of adolescents following war. *Journal of Adolescence*, 36(1), 21–30. DOI: [10.1016/j.adolescence.2012.09.003](https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2012.09.003)
- Lazarus R., & Folkman S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.
- Levi-Belz, Y., Goweiss, Y., Blank, C., & Neria, Y. (2024). PTSD, depression, and anxiety after the October 7, 2023 attack in Israel: A nationwide prospective study. *EClinicalMedicine*, 68, 102418. DOI: [10.1016/j.eclinm.2023.102418](https://doi.org/10.1016/j.eclinm.2023.102418)
- Leykin, D., Lahad, M., Cohen, O., Goldberg, A., & Aharonson-Daniel, L. (2013). Conjoint Community Resiliency Assessment Measure-28/10 Items (CCRAM28 and CCRAM10): A self-report tool for assessing community resilience. *American Journal of Community Psychology*, 52(3-4), 313–323. DOI: [10.1007/s10464-013-9596-0](https://doi.org/10.1007/s10464-013-9596-0)
- Leykin, D., Lahad, M., Cohen, R., Goldberg, A., & Aharonson-Daniel, L. (2016). The dynamics of community resilience between routine and emergency situations. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 15. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2016.01.008>
- Lowell, A., Suarez-Jimenez, B., Helpman, L., Zhu, X., Durosky, A., Hilburn, A., Schneier, F., Gross, R. & Neria Y. (2018). 9/11-related PTSD among highly exposed populations: A systematic review 15 years after the attack. *Psychological Medicine*, 48(4), 537–553. DOI: [10.1017/S0033291717002033](https://doi.org/10.1017/S0033291717002033)

- Matt, G. E., & Vázquez, C. (2008). Anxiety, depressed mood, self-esteem, and traumatic stress symptoms among distant witnesses of the 9/11 terrorist attacks: Transitory responses and psychological resilience. *Spanish Journal of Psychology*, 11(2), 503–515. DOI: [10.1017/S1138741600004509](https://doi.org/10.1017/S1138741600004509)
- Mikulincer, M., & Florian, V. (1995). Appraisal of and coping with a real-life stressful situation: The contribution of attachment styles. *Personality and social psychology bulletin*, 21(4), 406–414. <https://doi.org/10.1177/0146167295214011>
- Mikulincer, M., & Shaver, P.R. (2017). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. The Guilford Press.
- Nuttman-Shwartz, O., Dekel, R., & Regev, I. (2015). Continuous exposure to life threats among different age groups in different types of communities. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 7(3), 269–276. <http://dx.doi.org/10.1037/a0038772>
- Palgi, Y., Gelkopf, M., & Berger, R. (2015). The inoculating role of previous exposure to potentially traumatic life events on coping with prolonged exposure to rocket attacks: A life span perspective. *Psychiatry Research*, 227(2-3), 296–301. DOI: [10.1016/j.psychres.2015.03.020](https://doi.org/10.1016/j.psychres.2015.03.020)
- Rigutto, C., Sapara, A.O., & Agyapong, V.I. (2021). Anxiety, depression and posttraumatic stress disorder after terrorist attacks: A general review of the literature. *Behavioral Sciences*, 11(10), 140. doi: [10.3390/bs11100140](https://doi.org/10.3390/bs11100140)
- Sagy, S., & Braun-Lewensohn, O. (2009). Adolescents under rocket fire: When are coping resources significant in reducing emotional distress? *Global Health Promotion*, 16(4), 5-15. DOI: [10.1177/1757975909348125](https://doi.org/10.1177/1757975909348125)
- Shapira, S. (2022). Trajectories of community resilience over a multi-crisis period: A repeated cross-sectional study among small rural communities in Southern Israel. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 76, 103006. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2022.103006>
- Shapira, S., Cohen, O., & Aharonson-Daniel, L. (2020). The contribution of personal and place-related attributes to the resilience of conflict-affected communities. *Journal of Environmental Psychology*, 72, 101520. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101520>
- Shapira, S., Cohen, O., Bar-Dayan, Y., & Aharonson-Daniel, L. (2017). Enhancing community resilience in the context of an earthquake among residents of a peripheral city in Israel. *Prehospital and Disaster Medicine*, 32(S1), S180–S181. DOI: [10.1017/S1049023X17004794](https://doi.org/10.1017/S1049023X17004794)
- Simancas-Fernández, M.R., Celedón-Rivero, J. C., Salas-Picón, W.M., Salgado-Ruiz, D.E., Echeverry-Londoño, M.C., Vásquez-Campos, J.H., Guarch-Rubio, M., & Manzanero, A.L. (2022). Trauma, reparation, and quality of life in victims of armed conflict after peace agreements. *Anuario de Psicología Jurídica*, 32(1), 79–86. <https://doi.org/10.5093/apj2021a21>
- Terry, D.J. (1991). Coping resources and situational appraisals as predictors of coping behavior. *Personality and Individual Difference*, 12(10), 1031–1047. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(91\)90033-8](https://doi.org/10.1016/0191-8869(91)90033-8)
- Tiargan, R., & Eran-Jona, M. (2016). The Israeli public's perceptions towards the IDF: Stability and change. *Armed Forces and Society*, 42(2), 324–343. <https://doi.org/10.1177/0095327X15592214>

"בהצלחה, אתם לבד": משאבי ההתמודדות של קהילות הנגב המערבי עם מתקפת ה־7 באוקטובר

Zysberg, L., Kimhi, S., & Eshel, Y. (2013). Someone to watch over me: Exposure to war events and trust in the armed forces in Israel as factors in war-related stress. *Medicine, Conflict and Survival*, 29(2), 140–154. <https://doi.org/10.1080/13623699.2013.785109>

נחל עוז – קהילה לדורותיה – חוסן רב־דורי ועל־זמני

אילת גלס*

🧡 בתפילה ובקריאה להחזרת החטופות והחטופים כולם, החיים לשיקום והמתים לקבורה 🧡

כמי שעוסקת בתחומי החברה והקהילה שנים רבות, וכמנהלת לשעבר של אגף חברה וקהילה בתנועה הקיבוצית, מצאתי את עצמי בעקבות האירועים הקשים של ה־7 באוקטובר מתמודדת עם הנורא מכול ברמה האישית ומשתאה מול הכוחות וההתמודדות ברמה הקהילתית של קיבוצים ויישובים רבים, ואף משתתפת בסיוע.

קיבוץ נחל עוז הפך לחלק בלתי נפרד ממני לאחר כהונתי כמנהלת הקהילה אחרי מבצע צוק איתן. באופן טבעי התייצבתי ב־8 באוקטובר במשמר העמק, מקום הפינוי, והשתלבתי לבקשתם בליווי משפחות החטופים. בעקבות האירועים התגבשה והתעוררה קבוצה של עוזבי הקיבוץ, בניו וחבריו לשעבר בשם 'קהילת נחל עוז לדורותיה'. קבוצה זו פועלת ברציפות ובהתמדה עד עצם היום.

במאמר זה נבחנת התופעה של 'קהילה לדורותיה', תוך בירור אם היא ייחודית לנחל עוז או שמדובר בתופעה רחבה יותר. השערת המחקר היא שקהילה לדורותיה מחזקת את החוסן של הקהילה הגרעינית ומהווה כלי לשיקום בעת משבר. לשם ביסוס הטענה אתאר את קהילת נחל עוז לדורותיה, אפיין אותה על סמך ראיונות ושאלונים ואצביע על הקשר בין הפעילות של קהילת נחל עוז לדורותיה לבין תחושות החוסן והכוחות להתמודד עם המשבר של אנשי הקהילה הגרעינית. כמו כן אתאר את התופעה בקהילות נוספות.

שאלות המחקר

- מהם המאפיינים ודרכי הפעולה של קהילת נחל עוז לדורותיה?
- האם וכיצד הצליחה קהילת נחל עוז לדורותיה לחזק את קיבוץ נחל עוז במהלך המשבר ובתחילת השיקום?
- האם ניתן להכליל וליישם מודל זה גם ביישובים אחרים?

* המחברת משלבת בין השכלה אקדמית (בביולוגיה) לניסיון עשיר בתחום הקהילתי. לשעבר ראשת אגף חברה וקהילה בתנועה הקיבוצית. מתמחה בזהות קהילתית כחלק מחוסן קהילתי, בפיתוח כלים מחזקי זהות וחוסן ובתהליכי התערבות משקמי קהילה. מאז ה־8 באוקטובר 2023 מרכזת את מטה משפחות החטופים של קיבוץ נחל עוז. חברה בפורום מחקרי החוסן במוסד שמואל נאמן.

שיטה

- מחקר איכותני (באמצעות ראיונות, שאלונים, קבוצות מיקוד).
 - מחקר השוואתי (באמצעות סקירת עיתונות ומדיה, ראיונות).
- העבודה המחקרית עודנה בעיצומה וטרם הסתיימה. במאמר זה אתאר את התופעה של נחל עוז לדורותיה בלבד, ואציג מגמות שעולות מהנתונים שנאספו עד עתה.

רקע

קהילה וחוסן

קהילה וחוסן הם מושגים חיוניים במחקר ובפרקטיקה החברתית, בייחוד בהקשר של התמודדות עם משברים ושיקום אחרי טראומה. חוקרים מצביעים על כך שחוסן קהילתי אינו רק פונקציה של יכולת הפרט להתגבר על קשיים אלא גם תוצר של רשתות חברתיות חזקות, תחושת שייכות ויכולתה של הקהילה כולה להתארגן ולהסתגל לאירועים משבריים (Norris et al., 2008). דניאל אלדריץ' (Aldrich, 2012) מדגיש את החשיבות של הון חברתי, הכולל קשרים חברתיים ואמון בקהילה, כגורם מרכזי בחוסן הקהילתי.

מחקרים עדכניים מגדירים חוסן כיכולת של יחיד, קהילה או מדינה להתנהג באופן אדפטיבי בעת משבר או בעקבות הפרעה, כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת (פדן וגל, 2020). המחקרים מאששים את הקשר בין לכידות חברתית לחוסן קהילתי ומצביעים על כך שקשרים בין־אישיים חזקים ותמיכה הדדית ממלאים תפקיד חשוב בשיקום קהילות לאחר משברים (Patel et al., 2017).

קהילה לדורותיה

קהילה לדורותיה היא קבוצה של אנשים מגילים שונים שקשרו את חייהם עם מקום מסוים או עם קהילה מסוימת במשך תקופה בעבר, וממשיכים לשמור על קשרים רגשיים, חברתיים ותרבותיים עם הקהילה גם לאחר שעזבו את המקום פיזית. מחקרים מראים כי קשרים כאלה מבוססים על ערכים משותפים, זיכרונות קולקטיביים והיסטוריה משותפת, אשר ממשיכים לחבר בין חברי הקהילה לדורותיהם גם כאשר חברי הקהילה עוברים לגור במקומות אחרים (Halbwachs, 1992).

קהילות נחל עוז

קהילת נחל עוז הגרעינית – הקהילה המפונה

קיבוץ נחל עוז הוקם ב־1953. קהילת נחל עוז הגרעינית כוללת כיום כ־500 נפשות (מהם כ־160 חברות וחברים). לאחר ה־7 באוקטובר גרמו האירועים הטראומטיים בקיבוץ לשיתוק קהילתי. הפעולות המיידיות התאפיינו בהישרדות: **פינוי**, מציאת קורת גג לכל חברי הקהילה והתמודדות ראשונית עם העובדה ש־15 מחברי הקהילה נרצחו ושבעה נחטפו לעזה. חברי הקיבוץ פונו בשלב ראשון לקיבוץ משמר העמק ולקיבוץ כרמים. מיעוטם בחרו בפינוי פרטי. לאחר מספר שבועות עברה קבוצת הוותיקים למגדלי הים התיכון בבת ים. נכון למועד כתיבת המאמר הקיבוץ מנוהל והקהילה המפונה פועלת בחמישה מוקדים, לאחר שחלק מהמשפחות עברו לנתיבות וחלק שבו לקיבוץ נחל עוז.

קהילת נחל עוז לדורותיה

קבוצות של עוזבי הקיבוץ וכן קבוצות בנים היוו סוג של קהילה (למשל קבוצת 'דור צעיר' בווטסאפ) עוד לפני ה־7 באוקטובר. תחת השם 'קהילת נחל עוז לדורותיה' התגבשה אחרי ה־7 באוקטובר קבוצה של כמה מאות אנשים עוזבי הקיבוץ, בנים ובנות שעזבו ואנשים שעבדו או התנדבו בקיבוץ. הקהילה כוללת גברים ונשים בגילים שונים, שגרים במקומות שונים בארץ ובחו"ל.

הקהילה לדורותיה הגיבה בהתעוררות רגשית מיידית. אנשיה החלו להגיע ביוזמה אישית למשמר העמק ולנקודות קליטה אחרות. מספר אנשים יזמו הגעה לקיבוץ נחל עוז כשהיה עדיין תחת אש, והצטרפו לפעולות שיקום שהובילו מנהלי הקיבוץ מ־8 באוקטובר. כעבור שלושה שבועות החלה התארגנות מסודרת. הקיבוץ הקים מטה חטופים של משפחות נחל עוז, שהחל בתיאום ובסנכרון. מהר מאוד נוצר שיתוף פעולה עם קהילת נחל עוז לדורותיה וביחד ניזומו פעולות מאורגנות למען החטופים ולמען השיקום הפיזי של הקיבוץ.

אפיון קהילת נחל עוז לדורותיה והשפעתה על החוסן הקהילתי

אפיון המרואיינים והמרואיינות עד כה

רואיינו חמישה חברי הקיבוץ מהקהילה הגרעינית המפונה, שני ממלאי תפקידים, חמישה אנשי נחל עוז לדורותיה ושניים מקהילה אחרת – סך הכול 15 מרואיינים.

התפתחות הפעילות של קהילת נחל עוז לדורותיה

מדברי המרואיינים והמרואיינות עלה ש'קהילת עוזבים' קיימת זה מכבר וכוללת מספר קבוצות ווטסאפ, בעיקר לפי גיל (הכיתות) המשתתפים. לא רק **שהתופעה אינה חדשה**, אלא קבוצה זו כבר סייעה בעבר לקהילת הקיבוץ להתאושש ממשבר.

המניעים להיווצרותה של פעילות קהילת נחל עוז לדורותיה אחרי ה־7 באוקטובר:

- אחרי ה־7 באוקטובר **החלו פעולות ספונטניות וספורדיות** של אנשים. בהמשך נוצרה פעילות מאורגנת ומובנית, בשיתוף פעולה בין מטה משפחות החטופים לצוות של קהילת נחל עוז לדורותיה. הצוות הוקם באמצעות רישות טלפונית בין חברי הקבוצות השונות.
- **תחושת השייכות** גרמה לרובם ליזום או להצטרף לפעילות למען נחל עוז. **תחושת סולידריות** עם חבריהם וחברותיהם שנפגעו, שפוננו, סולידריות עם בני המשפחות שלהם שעברו את החוויה הקשה.
- תחושת הדחיפות בצוק העיתים. בהיעדר מעורבות מספקת של המדינה עלה צורך מיידי להירתם, בבחינת 'אם אני לא אעשה – לא יהיה'.
- גורם בולט נוסף, לדבריהם, הוא **תחושת המשמעות האישית** בעקבות העשייה.

השפעת הפעילויות של 'נחל עוז לדורותיה' על הקהילה הגרעינית המפונה

סוגי הפעילות כללו הגעה למקומות הפינוי, שיקום הרפת בקיבוץ, הקמת אוהל נחל עוז בכיכר החטופים, קבלות שבת, שילוט האסם וחדר האוכל בקיבוץ, מסע טרקטורים מקיבוץ כרמים ומשמר העמק לכיכר החטופים במאבק לשחרור החטופים, גיוס משאבים, עצרות, צעדות ועוד.

התמיכה הרגשית והסולידריות שניתנו על ידי **אנשים מוכרים** שהגיעו למקומות הקליטה בימים הראשונים, וכן להלוויות, הייתה משמעותית ותמכה בתהליכי העיבוד האישי והקהילתי של האסון. הפעילות השפיעה מיידי ואפשרה לקהילה המפונה פניות לעיסוק במשימות ההתארגנות הדחופות במקומות הפינוי.

הפעילות למען החזרת החטופים בכיכר החטופים ובמקומות נוספים התקבלה כמהותית כי היא אפשרה לקהילה תחושה של ביצוע משימה חשובה וקריטית עבורה, משימה שכקהילה מפונה ופגועה לא יכלה לבצע בעצמה לאחר האסון. הפעילות גרמה וגורמת לרבים מחוץ לקהילות נחל עוז להצטרף אליה כדי להביע תמיכה במשפחות החטופים.

החשיבות של **השיקום הפיזי** ושל הקיבוץ לאחר האירועים הטראומטיים ברורה. השיפוץ והשיקום של הרפת כדוגמה היו קריטיים לא רק לשיפור התשתיות הכלכליות אלא גם לחיזוק תחושת השליטה ולהעלאת המורל. תליית דגלים על סמלי המורשת בקיבוץ עצמו והפצת התמונות במדיה של הקהילה המפונה חיזקו את הגאווה המקומית. מובן שהכספים שנאספו משרתים את הקהילה המפונה לשיקומה.

לכלל הפעילויות הייתה משמעות נוספת בתהליך השיקום, בשל היותה של הקהילה פגועה, מפונה ומפוזרת. כל הפעילויות צולמו והתפרסמו במדיה החברתית של קיבוץ נחל עוז, כך שגם מי שלא הגיע יכול היה להיות שותף. פעילות שהתבצעה בקיבוץ עצמו אפשרה חיבור של מי שלא יכלו עדיין לחזור ולבקר בקיבוץ, בשל הקושי הנפשי.

השפעת הפעילות על החוויה האישית ועל החוויה הקהילתית

חוויה קהילתית מאתגרת	חוויה קהילתית מחזקת	חוויה אישית	
ניגודי רצונות, קונפליקט בין יוזמות, מי מנהל? חוסר היכרות בין קבוצות גיל, בין ותיקים לחדשים.	תחושה מחוזקת ומחובקת, התעצמות קהילתית, סולידריות, היווצרות קשרים חדשים, שותפות גורל, תחושה שמחויבים אלינו. תקווה.	חויית התרגשות והעצמה, תחושת חיבוק, תחושה שרואים אותי, שלא נוטשים אותי. תקווה.	קהילה גרעינית מפונה
תחושת "אשמת העוזבים", ערבוב רגשות, כעסים מן העבר, לגיטימציה להיות חלק.	התרגשות מהידוק הקשרים, חיזוק הרב־דוריות והעל־זמניות, תחושת עוצמה ויכולת לתמוך ביקרים לך שנפגעו, שנוצרת מתוך הקהילתיות, מחויבות. תקווה.	חויית משמעות ושייכות למשהו גדול מהפרט, נאמנות לחברים וסולידריות. תקווה.	קהילת נחל עוז לדורותיה

סיכום והמלצות

אחד מהמאפיינים הייחודיים של נחל עוז ושל יישובים קהילתיים אחרים הוא תחושת ה**שייכות העמוקה** שחשים חברי הקיבוץ, הן הנוכחיים והן החברים מן העבר. גם לאחר שעזבו את הקיבוץ, רבים ממשיכים לראות בו בית. הקשרים שנרקמו במהלך השנים, הזיכרונות והחוויות המשותפות יוצרים תחושת משפחתיות שאינה מתפוגגת עם הזמן או המרחק. **הקשר הרגשי**

הזה והמחויבות העמוקה של חברים ותושבים לשעבר למקום ולערכים שעליהם גדלו גורם בעיתות משבר למוכנותם להתגייס כדי לסייע לקיבוץ או ליישוב ולתושביו.

אחד העוגנים שמאפשר את הצלחת הפעילות של נחל עוז לדורותיה הוא אופן העבודה: השילוב בין גורם מנהל לבין המתנדבים מאפשר לקשור בין קהילת נחל עוז לדורותיה לבין קהילת נחל עוז המפונה ומנהליה. בניית האמון ויצירת קשרים מאפשרת להתגבר על האתגרים ולמנף את היתרונות.

עבודה בשיתוף תוך התמודדות עם האגו, הקמת צוותים והאצלת סמכויות, שמירה על העברת המידע ועל שקיפות, על שיתוף והתחשבות – כל אלה מאפשרים לקדם רעיונות רבים ולהוציאם לפועל, ואף להתמיד. המחברות, השייכות והמשמעות מייצרים מחויבות. הכלים העיקריים המאפשרים לקהילת נחל עוז לדורותיה להיות כלי מחזק חוסן:

- מאגר נתונים מתעדכן של חברי הקהילה לדורותיה.
- ניהול.
- תיאום וסנכרון עם הקהילה הגרעינית.
- מחויבות, התנדבות, התמדה.

פעילותה של קהילה לדורותיה משמעותית עוד יותר כאשר הקהילה הגרעינית מפונה מביתה, מפוזרת במספר מוקדי קליטה ומתמודדת עם שיקום בתנאי ארעיות. קהילת נחל עוז לדורותיה מחזיקה בנרטיב היסטורי של קיבוץ נחל עוז, המהווה תזכורת לקהילת נחל עוז הגרעינית כפי שהייתה במלוא תפארתה בשנים קודמות. זהו עוגן בתהליך השיקום, המאפשר לקהילה להיזכר ולהתחבר למי שהיא ולכוחותיה. הפעילות המשותפת מעוררת ומחזיקה מידה מסוימת של **תקווה** בין רבים מאנשי נחל עוז הגרעינית ומאנשי נחל עוז לדורותיה.

המאמר מציג מגמה של חיזוק החוסן הקהילתי של קהילת נחל עוז בעת משבר בזכות תמיכת הקהילה לדורותיה, המסייעת להקל את המצוקה ולהעצים את הרוח הקהילתית. קהילה לדורותיה מציעה יתרונות חשובים בחיזוק החוסן הקהילתי, בייחוד במצבי משבר. קהילת נחל עוז לדורותיה ממחישה כיצד קשרים מתמשכים עם עוזבי הקהילה יכולים להביא לתמיכה משמעותית ולהתגייסות בזמנים קשים. קהילות נוספות יכולות ללמוד מהניסיון הזה, לחזק את הקשרים עם חבריהן לשעבר ולהפעיל את הקהילה לדורותיה בעתיד.

מקורות

פדן, כ' וגל, ר' (2020). הצעה למסגרת רב־ממדית להגדרת המושג "חוסן". **חוסן לאומי, פוליטיקה וחברה**, 2(1), 78-41. DOI: [10.26351/NRPS/2-1/5](https://doi.org/10.26351/NRPS/2-1/5)

Aldrich, D.P. (2012). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*. University of Chicago Press.

Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press.

Norris, F.H., Stevens, S.P., Pfefferbaum, B., Wyche, K.F., & Pfefferbaum, R.L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41(1-2), 127-150. DOI: [10.1007/s10464-007-9156-6](https://doi.org/10.1007/s10464-007-9156-6)

Patel, S.S., Rogers, M.B., Amlôt, R., & Rubin, G.J. (2017, February 1). *What do we mean by 'Community Resilience'? A systematic literature review of how it is defined in the literature*. PLOS Currents Disasters. <https://tinyurl.com/2nnm6a29>

מגמות חוסן בשיח ברשתות חברתיות

בקרוב מפונים מיישובי הצפון

רון קנת, גלית ולנר, עידו רם, מירב אהרון־גוטמן*

המושג חוסן מספק מסגרת מושגית להבנת הדרך שבה אנשים מגיבים למצבי אסון שונים, כיחידים וכקבוצה. מטרתו של מחקר זה ללמוד על דינמיקת החוסן כפי שהיא צומחת "מלמטה", בקרב אזרחים שהמשותף להם הוא היותם תושבי הצפון.

האירועים הקשים בדרום שהביאו לפריצתה של מלחמת חרבות ברזל יצרו אפקט מראה בצפון ישראל, שכלל גם פינוי של יישובים רבים לאורך הגבול. מצב זה הביא להתעוררות אזרחית בקרב תושבי הצפון, שאחת מהן היא ההתארגנויות של קבוצת 'לובי 1701'. הלובי הוקם כדי להעמיק את ההבנה של המתרחש בגבול הצפוני ולחזור ליישום החלטה 1701 של האו"ם, שעיקרה הסגת כוחות צבאיים בצד הלבנוני מצפון לליטני. ייחודה של ההתארגנות בכך שהיא מאגדת תושבים מצורות יישוב מגוונות – עיירות פיתוח, קיבוצים ומושבים, ומחברת את תושבי הגליל המערבי והמזרחי, אשר על פי רוב מאורגנים ביחידות חברתיות שונות. הלובי עוסק בשיקוף המצב בצפון ובהצפתו בשיח ציבורי. מתוך תפיסה של אקדמיה מעורבת חברתית הוקמה קבוצת המחקר 'הביתה', שקשרה קשרי אמון עם הלובי ופעלה בשותפות איתו כדי להנגיש גם ידע וגם את תוצרי המחקר של הקבוצה לרווחת כלל התושבים. במחקר זה ביקשנו ללמוד את סדר היום ואת דינמיקת החוסן של חברי לובי החלטת מועצת הביטחון 1701 כפי שהם נוצרו בקבוצת ווטסאפ של הלובי, הפתוחה לדיונים, ובה שותפים כ־520 תושבים. המחקר התבסס על יישום שיטות אנליטיות מתקדמות לניתוח טקסט.

למושג החוסן אין הגדרה אחת ברורה. מתוך יותר מ־900 הגדרות (קמחי ועמיתיו, 2024) בחרנו הגדרה רחבה יחסית לחוסן, שלפיה מדובר ב"יכולת של מערכת, ארגון או אדם לשמור על מטרתו הבסיסית ועל שלמותו אל מול נסיבות שהשתנו באופן דרמטי" (Zolli, Healy & 2013, p. 5). הגדרה זו ניתנת ליישום בהקשרים שונים, מהנדסה עד ביולוגיה, ממערכות טכנולוגיות עד ארגונים חברתיים.

* פרופ' רון קנת הוא מנכ"ל KPA-GROUP כלים אנליטיים בתחום השימושיות וחקר בכיר במוסד שמואל נאמן, הטכניון; ד"ר גלית וולנר היא מרצה בכירה בבית הספר ללימודים רב־תחומיים במכון טכנולוגי, חלון; פרופ' מירב אהרון־גוטמן היא סוציולוגית, מרצה בכירה בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון והיו"ר האקדמי של החממה החברתית בטכניון, וכן עמיתת מחקר בכירה במוסד שמואל נאמן, הטכניון; עדו רם הוא עוזר מחקר וסטודנט למדעי המחשב ופיזיקה, הטכניון.

כשמדובר בתושבים, מושג החוסן כולל לרוב שלוש רמות: חוסן אישי, הקשור באופן הדוק לרווחה פסיכולוגית של הפרט; חוסן קהילתי, המשקף את מאמצי הקבוצה כקולקטיב להתמודד עם אסון; חוסן לאומי, המתאר את יכולתה של מדינה לעמוד באסון ולהתאושש ממנו (ראו למשל Chandler, 2014). מאמר זה מתמקד במושג החוסן החברתי, המכסה בעיקר את הרמה השנייה והשלישית ובוחן את ההיבטים החורגים מהאדם היחיד. במצבי חירום חריפים הופך החוסן החברתי לגורם מרכזי ביכולתם של פרטים להתאושש מהאסון. במחקר הנוכחי חולצו ההיבטים החברתיים של החוסן כפי שבאו לידי ביטוי בשיח בווטסאפ של לובי 1701.

מתודולוגיית עיבוד הנתונים

השיטה הנפוצה לחקר חוסן פסיכולוגי וקהילתי מבוססת על הפצת שאלונים לדיווח עצמי, ובכך היא משקפת בעיקר פרספקטיבות סובייקטיביות בנקודות זמן מסוימות (קמחי ועמיתיו, 2023, 2024). כדי לעקוב אחר שינויים במצב החוסן מעבירים סבב נוסף של שאלונים – פעולה שכרוכה בהשקעת משאבים ומספקת תוצאות לא־מיידיות. אנחנו מיישמים שיטה חלופית, הכוללת **ניתוח נושאים בתמלול שיח ברשתות חברתיות**. גישה זו דומה לקבוצת מיקוד לא־מונחית, שבה משתקפת האינטראקציה בין המשתתפים ולא הנרטיב של אדם מסוים. מקור הנתונים הוא שרשורים טקסטואליים בקבוצת ווטסאפ שמאפשרים מעקב אחר מגמות, שינויים במצבי רוח ותהליכים טרנספורמטיביים אחרים.

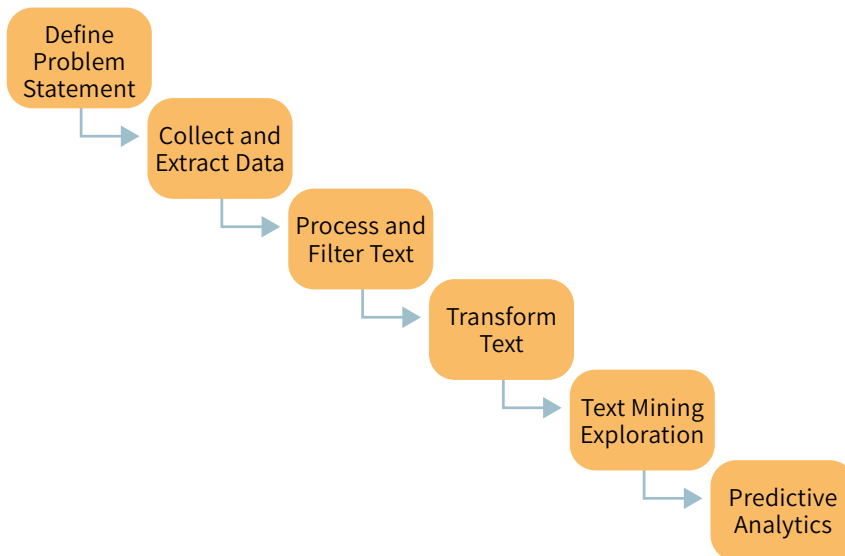
בסיס הנתונים הוא טקסטים מתוך קבוצת הווטסאפ של לובי 1701, חלקם הגדול תושבי הצפון שפוננו מבתיהם בעקבות ה־7 באוקטובר 2023.* המטרה היא לחקור את החוסן של קבוצה זו באמצעות ניתוח נושאי וניתוח טקסט, המעיד על חוסן התושבים. השיח בקבוצה נמשך לאורך מספר חודשים. המחקר הנוכחי מתמקד בשניים מהם – פברואר ויוני 2024, שבהם ניתן לזהות שינויים משמעותיים בשיחה.

על ידי בחינת הפוסטים הטקסטואליים בקבוצת הווטסאפ נחשפת האינטראקציה מרובת המשתתפים כפי שהיא מתעצבת ומתנסחת בחילופי הדברים בין האנשים. אין אלה "עמדתם" או "רגשותיהם" אלא מעין קבוצת מיקוד מתמשכת ומרובת אנשים. הדינמיקה הפנימית וקוד השיחה שמעוצב הם אלה שעומדים לדיון. ניתוח השיח הציבורי המתמשך הזה מספק תובנות לגבי הלך הרוח הקולקטיבי והאקלים החברתי־פוליטי (Stieglitz & Dang-Xuan, 2013).

* המחקר קיבל את אישור ועדת האתיקה של הטכניון (מספר אישור 089-2024).

הניתוח בוצע משתי זוויות של ניתוח טקסט: הראשונה – 'מלמטה למעלה' ללא כל ידע מוקדם על השיח, כולל ניתוח נושאים והשוואות מותאמות של כללי סמיכות (association rules); השנייה – ניתוח 'מלמעלה למטה', המתבסס על מושג החוסן החברתי שמהווה "מצפן אנליטי" למחקר. הנתונים הטקסטואליים סווגו לגישות חיוביות, שליליות או ניטרליות, כבסיס תמטי לזיהוי שינויים בשיח (Baker & McEnery, 2015; KhosraviNik, 2017), בשיטת הניתוח הידועה כ"אוסף מילים" (bag of words) (Kenett et al., 2022). למחקר עצמו קדם שלב של הכנת הנתונים. לאחר הורדת התכתובת מקבוצת הווטסאפ לשרת מאובטח בוצעה התממה, על מנת למנוע זיהוי של פרט משתתף מסוים בקבוצה. כמו כן, נמחקו תמונות, סרטונים ואימוג'ים. נשארו רק מילים, שתורגמו לאנגלית על מנת להבטיח פעולה תקינה של תוכנת JMP המבצעת את הניתוחים האנליטיים. בשלב הבא זוהו מילים מיותרות (כגון מילות חיבור), ומילים בעלות משמעותן טמונה בחיבורן למילים אחרות (כגון "קריית" ו"שמונה"), ומילים בעלות משמעות זהה (Stemming) כגון צבא, או הטיות שונות של אותה מילה) (ראו תרשים 1).

תרשים 1: תרשים זרימה גנרי לניתוח טקסט

תרשים 2: שכיחות מילים לניתוח טקסט ב-17,667 משפטים עם 7,448 מילים שונות

Text Explorer for text						
Number of Terms	Number of Cases	Total Tokens	Tokens per Case	Number of Non-Empty Cases	Portion of Non-Empty Cases	
7448	17667	297235	16.8243	17664	0.9998	

Term and Phrase Lists

Term	Count	Phrase	Count	N
north-	1367	kiryat shmona	203	2
us-	1036	news of the north	177	4
armi-	1000	residents of the north	169	4
hezbollah-	798	current reports	124	2
israel-	783	north for current reports	117	4
war-	693	north for current	117	3
time-	661	state of israel	110	3
lebanon-	628	tel aviv	101	2
area-	589	heads of the authorities	88	4
govern-	545	prime minister	87	2
return-	540	north border	84	2
report-	535	line of conflict	76	3
need-	519	southern lebanon	76	2
peopl-	512	terrorist organization	74	2
think-	506	army spokesman	71	2
now-	495	home front	71	2
say-	493	right now	71	2
secur-	491	upper galilee	63	2
want-	475	kfar blum	58	2
countri-	472	home front command	57	3
go-	445	front command	57	2
happen-	443	real time	55	2
come-	439	long time	53	2
year-	439	telegram channel	53	2
resid-	417	return home	52	2

Top Loadings by Topic

Battle		Community		Military		Lebanon		Foreign	
Term	Loading	Term	Loading	Term	Loading	Term	Loading	Term	Loading
antitank-	0.52309	educ-	0.48711	armi-	0.3052	report-	-0.2760	demand-	0.28936
yuval-	0.44099	minist-	0.39303	yuval-	-0.2665	southern-	-0.2499	hand-	0.28236
fire-	0.43505	north-	0.33359	deter-	0.2456	side-	0.2240	senior-	0.27704
kfar-	0.43251	children-	0.31428	kfar-	-0.2414	polit-	0.2228	sent-	0.27386
hezbollah-	0.37341	studi-	0.30983	intellig-	0.2367	deter-	0.1990	communiti-	0.24856
missil-	0.34156	return-	0.28611	social-	-0.2349	metula-	-0.1974	biden-	0.24307
hous-	0.31004	defens-	0.25250	hezbollah-	0.2316	way-	0.1958	carri-	0.24030
north- border-	0.25267	resid-	0.25155	lobbi-	-0.2305	lebanon-	-0.1923	lebanon-	0.23486
realiti-	0.24344	evacu-	0.23964	attack-	0.2270	area-	-0.1921	offici-	0.22953
staff-	0.24073	north- border-	0.23370	lebanon-	0.2247	realli-	0.1912	letter-	0.22748
metula-	0.22913	end-	0.23233	oper-	0.2188	around-	0.1882	foreign-	0.21653
defens-	0.22489	communiti-	0.22513	defens-	0.2164	abl-	0.1857	ministri-	0.20685
target-	0.21901	kfar- blum-	0.22100	territori-	0.2021	want-	0.1762	fight-	0.20472
		safe-	0.21091	reserv-	0.1984	remain-	0.1747	stop-	0.19617
				terrorist- organ-	0.1957	opinion-	0.1739	hama-	0.19603
				forc-	0.1912	launch-	-0.1700	beirut-	0.19207
						senior-	-0.1700		

- אחרי הניקוי, האיחוי ונטרול המילים שאין להן תרומה לשיח נשאר 7,448 מילים שונות (ראו תרשים 2). זהו המאגר שעליו נערכו הניתוחים השונים. באמצעות תוכנת JMP זהו המילים השכיחות ביותר ונמצא שניתן לחלק אותן לשלוש קטגוריות:
- א. מילים הקשורות לגיאוגרפיה של המרחב: צפון, לבנון, ישראל.
 - ב. מילים הקשורות בתושבים: אנחנו, זמן, חזרה, צריכים, אנשים, לחשוב, לומר, לרצות.
 - ג. מילים הקשורות בפעולה הצבאית: צבא, חזבאללה, מלחמה, ביטחון.

מהלך המחקר וממצאים עיקריים

הניתוח הראשון שבוצע הוא topic analysis מהסוג הידוע כ־Latent semantic analysis (LSA). ניתוח זה מאפשר זיהוי נושאים ספציפיים בשיח של קבוצת הווטסאפ, תוך השוואת שתי התקופות שנבדקו. לכל נושא התבצע ניתוח של מילים ומשקלן במסגרת קבוצת המילים שלהן ניתנת כותרת המשקפת את הנושא. בתקופה הראשונה הקרובה לתחילת המלחמה (פברואר 2024) זוהו חמשת הנושאים הבאים: Battle, Community, Military, Lebanon, Foreign Protection. כפי שאפשר להתרשם, התקופה הראשונה מתאפיינת בלוחמנות (ראו תרשים 3.1). בתקופה השנייה (יוני 2024) זוהו חמישה נושאים שונים במקצת: Battle, Living conditions, Government, Future Protection. להבדיל מהלוחמנות של התקופה הראשונה, כאן זוהה מעבר לשיח על הגנה, תנאי חיים ותמונת העתיד (ראו תרשים 3.2). הניתוח השני הוא מסוג Association rules (ARs), המבוסס על זיהוי מילים סמוכות משותפות לשתי התקופות. במאגר המשפטים זהו 925 מילים סמוכות משותפות לשתי התקופות (ראו תרשים 4) והשוו מדדים המאפיינים מילים סמוכות אלה. בתקופה השנייה זוהתה עלייה בממדד אִית־לול (lift), כלומר השיח נעשה צפוי יותר. נתון זה מעניין לאור העובדה שקבוצת הדיונים הנחקרת בנויה מקבוצות משתתפים שונות ומגוונות. פרשנות אפשרית לממצא זה היא כי בשלב התגבשות הקבוצה המשתתפים הביעו עמדות מגוונות יותר ומקוריות יותר. זאת בעוד שלאחר מכן התגבשו קודים והסכמות ביחס לשיח ולדינמיקה המתגבשת. ממצא זה מצביע על אפשרות היווצרות של "שיח צפוני" בקרב חברי הקבוצה. ממצא זה מצביע על שיח שהוא מצד אחד מקובע ומצד שני משקף את התגבשותה של קבוצה בעלת שיח אחיד, שבו עוצבו גבולות הגזרה של השיח (Kenett & Gotwalt, 2024). בירור גבולות אלו ראוי למחקר נוסף.

תרשים 3.1: ניתוח נושאים בעזרת LSA, תקופה ראשונה

Top Loadings by Topic									
Protection		Battle		Living conditions		Government		Future	
Term	Loading	Term	Loading	Term	Loading	Term	Loading	Term	Loading
immedi-	0.71558	antitank-	0.43598	shield-	0.73272	staff-	0.60668	year-	0.43342
stay-	0.62343	launch-	0.42770	price-	0.66652	chief-	0.60353	bring-	0.37336
enter-	0.61623	missil-	0.39480	week-	0.56984	gaza-	0.41305	south-	0.35954
protect-	0.59464	hit-	0.33453	detail-	0.53387	critic-	0.41303	restor-	0.33845
line. of conflict-	0.53319	lebanon-	0.31705	exist-	0.52081	solut-	0.33678	two-	0.27341
minut-	0.52714	two-	0.28179	room-	0.51774	fact-	0.33174	alreadi-	0.26705
rocket-	0.51918	hezbollah-	0.26301	build-	0.46935	therefor-	0.32282	back-	0.25306
area-	0.43332	damag-	0.25864	resid. of the north-	0.37564	strip-	0.27701	countri-	0.25298
fire-	0.43084	caus-	0.25735	come-	0.27861	necessari-	0.26931	another	0.25297
missil-	0.34763	toward-	0.25325	includ-	0.26369	govern-	0.25755	something	0.24968
		net-	0.24782			prime minist-	0.22982	reserv-	0.24823
		follow-	0.24576			heard-	0.21803	kill-	0.22497
		hillel-	0.24274					hurt-	0.21921
		kibbutz-	0.23711					much-	0.21653
		fire-	0.23661					better-	0.20989

תרשים 3.2: ניתוח נושאים בעזרת LSA, תקופה שנייה

Lift_period2	7.52747	t-Ratio	4.271112	Confidence_period2	0.11646	t-Ratio	2.860263
Lift_period1	6.8035	DF	925	Confidence_period1	0.10985	DF	925
Mean Difference	0.722396	Prob > t	<.0001*	Mean Difference	0.00661	Prob > t	0.0043*
Std Error	0.1695	Prob > t	<.0001*	Std Error	0.00231	Prob > t	0.0022*
Upper 95%	1.05662	Prob < t	1.0000	Upper 95%	0.01115	Prob < t	0.9978
Lower 95%	0.39131			Lower 95%	0.00207		
N	926			N	926		
Correlation	0.96827			Correlation	0.81267		

הניתוח השלישי שבוצע הוא "ניתוח סנטימנט" מלמעלה למטה, שבמסגרתו בוצע ניתוח דינמיקת שיח מבוסס לקסיקון עבור כל תקופה. הניתוח בוצע על מילים מסוימות מכל תקופה, בהתאם לשלושת סוגי החוסן: חוסן לאומי, חוסן קהילתי וחוסן אישי. עבור כל סוג חוסן הוגדרו מילים המאפיינות את השיח הקשור אליו, כמפורט להלן בלוח 1. המושגים המאפיינים שיח חוסן לאומי, קהילתי ואישי גובשו לאור שאלוני חוסן כלליים (Windle, et al., 2011) ושאלוני חוסן בישראל שנוסו בתקופת המלחמה הנוכחית על ידי קמחי ועמיתיו (2023)*, בשינויים מסוימים, הואיל ובקבוצת הווטסאפ השיח הוא אינטואיטיבי, וכולל פחות רפלקסיה ביחס לשאלונים.

* המחקר של קמחי ועמיתיו מבוסס שאלונים ואילו אנחנו מנסים לבדוק את השיח השוטף בקבוצה, שבו יש פחות רפלקסיה ויותר אינטואיטיביות.

תרשים 4: השוואת 925 סמיכות מילים (ASSOCIATION RULES) בין תקופה ראשונה ותקופה שנייה. תקופה שנייה גבוהה באופן מובהק במדדי CONFIDENCE ו LIFT

Lift_period2	7.52747	t-Ratio	4.271112	Confidence_period2	0.11646	t-Ratio	2.860263
Lift_period1	6.8035	DF	925	Confidence_period1	0.10985	DF	925
Mean Difference	0.72396	Prob > t	<.0001*	Mean Difference	0.00661	Prob > t	0.0043*
Std Error	0.1695	Prob > t	<.0001*	Std Error	0.00231	Prob > t	0.0022*
Upper 95%	1.05662	Prob < t	1.0000	Upper 95%	0.01115	Prob < t	0.9978
Lower 95%	0.39131			Lower 95%	0.00207		
N	926			N	926		
Correlation	0.96827			Correlation	0.81267		

לוח 1: מילים אופייניות לשיח חוסן לפי סוגים

מילים באנגלית	מילים בעברית	סוג החוסן
Government, Prime minister, Authorities, Leader(ship)	אמון + ממשלה, סולידריות, אחדות/ מאוחדים, אמון + עירייה/רשות מקומית, אמון + עמותה	לאומי
Municipality, community, Heads of (the) Authorities, Leader(ship), Evacuate, Return, (in)Effective(ly), prepared	מנהיגות, קהילה, יעילות, מוכנות, המקום/הבית שלי, ביטחון, אמון, לסמוך על	קהילתי
Home, Hope, Able, Safe(ty), Secur(ity), sense of security	תקווה, מורל, תחושת ביטחון, לחץ, סכנה, איום, פחד, דאגה, חשש	אישי

המתודולוגיה לניתוח הסנטימנט כללה שלושה שלבים: הראשון – חילוץ תת-קבוצה של המשפטים בכל תקופה הכוללים מילות מפתח הקשורות לכל סוג חוסן, וסינון משפטים שאינם רלוונטיים לנושא; השני – הרצת ניתוח רגשות בתוכנת JMP על תת-קבוצה זו; בשלישי – כיוונון עדין של הניתוח על ידי קריאת המשפטים שסומנו ואישור תחזית הרגש, וכן תיקון או הוספה של משפטים שהניתוח הראשוני לא זיהה. זאת על מנת להבטיח שהאלגוריתם לא יחמיץ משמעות והקשר, כגון מונחים אירוניים ואזכורים לאירועים אמיתיים.

תוצאות ההשוואה בין פברואר ליוני 2024

חוסן לאומי: בתקופה הראשונה נצפו ארבעה ביטויים חיוביים ו־32 שליליים. באופן דומה (מבחינת מובהקות סטטיסטית) נצפו בתקופה השנייה שני ביטויים חיוביים ו־34 שליליים. **מה שמובהק הוא הדומיננטיות של השיח השלילי, ומכאן אנו מסיקים על מצבו הירוד של החוסן הלאומי במחצית הראשונה של 2024.**

חוסן קהילתי: בתקופה הראשונה נצפו ארבעה ביטויים חיוביים ו־13 שליליים. בתקופה השנייה נצפו שלושה ביטויים חיוביים ו־14 שליליים. **בדומה לחוסן הלאומי, גם כאן לא היה שינוי מובהק בחוסן הקהילתי – הוא היה ונותר שלילי לאורך התקופות השונות.** **חוסן אישי:** בתקופה הראשונה נצפו 21 ביטויים חיוביים ו־19 שליליים. בתקופה השנייה נצפו 17 ביטויים חיוביים ו־17 שליליים. הממצאים מראים יציבות בהשוואה בין שתי התקופות, כאשר השלילי והחיובי בהיקפים דומים.

בדומה למחקרים קודמים שנערכו בישראל, שבחנו באמצעות שאלונים את החוסן של תושבי הצפון (קמחי ועמיתיו, 2023, 2024), המסקנה היא כי רמת החוסן החברתי ברמה הלאומית והמקומית־קהילתית הייתה נמוכה בחודשים פברואר ויוני 2024.

סיכום ומסקנות

השיח של קבוצת הווטסאפ לובי 1701 ממוקד בחוסן על שלושת ממדיו ועוסק בגיאוגרפיה הישראלית (מילים הקשורות בגיאוגרפיה: צפון, לבנון, ישראל), בתושבי הצפון הפעילים (מילים הקשורות לתושבים: אנחנו, זמן, חזרה, צריכים, אנשים, לחשוב, לומר, לרצות), ומשקף את המצב הצבאי־מדיני בתקופה הרלוונטית (מילים הקשורות בפעולה הצבאית: צבא, חזבאללה, מלחמה, ביטחון). המשולש מרחב-אנשים-ביטחון הוא הנושא המרכזי של הקבוצה. חברי קבוצת הווטסאפ אקטיביים והשיח הוא זה המגבש אותם יחד לקבוצה (לחשוב, לרצות, לומר).

בבדיקה המשווה שכיחויות מילים ניכר כי אין הבדל משמעותי בסדר היום של הקבוצה בין שתי התקופות שנבחנו (פברואר ויוני 2024). זה ממצא חשוב בפני עצמו, שכן הוא מסמן שהשיח בקבוצה נמצא בישורת משום שהמצב נמצא בישורת. דהיינו, לא קיימת נקודת תפנית צבאית (מלחמה עצימה) או אזרחית (השבת התושבים הביתה). ניתן לראות בהמשכות אותו סדר יום בטווח של חצי שנה סימן של מלחמת התשה.

בניתוח לטנטי-סמנטי (LCA) עולים הבדלים בין שתי התקופות: התקופה הראשונה מתאפיינת בלוחמנות, ובשנייה ניכר כבר מעבר לשיח על הגנה, תנאי חיים ותמונת עתיד. זהו סממן של מעבר משיח מלחמה וציפייה למלחמה עצמה לשיח על אודות מלחמת התשה. בבדיקה של חוקי סמיכות (AR) נמצא כי ביוני התקיים שיח צפוי יותר ומקובע יותר, המשקף הסכמה על השפה. ממצא חשוב זה יכול להצביע על שתי דינמיקות בקבוצה: ירידה בסיעור מוחות מחד גיסא ושבלוניות מאידך גיסא. ההיבט החיובי הוא שניתן לזהות התגבשות של הקבוצה עם תחביר משלה והסכמה על המילים.

ניתוח הסנטימנט הראה כי בהשוואה בין התקופות אין שינוי מהותי ברמות החוסן, שנותר שלילי בכללותו. באופן מפורט יותר ההיקף החיובי נותר ללא שינוי, ואילו ההיקף השלילי עלה במקצת. זהו אישוש לממצא חשוב מהסקר מבוסס השאלונים שערכנו (2024), שלפיו רמת האמון בממשלה נמצאת בשפל, רמת האמון בקהילה באמצע ורמת האמון של חברי הקבוצה בעצמם במצב סביר.

הניתוח שבוצע מאפשר מעקב שוטף ורציף, באמצעות כלי ניתוח סטטיסטיים לניתוח טקסט, כאשר בכל שלב מתאפשרת שליטה מלאה על הניתוח. חלופה אפשרית היא לפנות למודל LLM כמו ChatGPT או Claude. ההבדל המרכזי הוא בהבנת מקורם של הממצאים, שאינה אפשרית במודלים של שפה המאופיינים באי-שקיפות. הבנת מקור הממצאים מאפשרת הבנה לעומק של המשמעות שניתן לייחס לנתונים, בעיקר במציאות שלא נחזתה, ואין לה תקדים בעבר. המתודולוגיה מאפשרת מחקרים עתידיים מבוססי שיח מהותני (מעבר למשימתי) בתחומים שונים.

מקורות

- אהרון גוטמן, מ', יבלברג, י', רביבו, ג', ולנר, ג', ון אסן, י', קורן, מ', קנת, ר', רום, ע', שחורי, נ', שירי, מ' ותמיר, ג' (2024), **הביתה: אבני דרך בגיבוש מדיניות שיבת התושבים לבתיהם עם שוך הקרבות**. מוסד שמואל נאמן. <https://tinyurl.com/yn5xt7hb>
- אהרון גוטמן, מ', קנת, ר', יבלברג, י', תמיר, ג', ורביבו, ג' (2024). **רוח צפונית: פטרויטיות מקומית ומשבר מדינתי**. מוסד שמואל נאמן. <https://tinyurl.com/3xkwt3v2>
- קמחי, ש', אשל, י', מרציאנו, ה' ועדיני, ב' (2023). **דו"ח מחקר: חוסן האוכלוסייה במדינת ישראל בשבוע הראשון של מלחמת "חרבות ברזל"**. המרכז לחקר הדחק והחוסן, המכללה האקדמית תל-חי ואוניברסיטת תל אביב. <https://tinyurl.com/25hw2a7j>
- קמחי, ש', מרציאנו, ה', אשל, י', קאים, א' ועדיני, ב' (2024). **דו"ח מחקר: חוסן ומדדי התמודדות – בעקבות התקיפה האירנית: מדידת אורך רביעית, א4**. <https://tinyurl.com/5awx5tuj>

- Chandler, D.(2014)). *Resilience: The governance of complexity*. Routledge.
- Kenett ,R .S ,Zacks ,S & Gedeck ,P .(2022) .*Modern statistics: a computer-based approach with python*. Basel ,Switzerland :Birkhäuser
- Kenett ,R .S., & Gotwalt ,C .(2024) .The analysis of association rules :Latent class analysis Statistical Analysis and Data Mining :*The ASA Data Science Journal* ,(3)17 ,e11686
- Kenett ,R.S (2024) .Some notes on ChatGPT and information quality SSRN. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4760077>
- KhosraviNik, M. "Social media critical discourse studies (SM-CDS)." *The Routledge handbook of critical discourse studies*. Routledge, 2017. 582-596.
- McEnergy, Anthony, & Paul Baker, (eds). *Corpora and discourse studies: Integrating discourse and corpora*. Springer, 2015.
- Stieglitz, Stefan, & Linh Dang-Xuan (2013). "Emotions and information diffusion in social media—sentiment of microblogs and sharing behavior." *Journal of management information systems* 29(4), 217-248.
- Windle, G., Bennett, K.M. & Noyes, J. (2011), A methodological review of resilience measurement scales. *Health Qual Life Outcomes* 9(8). <https://doi.org/10.1186/1477-7525-9-8>
- Zolli, A. & Healy, A. M. (2013). *Resilience: Why things bounce back*. Simon and Schuster.

בין חוסן לשיקום תושבי הצפון – זווית אישית

שרית זהבי*

מאז ה-7 באוקטובר 2023 נמצאים תושבי הצפון במצב של הודיה ומלחמה – הודיה על הנס שקרה לנו, שחזבאללה לא פלש לצפון כפי שעשה חמאס בדרום, למרות ההכנות הנרחבות שעשה למטרה זו במשך שנים, כי גם בגבול הצפון לא היינו מוכנים. גודל האיום התגלה במלואו בעת תמרון צה"ל בלבנון, החל מחודש אוקטובר 2024, לאור אמצעי הלחימה הרבים שמצאו חיילי צה"ל שהיו מוכנים לשימוש נגד יישובי הצפון. במצב של מלחמה – יותר מ-60 אלף מפונים מ-43 יישובים ללא תאריך חזרה הביתה, ועוד 200 אלף תחת אש, זה יותר משנה. בתוך האוכלוסייה הזאת יש עובדים חיוניים רבים בתעשייה ובחקלאות בתוך האזורים המפונים. משמעות הדבר היא שהם מסכנים את חייהם בכל יום כשהם יוצאים לעבודה.

למה פונו היישובים, ומהי חוויית החיים ביישובי הצפון?

הספקות שעלו בישראל בשאלת פינוי היישובים מתעלמים מהמצב שהתקיים בצפון בימים הראשונים למלחמה. התחושה הייתה שצה"ל לא היה מסוגל להגן עלינו, חזבאללה היה פרוס מעבר לגדר ואנשים התפנו בלי לחכות לפקודת פינוי. כל הקשב היה מופנה לדרום ובעלי משפחות עם ילדים לא לקחו סיכון, בעיקר ככל שיצאו הדיווחים על הזוועות בדרום. אפשר להניח כי הפשעים שביצע חמאס בנשים בדרום הביאו נשים מפונות בצפון להגיד "אנחנו לא חוזרות". במהלך המלחמה התפרסמו מספר ראיונות שבהם הגברים העידו כי יחזרו למשק, לבית או לחקלאות ליד הגבול, אבל נשותיהם חשבו אחרת. התמונות של הנשים בדרום חוזרות אלינו בלילות. נשים בצפון, מפונות ולא מפונות, חיות את הסיוט. לא יהיה פשוט להחזיר אימהות לילדות ליישובי קו הגבול אם חזבאללה ישוב להופיע מעבר לגדר. יתרה מכך, האמירה שחזבאללה נזהר שלא לסכן אזרחים היא פשוט לא נכונה, עוד מהימים הראשונים למלחמה. זה הנרטיב שחזבאללה ניסה לשווק אבל בפועל, ב-9 באוקטובר היה ניסיון חדירה שבו נהרג סגן מפקד חטיבה. במקביל החל ירי נ"ט על כוחות צה"ל וגם לתוך היישובים. טילי הנ"ט, שאינם מיוזמים על ידי כיפת ברזל, פגעו בבתיים רבים ביישובי

* מייסדת ונשיאת מרכז עלמא לחקר אתגרי הביטחון בגבול הצפון ותושבת קו העימות בגליל המערבי. המאמר נכתב לפני הסכם הפסקת האש מ-27 בנובמבר 2024.

הגדר. תושבים לא ירצו לשוב אם יניחו שחזבאללה שוב פרוס סמוך לגדר. לסכנת החדירה וירי הנ"ט נוספו הרקטות הפוגעות ביישובים. זו מציאות יום-יומית מתחילת המלחמה. מאז פרוץ המלחמה ועד מועד כתיבת שורות אלה, הפער בחוויית המלחמה בין יישובי קו העימות לאזור המרכז הוא עצום. 15 שניות התרעה הן תמצית ההבדל. 15 שניות התרעה זה אומר שאין זמן. לא מספיקים להגיע בזמן למקלטים, עד תחילת התמרון הקרקעי בלבנון הילדים הלכו לבית הספר בידיעה שאם יש אזעקות הם מסתתרים מתחת לשולחן. מאז תחילת התמרון אין לימודים ברבים מהיישובים, אולם נכון למועד כתיבת שורות אלו – הנחיות פיקוד העורף הן כי ניתן לקיים לימודים בסמוך למרחבים המוגנים, בהתאם לזמני ההתרעה. לנו, כהורים שלא מספיקים לרוץ למקלט בבית ושומעים את קולות הנפץ במדרגות, לא ברור איך אפשר להכניס את 400 ילדי בית הספר למקלט ב־15 שניות, גם לא כמה עשרות ילדים. נוסף על כל זאת אין מיגון. לא בכל הבתים יש ממ"דים, ולא ברוב בתי הספר. פרויקט 'מיגון הצפון' שהובטח לנו כל כך הרבה פעמים מעולם לא יצא לדרך. לכך יש להוסיף את החשש מתנועה בדרכים. ביישובים קטנים בצפון כל יציאה מהבית לעבודה, לקניון או לבית הספר היא תנועה בדרכים. בשטחים פתוחים לא תמיד שומעים את האזעקות, ואין התרעות בטלפון כי אין GPS. לחוויה הזאת מצטרפים הפחד והרעש 24 שעות ביממה, שבעה ימים בשבוע. אזעקות, מראות יירוטים, קולות פיצוצים שמרעידים את הבית, שאון מטוסים וכלי טיס בלתי מאוישים הפכו את יישובי הצפון למקום מאוד לא שליו ורגוע, בניגוד למה שהיה עד לא מזמן. ברעש כזה קשה לישון בלילה, והפחד – הפחד ממה שיכול לקרות גם לנו. ממה שיקרה. כשבתי הקטנה התעוררה מחלום רע על חדירת מחבלים, הסברתי לה שאין מה לפחד מזה כי צה"ל נמצא בלבנון. היא חשבה לרגע ואז שאלה – "אבל אמא, מה יהיה עוד עשרים שנה?"

מאז העלייה בעצימות הלחימה בצפון בספטמבר 2024 נוספו יישובים רבים בצפון לקו האש – עד חיפה, ולא התקיימו לימודים סדירים ברוב יישובי הצפון עד הסכם הפסקת האש עם לבנון (סוף נובמבר 2024). איך מטפחים חוסן כשהמלחמה כל כך מוחשית וארוכה?

צעדים להחזרת התושבים – בזמן המלחמה ולאחריה

לקראת כל שינוי בצפון חשוב להחזיר תחילה את האמון בין האזרחים לצבא. מעבר למאבק בחזבאללה, שיימשך עוד זמן, יש עוד מה לעשות. האמצעי המרכזי הוא תקשורת ושיתוף מידע. אם לילה שלם לא ישנו מקולות הפיצוצים, היינו רוצים לדעת שהכול בסדר, שזו פעילות צה"ל. צה"ל משחרר הרבה יותר מידע מאז תחילת התמרון בצפון, כולל הכנסת

ראשי הערים והרשויות המקומיות לדרום לבנון, כדי לצפות מקרוב בהרחקת חזבאללה מהגדר. זה מבורך.

נוסף על כך חשוב יהיה להבהיר לתושבים כבר כעת, לפני השיבה הביתה, כיצד צה"ל מתכוון להגן עליהם גם ביום שאחרי המלחמה. האם יש תוכניות הגנה יישוביות? אין צורך לחשוף בתקשורת את כל הפרטים, אבל כן צריך לתת לתושבים, לראשי הערים, למפקדי כיתות הכוננות ולצוותי החירום היישוביים את התחושה שיש להם אוזן קשבת, ושהם שותפים בגיבוש תוכניות אלה. הם מכירים את השטח בצורה הטובה ביותר. הצעות חשובות בהקשר זה ניתן למצוא במאמרה של לילך אשתר ב'מערכות', אשר עוסק בחשיבותם של מערך ההגנה המרחבית והשותפות עם כיתות הכוננות בהגנה היישובית. אשתר סוקרת את הצמיחה של המערך מלמטה ביוזמה אזרחית משתנה מיישוב ליישוב ומציינת כי יש חשיבות רבה לליווי, לפיתוח תורת לחימה, לציווד ולאיימון – בהובלת צה"ל (אשתר, 2024). למרות האתוס הציוני שעליו נשענת ההגנה היישובית שצמחה כאן בשנה האחרונה, היישובים בדרום ובצפון הם חלק ממדינה שיש לה צבא – והוא האחראי על ביטחון התושבים. לכן פעילות ההגנה המרחבית צריכה להיות מבוססת גם על הנחת העבודה כי התושבים שותפים בהגנה על היישוב, וגם על ההבנה כי כיתות הכוננות לא יכולות להיות מגויסות לשירות מילואים לאורך זמן.

קיים צורך לתת מענים ראויים למפונים. המנהלת לטיפול ביישובי הצפון הוקמה באיחור רב, ולא ברור אם היא ערוכה להתמודד עם האתגרים של מערכת חינוך מפורקת, היעדר מקומות עבודה, עסקים שנסגרו, מגורים והחלפת מקומות מגורים, חקלאות באזור מלחמה ועוד. לכל יישוב, שכבת גיל ועיסוק – המאפיינים והקשיים שלהם, והאתגרים רבים מאוד. בהיעדר מנהלת חזקה אין גוף שמרכז את הבעיות ויודע לפתור אותן. למרבה הצער הנושא זוכה למעט מאוד קשב תקשורתי, מאחר שלמפונים אין יחסי ציבור אפקטיביים. כפועל יוצא מכך רבים מהם מרגישים נשכחים מלב, והיעדר המענים רומז כי תחושה זו אינה מנותקת מהמציאות.

איך ייראה היום שאחרי?

כבר כעת צריך להסתכל על הגליל ביום שאחרי. קהילות ומשפחות התפרקו. רבים בנו חיים במקומות חדשים ושכרו דירות באזור המרכז, שם התגלו להם הפערים העצומים בין הפריפריה למרכז. כך לכאורה זכו ישראלים רבים לחוסן אישי – יכולת להתגבר על משבר הפינני בבניית חיים חדשים. אבל החוסן הקהילתי של היישובים המפונים נפגע, והקהילות

למעשה מתפרקות לאלו שיחזרו ואלו שלא ישובו. ישנן קהילות שפוזרו במספר יישובים. הבולטת שבהן היא קריית שמונה, שתושביה פוזרו בכ-200 בתי מלון. יש מבין היישובים המפונים קהילות שדעכו עוד קודם למלחמה – קהילות שגני הילדים בהן נסגרו והקהילה הזדקנה. לא בכל היישובים הייתה פריחה ערב המלחמה.

יש להשקיע מחשבה באשר לדרך להפוך יישובי הצפון למוקד משיכה – בתחומי החינוך, הרווחה, התחבורה והתעסוקה, ואיך מממשים את ממד ההתאוששות בתפיסת החוסן. לכל יישוב מאפיינים שונים – קיבוצים, מושבים, יישובים גדולים כמו שלומי ועיר כמו קריית שמונה – לכל אחד מהם צרכים אחרים ומענים אחרים. ביישובים שדעכו יהיה צורך לאתר יזמים וללוות את היוזמות שלהם. יש לא מעטים כאלו והמשבר דווקא יכול להפוך להזדמנות לצמיחה עבור היישובים. עם זאת חשוב להיות מודעים גם לעובדה שקיים קושי עקרוני בהתאוששות ביישובים חלשים שהיו בדעיכה עוד לפני המשבר (גוטמן ועמיתיו, 2024).

לגבי תעסוקה – שני ענפי תעסוקה מרכזיים בקו העימות ערב המלחמה היו חקלאות ותיירות, והם נפגעו מאוד במהלך המלחמה. שטחים חקלאיים הפכו לשטחי מלחמה, באחרים לא בטוח לעבוד, ועם זאת חקלאים עבדו, וחלקם אף שילמו על כך בחייהם. יהיה צורך לחזק מאוד את ענף החקלאות, שהשיקום שלו ממשוך באופן יחסי לענפים אחרים. החקלאות היא הסמל להתבססות בקרקע, וכדברי יוסף טרומפלדור: "במקום בו תחרוש המחרשה היהודית את התלם האחרון, שם יעבור גבולנו" – החקלאות יוצרת קשר בין החקלאי לאדמתו.

לצד כל הקושי, במהלך השנה האחרונה הוכיחו תושבי הגליל מסירות, ערבות הדדית והתנדבות. יוזמות רבות קמו ואחרות התפתחו בתוך המגזר השלישי, בסיוע עמותות פילנטרופיות, ומחוצה לו. הן כללו תמיכה במפונים ובילדיהם, ארגון תרבות פנאי, חלוקת מזון וציוד לחיילים בגזרת הצפון, ציוד לכיתות הכוננות, פתיחת מרכזי חוסן, טיפוח מנהיגות מקומית ועוד. נוסף על כך קמו תנועות מקומיות שעוסקות כבר עתה בחזרה הביתה. ככלל, שיעור גבוה מתושבי הצפון ביישובים שלא פונו עדיין כאן, גם בסיטואציה של התרחבות האש של חזבאללה (100-200 רקטות ביום) וסגירת מערכת החינוך לשבועות ארוכים.

סיכום – משמעויות לחוסן החברתי

מזווית ראייה מאוד אישית אומר כי כשאנחנו בתוך המלחמה, קשה לנו לראות את החוסן שלנו. ואולם אם עוצרים לרגע להתבונן בעשייה הרבה שקיימת כאן בצפון, בקרב התושבים, ובכמיהה של רבים לשוב ולבנות את הגליל, נראה שיש כאן חוסן, אולי אף מעבר למה שהיה

צפוי לנוכח הימשכות המלחמה. תושבי הגליל אוהבים את הגליל, מייחלים לשוב אליו ורוצים לבנות אותו. הביטחון הוא תנאי הכרחי לכך, ויש דרך ארוכה עד להשגתו. יש לזכור שאחרי ה־7 באוקטובר אין יותר מקום לדבר על תחושת ביטחון, צריך ביטחון מוחשי. לאחר שזה יושג תידרש עבודה רבה לשמירה עליו וכן השקעה בגליל, המהווה תעודת ביטחון לשאר מדינת ישראל.

מקורות

אהרון גוטמן, מ', יבלברג, י', רביבו, ג', ולנר, ג', ון אסן, י', קורן, מ', קנת, ר', רום, ע', שחורי, נ', שירי, מ' ותמיר, ג' (2024), **הביתה: אבני דרך בגיבוש מדיניות שיבת התושבים לבתיהם עם שוך הקרבות**. מוסד

שמואל נאמן. <https://tinyurl.com/yn5xt7hb>

אשתר, ל' (2024). תקומת ההגנה המרחבית. **מערכות**, 503, 32-39. <https://tinyurl.com/jddtfzpj>

חוסנה של המערכת הכלכלית בגליל במהלך המלחמה ובעקבותיה

מיכל צורן*

תנופת פיתוח בקו העימות בצפון לפני המלחמה

בקו העימות הצפוני התפתחה בשנים שלפני המלחמה מגמה של פריחה דמוגרפית וביקוש של משפחות לקליטה בקיבוצים, בקריית שמונה וברוב המושבים. אלה הביאו לתנופה כלכלית רב-ממדית בגליל ובגולן, שהתבטאה במספר תופעות חשובות:

- הקמת עסקים קטנים מגוונים, שצמחו כפטריות אחר הגשם והעשירו את המרחב התעסוקתי.
- בחקלאות נעשו מאמצים אזוריים להגדלת הפריון והתרחבה ההשקעה במחקר ופיתוח ובמעבר לחקלאות מתקדמת, תוך התאמת זנים לשינויי אקלים ולמחסור במים. מכוני מחקר שתמכו במגמה זו קבלו הכרה בינלאומית, ביניהם בולטים מיג"ל, מו"פ צפון, מכון המזון בתל חי ומכון שמיר בגולן.
- התיירות צמחה. ניכרו השקעות רבות בבתי מלון, בצימרים וביקבים. התנופה נשענה גם על גיבוש תוכניות תיירות אזוריות והשקעות משמעותיות בתחום.
- התעשייה שיקפה צמיחה בהיקף המכירות, בהשקעות בטכנולוגיות מתקדמות ובאוטומציה, והיה ביקוש מתמיד למאות עובדים, הן בתחום הידע והטכנולוגיה והן במקצועות ייצור. כל אלה יצרו מרקם יזמי מרתק, שבלט בתחומי הפודטק והאגרוטק, אשר נתמכו גם על ידי השחקנים האזוריים וגם על ידי המדינה. המיזמים הללו נוצרו בעקבות שיתוף פעולה אזורי בין קריית שמונה והשחקנים באזור, כגון משקיעים פרטיים, הארגונים הכלכליים, המועצות האזוריות, הקיבוצים והאקדמיה. כל זאת תוך ביסוס מקומה של קריית שמונה כעיר המחוז של הגליל המזרחי. דוגמה למגמה זו היא מנהלת הפודטק בקריית שמונה, מכון המזון במכללת תל-חי, קבוצת נורטק להשמת עובדים בענף ההיי-טק וחדשנות בתעשייה מתקדמת.
- מנגד היו גם לא מעט חסמים, למשל פרויקטים של פיתוח שקיבלו אישור בתקציבי מדינה, בוטלו או נדחו. כך גם בפרויקטים תשתיתיים כמו שירותי תחבורה ציבורית ומיגון. מערך הבריאות הציבורי אף הוא לא זכה לתקציבים ולפיתוח כנדרש. דפוסים אלו יצרו לעיתים חוסר אמון בקרב ההנהגה והיזמים המקומיים.

* מנהלת אגף פעילות בינלאומית, פיתוח עסקי וסחר באיגוד התעשייה הקיבוצי, תושבת קיבוץ סאסא.

השפעת המלחמה על הכלכלה

במהלך המלחמה גוועו העסקים הקטנים בקו העימות, וענף התיירות חדל לחלוטין להיות מקור פרנסה. קריית שמונה פונתה מיושביה. מאפייניה כעיר מחוז מפונה משפיעים על יכולת התושבים בכל האזור לקבל שירותים במלחמה, וכן לתכנן את החזרה הביתה בעתיד. בתחום החקלאות, שאינו אחיד במאפייניו, מתקיימת עבודה חלקית בגידולי השדה ובמטעים תוך חירוף נפש, במטרה לתת פרנסה ולספק לשוק הישראלי מוצרים טריים. תחום היקבים באזורי הגבול נפגע וניכרת פגיעה משמעותית בכרמים.

הפינוי הממושך יצר לקהילות ולמשפחות המפונות חלופות באזורים אחרים, וחלקם אף מכה בהם שורשים. ההורים מצאו מקומות עבודה חדשים ושילבו את ילדיהם במערכי החינוך החדשים. המשמעות האזורית של תופעה זו קשה. עלו סימני שאלה גדולים לגבי חזרתם והשתלבותם של מפונים במערכים האזרחיים והכלכליים בקו העימות.

בנסיבות אלה יש לתעשייה בצפון תפקיד מרכזי. מפעלי התעשייה עובדים באופן כמעט מלא. כשליש מהתעשייה במרחב הצפון מוגדרת כחיונית והמפעלים מהווים, תוך כדי המלחמה, עוגן כלכלי וקהילתי מקומי ואזורי מהותי. המפעלים לא רק ממשיכים לעבוד ולפרנס את האזור אלא גם מקדמים תוכניות חוסן לעובדים, שרובם הגדול תושבי קו העימות וחלקם גם מפונים, וכולם מתמודדים עם אתגרים גדולים בשל עצימות המלחמה והפגיעות בגזרה הצפונית.

תוך כדי המלחמה נבנות במפעלים קהילות חזקות, יש תחושה של המשכיות ושייכות לעובדים באזורי העימות, ואפילו מתקיימים תהליכי פיתוח וצמיחה תוך כדי המלחמה. חשיבותה של התעשייה היא לא רק בתפקוד במלחמה ובשימור הרציפות התפקודית, ההמשכיות העסקית וההתיישבותית, אלא יש לה תפקיד מרכזי ביום שאחרי המלחמה.

שתי תופעות בולטות ניכרות בקרב הקהילות הקיבוציות המפונות מיישובי קו עימות: האחת היא ההמשכיות הכלכלית, היוצרת מנופים ליצירת חוסן כלכלי וחברתי בתוך תקופת המשבר המתמשך, שמשמעותו פוטנציאל של התאוששות וצמיחה בעתיד, תוך הענקת משמעות ותחושת שליחות בקרב העובדים; והשנייה – שימור היכולות הכלכליות בענפי החקלאות והתעשייה הקיבוצית לאורך קו העימות, בזכות החוסן הקהילתי הבסיסי שקיים על בסיס המבנה הקהילתי המאורגן. אלה מאפשרים לא רק רציפות תפקודית ויציבות אלא גם תחושות של שליחות ומשמעות, המחזקות ומעצבות את המרקם הנפשי והרגשי. כל אלה הם מסממני החוסן, המעודדים התאוששות וצמיחה מהירה אחרי המלחמה.

היום שאחרי – מחשבות ואתגרים

המלחמה גרמה נזקים כבדים ביותר לחברה ולכלכלה בצפון. על מנת לייצר בסיס איתן להתאוששות מערכתית מהירה, לשיקום ולצמיחה, יש להתייחס למאמץ העתידי כאל תהליך רב־ממדי מורכב המחייב חשיבה ותכנון רב־שנתי, בהשתתפות כל הגורמים המשפיעים, ובעיקר הממשלה, הרשויות המקומיות והיישובים בצפון. עד עתה לא נוצרה תשתית ארגונית מספקת לעניין זה, בדומה למנהלת תקומה בדרום, שהתקדמה מאוד בתכנון תחומי ואינטגרטיבי ובתקצוב הפרויקטים לשיקום הנגב המערבי בראייה אזורית ומערכתית. יש ללמוד ולהפיק לקחים מפעילות מנהלת תקומה בדרום, ובעיקר מהאינטראקציה שנוצרה בין המנהלת לרשויות המקומיות, וליישם את הרלוונטיים ביניהם גם לבניית הצפון.

במסגרת התכנון העתידי מומלץ לתת דגש מיוחד למקומה של התעשייה באזור הצפוני כמרכיב מרכזי של צמיחה עתידית. התעשייה בצפון הגליל מהווה בסיס ייחודי של עוצמה וניכר כי ביישובים שבהם מתקיימת פעילות יצרנית שוטפת, גם במהלך המלחמה, נמשך גם הטיפול השוטף בתשתיות ובשירותים השונים המזינים את התעשיות ואת החיות של הקהילות המקומיות. בהיותה של התעשייה המקומית מרכז כובד במרחב, יש להתייחס אליה כאל מנוף לשיקום ולהקמה מחדש של כלל ההתיישבות, וכבסיס הכלכלי היזמי שלה ביום שאחרי.

בשל התארכות המערכה הולכים ונערמים קשיים וחסמים, הבאים לידי ביטוי במחסור בעובדים – בעיה שהייתה קיימת גם לפי המלחמה. בה בעת כושר התחרות של המפעלים התעשייתיים מצטמצם, והם מוצאים עצמם עוסקים בעיקר בהישרדות כלכלית וברציפות תפקודית, ואינם מצליחים להתפנות לפיתוח וצמיחה. נושא הצמיחה והפיתוח של התעשייה חיוני בראיית התעשייה כמרכיב קריטי ליום שאחרי. לכן יש צורך בתוכנית סדורה וארוכת טווח לשיקום היכולת התחרותית של התעשייה, למשל באמצעות מענקי השקעה בטכנולוגיה עילית ובשיקום השמה של ההון האנושי, תוך הישענות מובהקת על משאבי המדינה. נוסף על משאבים ותמריצים שיכוונו ישירות לתעשייה, יש להבטיח טיפוח והקמה מחדש של האקוסיסטם האזורי כולו. תנאי לכך הוא שיקום וחיזוק קריית שמונה כעיר מחוז יציבה ופורחת. שורה של עוגני פיתוח מרכזיים צריכה לתמוך במאמץ לאומי ומקומי ארוך טווח כזה. המרכזיים ביניהם: הקמה של אוניברסיטה בקרית שמונה על בסיס מכללת תל־חי, כמוקד אקדמי־טכנולוגי־אנושי; חיזוק מערכת החינוך בעיר, תוך העצמת החינוך הטכנולוגי בבתי הספר; בנייה ותקצוב של תוכנית אזורית לשיקום התיירות והעסקים הקטנים; בניית תשתיות מתקדמות, ובראשן תחבורה ציבורית מתקדמת וחיידוש פרויקט הרכבת לקריית שמונה;

פיתוח תשתיות בריאות וחירום, בשיתוף בית חולים צפת ובית הספר לרפואה; פיתוח תרבות יזמית לעידוד ולתמרוץ יזמים מקומיים.

תנאי הכרחי להצלחת תהליכי ההתאוששות של המרחב הצפוני הוא כמובן יצירה והבטחת קיומו של מערך ביטחון אמין לטווח ארוך מול הגבול והעומק הלבנוני. זה יאפשר את מימוש מטרת המלחמה המעודכנת של השבת המפונים לבתיהם בבטחה. החזרת התושבים תותנה גם בשיקום פיזי מלא של היישובים שנפגעו, שיימשך זמן לא קצר. שני אלה יאפשרו גם את השבת האמון בצה"ל ובמוסדות המדינה, שנפגע מאוד במלחמה. חשוב לציין כי המדינה צריכה להשקיע מאמצים ניכרים בשכנוע רבים מאלה שהתפנו מבתיהם, ובעיקר אלה שהחלו להכות שורשים באזורים אחרים במדינה. תמרוץ הכלכלי והעצמת המנטלית ישמשו מנוף חיוני לשיבתם, ובעיקר של אלה החזקים יותר מבחינת ההשכלה והציפיות החברתיות והקהילתיות. המדינה תצטרך להשקיע ולסייע בבניית אתוס של שגשוג וצמיחה לחבל הארץ הצפוני, כך שיהיה בו כדי להבטיח את השיקום המלא, שיהווה ויסמל את הניצחון המלא על אויבינו מצפון.

סיכום

שיקום הצפון לאחר המלחמה והשלכות הפינני הממושך מעמידים אתגר וחזון למדינת ישראל בנוגע להחזרת תחושת הביטחון ולבנייה מחדש של היישובים והאקוסיסטם האזורי. התעשייה היא עוגן חשוב בתמונת השיקום, בדגש על היבטים טכנולוגיים חדשניים של מוצרי חקלאות וחיבור לתוכניות ממשלה. מעל הכול נדרשת תוכנית אסטרטגית ארוכת טווח עם משאבים מתאימים לחיזוק ושיקום הצפון. היכולות שהתפתחו לפני המלחמה הן אינדיקציה חזקה לכך שהצפון יכול להתפתח ולהיות מוביל עולמי בתחומים שונים, ומקום פורח ומשגשג לתושביו ולמדינה כולה.

שער שלישי

מערכת החינוך במבחן ההתפנות
ושימור החוסן

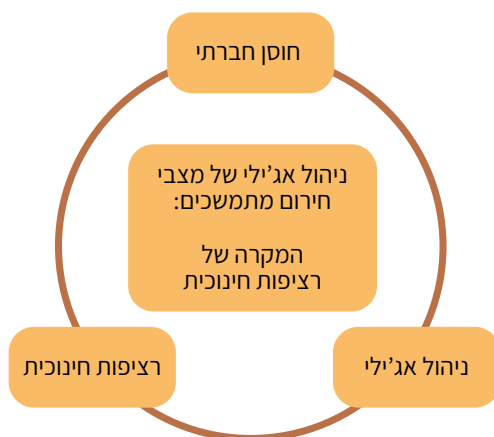

מודל ה־RACE: ניהול גמיש לשמירה על רציפות חינוכית לשם חיזוק החוסן החברתי במשבר מתמשך

אורית חזן*

מאמר זה מציג את מודל ה־RACE לשמירה על רציפות חינוכית (Educational Continuity) לשם חיזוק החוסן החברתי (Resilience) במערכת החינוך במצב חירום מתמשך. המושג RACE הוא ראשי התיבות של מרכיבי המודל: Resilience, Agility, Continuity, Education. המשקף ארבעה מאפיינים של ארגונים אג'יליים: Responsiveness, Adaptability, Collaboration, Empowerment. המודל מיישם את הגישה הגמישה – האג'ילית (Agile) – תוך התמקדות במלחמה שפרצה בישראל באוקטובר 2023. המאמר מדגיש את חשיבות החוסן החברתי ואת יתרונות הגישה האג'ילית בהתמודדות עם אתגרי החינוך במצבי חירום מתמשכים.

תרשים 1: מודל ה־RACE (RESILIENCE)

במהלך המלחמה פונו מבתיהם כ־60 אלף תלמידים (2.5 אחוזים מכלל התלמידים בישראל) – עובדה שהציבה אתגרים משמעותיים למערכת החינוך. למרות שמדובר בשיעור נמוך

* הפקולטה לחינוך למדע וטכנולוגיה, הטכניון; מוסד שמואל נאמן למחקרי מדיניות לאומית.

של תלמידים, מערכת החינוך התקשתה להתמודד עם האתגר ולשמור עבורם על רציפות חינוכית (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2023).

ניתן להסביר עובדה זו בין היתר באמצעות מסקנותיו של מחקר ניהול סיכונים מקיף על מערכת החינוך, שנערך עם פרוץ המלחמה (חזן ועמיתותיה, 2024). את המחקר ערך צוות מומחים שהוקם במוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית עם פרוץ המלחמה, במסגרת שלב א' של פורום "חינוך בחירום". אחד הסיכונים שזוהו במחקר היה "חוסר יכולת ניהולית אפקטיבית של משרד החינוך". במסקנות הדוח מוצע, בין השאר, לבחון את הגישה האג'ילית כתפיסה שראוי לבדוק את יישומה בעתיד בעת משברים מתמשכים. שלב ב', המתבצע כעת, מתואר להלן בסעיף 5 (פעילות נוכחית).

בהתבסס על הספרות המחקרית, החוסן החברתי והרציפות החינוכית קשורים זה בזה ומזינים זה את זה. מחקרים מראים כי מערכת חינוך המסוגלת לשמור על רציפות תפקודית במצבי משבר תורמת לחיזוק החוסן החברתי, בעוד שחברה בעלת חוסן גבוה מספקת את התשתית והמשאבים הדרושים לשמירה על רציפות חינוכית גם בעיתות משבר.

מאמר זה מדגיש את יישום התפיסה האג'ילית בניהול פרויקטים בתנאי אי־ודאות, מתוך מטרה להשיג רציפות חינוכית כאמצעי לשמירה על החוסן החברתי. לצורך יישום התפיסה יש חשיבות לאיסוף נתונים מדויק ומהיר המאפשר קבלת תמונת מצב מעודכנת, קבלת החלטות בתהליך מושכל מבוסס נתונים, שיתוף פעולה בין גורמים שונים ויצירת מערכת תגובה גמישה ואדפטיבית. יישום גישה זו עשוי לחזק את החוסן החברתי ולשפר את יכולת ההתמודדות של מערכת החינוך עם משברים עתידיים.

הנחת המוצא של המאמר היא שרמת אי־הוודאות שבאה לידי ביטוי בתחילת המלחמה בהקשר למערכת החינוך הייתה מצטמצמת אילו התממשו בתחילת המלחמה החלטת הממשלה מס' 4877 מ־2012: "מלון אורחים" – פינוי וקליטת אוכלוסייה במצבי חירום מחייבים", ותוכנית משרד החינוך מ־2022: "מרחק בטוח: קליטת מפונים מזירת צפון ודרום". יישום תוכנית "מרחק בטוח" היה מאפשר לקבל החלטות מושכלות לגבי שיבוץ תלמידים וצוותי הוראה והקמת בית ספר לתלמידים המפונים, או צירוף תלמידים למסגרות קיימות. היה בכך כדי לצמצם את הפגיעה בלכידות החברתית, שהיא מן המאפיינים של החוסן החברתי במערכת החינוך.

מערכת החינוך בישראל עם פרוץ מלחמת חרבות ברזל

הנתונים מבוססים על דיווחי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לגבי מערכת החינוך שפעלה ביישובי קו העימות בצפון ובדרום לפני המלחמה, ועל דוח מרכז המחקר והמידע של הכנסת שפורסם ב־31 דצמבר 2023 (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2023).

נתונים אלה מראים כי למעשה היה מדובר בפרויקט קטן בהיקפו, וכי ניתן היה לקיים רציפות חינוכית עם מאמץ סביר, אילו נוהל התהליך להשגתה בגישה נכונה של ניהול פרויקטים במצבי אי־ודאות.

- על פי דוח של מרכז המחקר של הכנסת, "בחלוף קרוב לשלושה חודשים ממועד פרוץ המלחמה המידע הקיים במערכות משרד החינוך לגבי השירותים הניתנים בפועל לכלל התלמידים המפונים הוא חלקי בלבד". המידע המלא והעדכני על השירותים הניתנים לכלל התלמידים המפונים חסר (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2023, עמ' 10).

- עם פרוץ המלחמה עזבו את בתיהם יותר מ־250 אלף מתושבי ישראל מ־93 יישובים בתשע מועצות מקומיות. מתוכם כ־60 אלף הם תלמידים – כ־2.5 אחוזים מתלמידי ישראל, שפוננו לכ־377 אתרי קליטה ב־54 רשויות מקומיות. נכון לדצמבר 2023: 44 אחוזים שהו במלונות; 36 אחוזים שהו בקהילה, ארבעה אחוזים שהו בחו"ל. על 16 אחוזים מהתלמידים לא נמצא דיווח.

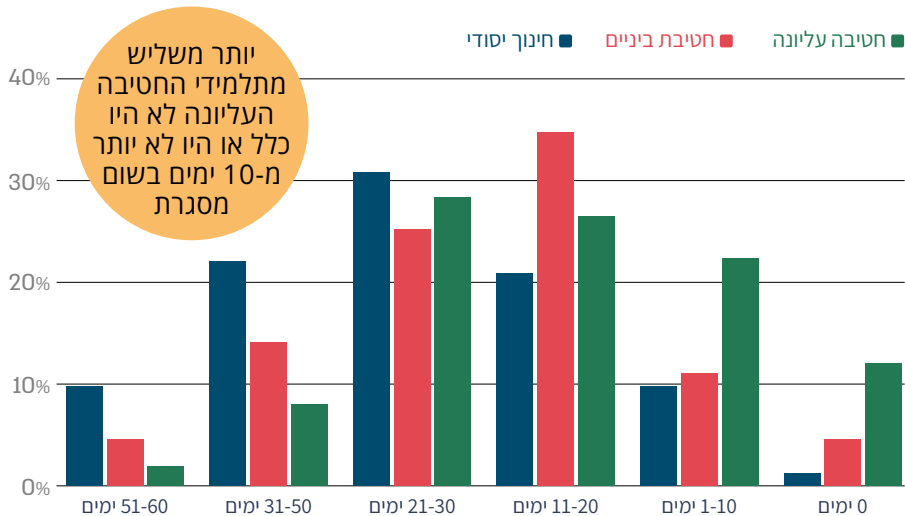
- התלמידים המפונים קיבלו שירותי חינוך בשתי דרכים מרכזיות:

- לימודים במסגרות חינוך זמניות ייעודיות למפונים בתוך ומחוץ למרכזי הקליטה; הוקמו 45 בתי ספר זמניים מחוץ למלונות עבור תלמידים מפונים.

- השתלבות במסגרות חינוך קיימות ברשויות הקולטות.

- התרשים להלן מציג את סך ימי הלימוד בפועל לפי שלוש שכבות גיל (יסודי, חטיבת ביניים ותיכון) לאחר 70 ימים מפרוץ המלחמה (חזן ועמיתותיה, 2024). כפי שניתן לראות, רציפות חינוכית לא הושגה באף שכבת גיל. יותר משליש מתלמידי.ות החטיבה העליונה לא למדו כלל, או שהו במסגרת חינוכית כלשהי פחות מ־10 ימים.

תרשים 2: מספר ימי הלימודים במערכת חינוך כלשהי 70 ימים לאחר פרוץ המלחמה

יותר משליש מתלמידי החטיבה העליונה לא היו כלל או היו לא יותר מ-10 ימים בשום מסגרת

מקור: קווים מנחים ליצירת רציפות חינוכית בעת חירום (נספח)

יש לשים לב לעובדות הבאות:

- חלק מהמורים המפונים לא יוכלו להשתבץ בהוראה עד שתהיה לילדיהם מסגרת חינוכית סדירה.
- קיימים מצבים שבהם המורים פונו ותלמידיהם לא פונו, ולהיפך.
- קיימים מצבים שבהם חלק מהמורים והתלמידים במסגרת חינוכית מסוימת פונו, וחלקם לא.

סיכום נתונים

כשלושה חודשים לאחר פרוץ המלחמה עדיין היה חוסר בהירות בהקשר ל:

- נתונים: מחסור משמעותי בנתונים עדכניים ומלאים, הן על התלמידים המפונים והן על עובדי ההוראה. גם שנה אחרי פרוץ המלחמה לא ידוע היכן נמצאים שני שלישים מתושבי הצפון המפונים.
- חלוקת האחריות והסמכויות בין הגופים השונים המעורבים במתן שירותי החינוך לתלמידים המפונים.

- הסדרת ערוצי דיווח ושיתוף מידע, למעקב אחר התלמידים ומתן מענה לצורכיהם בחירום מתמשך.

רקע תאורטי

חוסן חברתי

חוסן חברתי מתייחס ליכולת של קהילה או חברה להתמודד, להסתגל ולהתאושש ממצבי משבר, לחץ או אתגרים משמעותיים. בהקשר של מערכת החינוך, חוסן חברתי מתבטא ביכולתה של המערכת לשמור על תפקוד יעיל ולספק שירותים חינוכיים גם בתנאי אי־ודאות ומשבר מתמשך.

מאפיינים מרכזיים של חוסן חברתי במערכת החינוך כוללים (שאשה־שרף, 2024):

- גמישות: יכולת להסתגל במהירות לשינויים ולאתגרים חדשים.
- התאוששות מהירה: חזרה לתפקוד תקין או אף משופר לאחר משבר.
- שימור ערכים: שמירה על ערכי הליבה והמשימות המרכזיות גם בעיתות משבר.
- לכידות חברתית: שמירה על קשרים חברתיים ותחושת שייכות בקרב התלמידים והצוות החינוכי.
- יכולת הסתגלות: פיתוח דרכים חדשות ויצירתיות להתמודדות עם אתגרים.

ניהול גמיש (אג'ילי)

משמעות התואר Agile היא זריז, גמיש, והוא מתייחס ליכולתו של גוף להתאים את עצמו כראוי לסביבה משתנה. למרות שהתפיסה האג'ילית צמחה בארגוני תוכנה, מתברר שניתן ליישם את עקרונותיה גם לפרויקטים שאינם דיגיטליים, ובייחוד לניהול מצבי אי־ודאות ומשבר מתמשך. הגישה מציעה מסגרת עבודה גמישה ואדפטיבית המתאימה במיוחד לניהול במצבים אלה. כך למשל, הגישה האג'ילית התאימה לניהול משבר הקורונה, כמו לניהול פרויקטים המאופיינים באי־ודאות, בין השאר משום שהיא תומכת בתהליכי למידה ושיפור בהבנת הצרכים של בעלי העניין. יישומה כולל הקמת צוותי תגובה מהירים, ניטור בזמן אמת והעצמת צוותי העבודה.

עקרונות מרכזיים של הגישה האג'ילית כוללים:

- גמישות ואדפטיביות: יכולת להתאים תוכניות ופעולות במהירות לנוכח שינויים בשטח.

- איטרציות קצרות: חלוקת המשימות לשלבים קצרים ומדידים, המאפשרים בקרה ותיקון מהיר.
- שיתוף פעולה רב־תחומי: עבודה בצוותים מגוונים המשלבים מומחים מתחומים שונים.
- תקשורת שוטפת ושקיפות: עדכונים תכופים ושיתוף מידע בין כל הגורמים המעורבים.
- התמקדות בערך ללקוח: במקרה של מערכת החינוך, התמקדות בצורכי התלמידים, המורים והקהילה החינוכית.
- למידה מתמדת: הפקת לקחים מהירה ויישוםם בזמן אמת.

אתגרים חינוכיים בעת מצבי משבר מתמשך

מצבי משבר מתמשכים, כמו מלחמה או מגפה, מציבים אתגרים ייחודיים בפני מערכת החינוך:

- רציפות לימודית: שמירה על המשכיות הלמידה למרות שיבושים בשגרה.
 - פערים לימודיים: התמודדות עם פערים הנוצרים בין תלמידים בעקבות הפרעות בלמידה.
 - תמיכה רגשית: מתן מענה לצרכים הרגשיים והנפשיים של תלמידים ואנשי צוות.
 - בסיס נתונים: שמירה על בסיס נתונים מעודכן לאורך זמן.
 - הכשרת מורים: התאמת שיטות ההוראה למציאות המשתנה.
 - אי־שוויון: התמודדות עם פערים טכנולוגיים וכלכליים המשפיעים על נגישות ללמידה.
 - תשתיות פיזיות: תקשורת: שמירה על קשר רציף עם תלמידים, הורים וצוותי ההוראה.
 - התמודדות עם מגבלות פיזיות ובטיחותיות.
 - גמישות תוכנית הלימודים: התאמת התכנים והדרישות למציאות המשתנה.
- רציפות חינוכית** הוגדרה בדיוני "הפורום לחינוך בחירום" כמטרת־העל של התוכנית לניהול סיכונים שעוצבה במהלך עבודת הפורום.

יישום הגישה האג'ילית במערכת החינוך לשמירה על רציפות חינוכית וחוסן חברתי במצבי חירום

מערכות חינוך מטבען אינן אג'יליות, לכן יש לבנות מנהיגות חינוכית מתאימה להובלת השינוי ברמה הלאומית, האזורית והבית־ספרית, ולהטיל אחריות ליישום הפעילויות השונות על רמת המנהיגות המתאימה.

יישום הגישה האג'ילית יאפשר שילוב מהיר ויעיל של 60 אלף התלמידים המפונים, תוך שמירה על תגובה מהירה לשינויים ומתן מענה לצורכיהם הלימודיים והרגשיים. שילוב כזה

עשוי לתרום לחיזוק החוסן החברתי של מערכת החינוך כולה ולהיות מודל להתמודדות עם מצבי חירום עתידיים. ראו לוח 1 להלן.

פעילות נוכחית (החל מספטמבר 2024)

לאחר כשנה מפרוץ המלחמה וכהמשך לשלב א' של פורום "חינוך בחירום" שהקים מוסד שמואל נאמן עם פרוץ המלחמה, נבנית תשתית מתאימה לשלב הבא, שבו תיבנה קהילה חינוכית מתאימה להובלת השינוי ברמות השונות, שתהיה ערוכה להתמודד עם מצבי חירום מתמשכים נוספים בעתיד.

מדובר בפעילות בצוותים עם מנגנון סנכרון ביניהם, שיכללו צוותי חזון וחלום, גיוס, מחקר והערכה, חקיקה, שיווק ותקשורת. הצוותים יגבשו יעדים ותוכניות עבודה. עבודת התכנון תתמקד בפיתוח מערכת ניטור ומעקב לניהול מערכת החינוך בעת משבר. הדגש מושם על מעבר משגרה לחירום בצורה המאפשרת התמודדות מהירה עם חוסר ודאות. מערכת זו תפותח על פי הגישה האג'ילית ותכלול בין היתר:

- פלטפורמה דיגיטלית למעקב אחר מיקום ומצב התלמידים והמורים.
- דשבורד מרכזי המציג נתונים בזמן אמת על השתתפות בלמידה, צרכים מיוחדים ואתגרים.
- מערכת משוב מהירה המאפשרת לתלמידים, הורים ומורים לדווח על בעיות.
- מערכת דיגיטלית למיפוי מהיר של התלמידים המפונים ובתי הספר הקולטים.
- אלגוריתם לשיבוץ אוטומטי המתחשב בגיל, במיקום הנוכחי ובצרכים מיוחדים.

לוח 1: יישום התפיסה האג'ילית לשמירה על רציפות חינוכית, לחיזוק החוסן החברתי בעת משבר מתמשך – פריזמה יישומית למלחמת חרבות ברזל

1. הקמת צוותי תגובה מהירה

עיקרון אג'ילי: שיתוף פעולה רב-תחומי, גמישות ואדפטיביות

יישום כללי	יישום למקרה של מלחמת "חרבות ברזל":	מדדי הצלחה
<ul style="list-style-type: none"> הקמת צוותים רב-תחומיים הכוללים אנשי חינוך, פסיכולוגים, אנשי טכנולוגיה ומומחי לוגיסטיקה, כולל אנשים בעלי ניסיון ממשברים מתמשכים קודמים. הגדרת סמכויות ברורות לצוותים לקבלת החלטות מהירות. קיום פגישות יומיות קצרות ("סטנדאפ") לעדכון ותיאום. 	<ul style="list-style-type: none"> הקמת צוות ייעודי של 50-100 אנשי מקצוע מתחומי החינוך, הפסיכולוגיה, הטכנולוגיה והלוגיסטיקה. חלוקת הצוות לתת-צוותים אזוריים, כל אחד אחראי על כ-10,000 תלמידים מפונים. קיום פגישות יומיות קצרות ("סטנדאפ") לעדכון ותיאום בין הצוותים. 	<ul style="list-style-type: none"> זמן תגובה לאתגרים חדשים (יעד: פחות מ-24 שעות) מספר בעיות שנפתרו באופן מיידי (יעד: 80% מהבעיות המדווחות)

2. מערכת מיפוי ושיבוץ דינמי (כולל ניטור ומעקב)

עיקרון אג'ילי: תקשורת שוטפת ושקיפות, למידה מתמדת

יישום כללי	יישום למקרה של מלחמת "חרבות ברזל":	מדדי הצלחה
<ul style="list-style-type: none"> פיתוח מראש של פלטפורמה דיגיטלית למעקב אחר מיקום ומצב התלמידים והמורים. סינכרון מראש של נתונים בין מערכות. למשל, בין מערכות החינוך, הבריאות, רווחה, תיירות, ביטוח לאומי וכו' שיאפשר לאתר את מיקום האזרחים וילדיהם. יצירת דשבורד מרכזי המציג נתונים בזמן אמת על השתתפות בלמידה, צרכים מיוחדים ואתגרים. 	<ul style="list-style-type: none"> שימוש במערכת דיגיטלית למיפוי מהיר של התלמידים המפונים ובתי הספר הקולטים. יצירת אלגוריתם לשיבוץ אוטומטי המתחשב בגיל, מיקום נוכחי וצרכים מיוחדים. עדכון יומי של השיבוצים בהתאם לשינויים במצב. 	<ul style="list-style-type: none"> שיעור התלמידים שמצבם מעודכן במערכת (יעד 95%) תוך שבוע: 50% תוך שבועיים: 80% תוך חודש: 95% לאחר חודש (או הגעה ליעד של 95% תלמידים שמצבם מעודכן): חשיבה מחדש על משמעות ואופן ניטור הנתונים. זמן ממוצע לטיפול בבעיות (יעד: פחות מ-48 שעות)

3. שיבוץ, הכשרה והעצמת צוותי הוראה

עיקרון אג'ילי: למידה מתמדת, שיתוף פעולה רב-תחומי

יישום כללי	יישום למקרה של מלחמת "חרבות ברזל":	מדדי הצלחה
<ul style="list-style-type: none"> פיתוח תוכניות הכשרה מהירות להוראה בחירום, כולל שימוש בטכנולוגיות חדשות. יצירת קהילות למידה מקוונות למורים לשיתוף ידע ותמיכה הדדית. הקמת מערך חונכות אישית למורים המתקשים בהסתגלות פיתוח מראש של חומרים ודרכי הוראה והכשרה של מורים לשימוש בהם לפי הצורך. 	<ul style="list-style-type: none"> מיפוי מיקום צוותי ההוראה המפונים ויכולתם להמשיך בפעילותם החינוכית. מיפוי צרכים משפחתיים של צוותי ההראה וקביעת סדרי עדיפות לשיבוץ ילדיהם במסגרות חינוך במידת הצורך. יצירת קהילות למידה ותמיכה מקוונות למורים בהתאם לשיבוצם. יצירת קהילות למידה ותמיכה מקומיות למורים באזורי הפינוי וברשויות הקולטות. 	<ul style="list-style-type: none"> שיבוץ מורים: תוך שבוע: מיפוי מיקום המורים המפונים ומגבלות שיבוצם ביישובים אליהם פנו. תוך שבועים: שיבוץ 70% מהמורים המפונים שיבוץ ילדיהם במערכת חינוך תוך שלושה שבועות: שיבוץ 100% מהמורים היכולים להשתלב במערכת החינוך. רמת שביעות הרצון של המורים מהתמיכה המקצועית (יעד: 4.5 מתוך 5)

4. מערך תמיכה רגשית-חברתית

עיקרון אג'ילי: התמקדות בערך ללקוח, גמישות ואדפטיביות

יישום כללי	יישום למקרה של מלחמת "חרבות ברזל":	מדדי הצלחה
<ul style="list-style-type: none"> הקמת קבוצות תמיכה וירטואליות לתלמידים ומורים. פיתוח אפליקציה לניטור מצב רגשי ומתן תמיכה מיידית שילוב פעילויות חברתיות ורגשיות בתוכנית הלימודים היומית. 	<ul style="list-style-type: none"> הקמת 600 קבוצות תמיכה וירטואליות (100 תלמידים בקבוצה). גיוס והכשרה של 300 יועצים חינוכיים נוספים לתמיכה מיידית. 	<ul style="list-style-type: none"> שיעור התלמידים המשתתפים בפעילויות תמיכה רגשית (יעד: 70% בחודש הראשון) שיעור התמדה שיפור במדדי החוסן הנפשי של תלמידים ומורים (יעד: 20% שיפור תוך חודשיים)

5. ניהול משאבים

עיקרון אג'ילי: גמישות ואדפטיביות, איטרציות קצרות

יישום כללי	יישום למקרה של מלחמת "חרבות ברזל":	מדדי הצלחה
<ul style="list-style-type: none"> • אספקת ציוד לימודים בסיסי. • יצירת מאגר משאבים דיגיטלי (מחשבים, ספרים, ציוד לימודי) עם מערכת הקצאה דינמית. • שיתוף פעולה עם חברות טכנולוגיה לאספקת פתרונות מהירים. • "קרן חירום חינוכית" והקצאה מהירה של משאבים. 	<ul style="list-style-type: none"> • יצירת מאגר של 30,000 מחשבים ניידים/טאבלטים לחלוקה מהירה. • שיתוף פעולה עם 5 חברות טכנולוגיה גדולות לאספקת פתרונות למידה מרחוק. • הקמת "קרן חירום חינוכית" של 50 מיליון ש"ח עם יכולת הקצאה מהירה. 	<ul style="list-style-type: none"> • זמן ממוצע לאספקת משאבים נדרשים (יעד: פחות מ-72 שעות). • 95% מהתלמידים עם גישה למשאבים דיגיטליים תוך שבועיים.

6. תקשורת ושקיפות

עיקרון אג'ילי: תקשורת שוטפת ושקיפות

יישום כללי	יישום למקרה של מלחמת "חרבות ברזל":	מדדי הצלחה
<ul style="list-style-type: none"> • אפליקציה ייעודית לעדכונים יומיים להורים ולצוותי החינוך. • קיום שיחות וידאו שבועיות עם מנהלי בתי ספר, נציגי רשויות מקומיות ונציגי הורים. • מיפוי פערים לימודיים ואחרים ומתן מענה מתאים. • יצירת פורטל שקיפות המציג נתונים עדכניים על פעילות מערכת החינוך בחירום. • יצירת מערכת לפניות הורים ותלמידים. 	<ul style="list-style-type: none"> • עדכונים יומיים נשלחים ל-120,000 הורים ו-5000 אנשי צוות חינוכי באמצעות אפליקציה ייעודית • קיום 60 שיחות וידאו שבועיות (אחת לכל 1000 תלמידים) עם מנהלי בתי ספר ונציגי הורים. • פורטל עדכניים ברמה יומית על שילוב התלמידים והמורים המפונים. 	<ul style="list-style-type: none"> • 80% מההורים מדווחים על שביעות רצון מהתקשורת. • תדירות העדכונים לפחות אחת ליום. • מספר פניות / הצעות / רעיונות / בקשות חדשים המתקבלים מהקהילה ומההורים והמיושמים. • התייחסות לפערים המתגלים תוך שבוע (בהתאם להיקפם).

7. שיתוף פעולה עם גורמי קהילה

עיקרון אג'ילי: שיתוף פעולה רב-תחומי, התמקדות בערך ללקוח

יישום כללי	יישום למקרה של מלחמת "חרבות ברזל":	מדדי הצלחה
<ul style="list-style-type: none"> • יצירת שותפויות עם ארגונים מקומיים ומתנדבים לתמיכה בתהליך החינוכי. • הקמת "מרכזי למידה קהילתיים" זמניים במקומות בטוחים. • גיוס מנטורים מהקהילה לתמיכה אישית בתלמידים. 	<ul style="list-style-type: none"> • יצירת 60 שותפויות עם ארגונים מקומיים (אחת לכל 1000 תלמידים מכונים). • הקמת 30 "מרכזי למידה קהילתיים" זמניים במקומות בטוחים. • גיוס 3000 מתנדבים מהקהילה (1 לכל 20 תלמידים) לתמיכה אישית. 	<ul style="list-style-type: none"> • 50% מהתלמידים המכונים משתתפים בפעילות קהילתית שבועית. • גידול במספר שותפויות קהילתיות חדשות של 10 בשבוע.

8. פיתוח תוכניות לימוד (במידת הצורך)

עיקרון אג'ילי: איטרציות קצרות, התמקדות בערך ללקוח, אימוץ טכנולוגיות חדשות

יישום כללי	יישום למקרה של מלחמת "חרבות ברזל":	מדדי הצלחה
<ul style="list-style-type: none"> • פיתוח מראש של מודולים לימודיים קצרים ואדפטיביים שניתנים להתאמה מהירה. • שילוב למידה מרחוק עם מכשירים פיזיים כשאפשר. • יצירת "בנק משימות" גמיש המאפשר לתלמידים לבחור משימות בהתאם ליכולותיהם ומצבם. 	<ul style="list-style-type: none"> • פיתוח מודולים בהתאם לצורך – חוסן, השלמה לבגרויות, חינוך מיוחד. • פיתוח מודולים במגוון פורמטים: סינכרוניים וא-סינכרוניים, היברידים ומקוונים. 	<ul style="list-style-type: none"> • 10 מודולים לימודיים חדשים שפותחו / הותאמו בשבוע. • 75% מהתלמידים שעבורם המשימות מיועדות משלימים לפחות 4 מודולים בחודש.

9. הערכה ושיפור מתמיד

עיקרון אג'ילי: למידה מתמדת, איטרציות קצרות

מדדי הצלחה	יישום למקרה של מלחמת "חרבות ברזל":	יישום כללי
<ul style="list-style-type: none"> • יישום 10 שיפורים משמעותיים בשבוע בהתבסס על המשוב. • שיפור בתוצאות סקרי המשוב משבוע לשבוע. 	<ul style="list-style-type: none"> • סקרי משוב שבועיים ל-10% מהתלמידים, הורים ומורים (סה"כ 18,000 משיבים). • קיום 60 ישיבות "רטרוספקטיבה" שבועיות (אחת לכל 1000 תלמידים) לזיהוי נקודות לשיפור. • הקמת צוות "שיפור מתמיד" של 20 אנשי מקצוע לניתוח הנתונים ויישום שיפורים מהירים. 	<ul style="list-style-type: none"> • ביצוע סקרי משוב שבועיים לתלמידים, הורים ומורים. • קיום ישיבות "רטרוספקטיבה" שבועיות לצוותי החינוך לזיהוי נקודות לשיפור. • הקמת צוות "שיפור מתמיד".

סיכום

מאמר זה מציג את מודל ה־RACE לניהול מערכת החינוך במצבי משבר מתמשכים על פי הגישה האג'ילית, במטרה לשמור על רציפות חינוכית לשם שמירה וחיזוק של החוסן החברתי. יישום גישה זו אמור לחזק את החוסן החברתי ולשפר את יכולת ההתמודדות של מערכת החינוך עם משברים עתידיים. המסמך מדגיש את חשיבותם של: חוסן חברתי; יתרונות הגישה האג'ילית בהתמודדות עם אתגרי החינוך בעת חירום; שיתוף פעולה בין גורמים שונים; ויצירת מערכת תגובה גמישה ואדפטיבית. מלחמת חרבות ברזל משמשת מקרה בוחן ליישום התפיסה המוצעת. פינוי 2.5 אחוזים מתלמידי ישראל במהלך המלחמה הציב אתגרים למערכת החינוך. בחינה של היקף האתגר מראה שסביר להניח כי ניהול אג'ילי היה מאפשר בנייה ויישום של תוכנית סדורה להתמודדות עם האתגר תוך זמן קצר יותר.

מקורות

הכנסת — מרכז המחקר והמידע (2023, 31 בדצמבר). **שירותי חינוך לתלמידים מפונים מבתיים בתקופת מלחמת חרבות ברזל** [כתיבה: א' וייסבלאי]. <https://tinyurl.com/5yentsh5>.
חזן, א' (2020, 29 בספטמבר). **ניהול אג'ילי של משבר הקורונה במדינת הסטארט-אפ**. אנשים ומחשבים. <https://tinyurl.com/4f3552sa>
חזן, א', בוכניק, צ' ואבן זהב, ע' (2024). **קווים מנחים ליצירת רציפות חינוכית בעת חירום מתמשך במסגרת: "פורום חינוך בחירום"**. מוסד שמואל נאמן. <https://tinyurl.com/mu7a33zr>
שאשה-שרף, ח' (2024). **סקירה בין-תחומית בנושא: אסטרטגיית "בנייה מחדש טוב יותר" ומערכת החינוך המקומית בשיקום לאחר אסון**. לשכת המדענית הראשית, משרד החינוך. <https://tinyurl.com/3h3edvhr>

קיבוץ כפר עזה – חינוך בחירום: תיעוד והמלצות מתוך תפעול מערכות החינוך במלחמה

אילנה צוק וקהילת כפר עזה*

שלושה ימים אחרי ה־7 באוקטובר פתחו שתי חברות קיבוץ כפר עזה וגננת מצוות החינוך המקורי של הקיבוץ בקיבוץ שפיים – אתר הקליטה של מפוני הקיבוץ – שלוש מערכות חינוך: מערכת גנים לגיל הרך, שקלטה תינוקות וילדים מגיל ארבעה חודשים ועד גיל שש; מסגרת לתלמידי בית ספר יסודי בכיתות א' עד ו'; ומסגרת פעילות לחטיבת הביניים ולתיכון, שקלטה את תלמידי כיתות ז' עד י"ב. מה שהתחיל במרחבים מאולתרים עם צוותים חינוכיים ארעיים התגבש למערכות חינוך המשלבות בתוכן את המערכות הבאות:

- חינוך בלתי פורמלי ובו דמות בוגר יציבה ומשמעותית לכל ילד.
 - חינוך פורמלי על פי תוכני משרד החינוך.
 - מערך טיפול פורמלי המתכלל פסיכולוגים ופסיכיאטרים מבית החולים שניידר, פסיכולוגים של השירות הפסיכולוגי החינוכי, יועצות, אנשי חוסן מהמועצה האזורית שער הנגב ואנשי מקצוע פרטיים.
 - מערך טיפול בלתי פורמלי המקיים תהליכים אישיים וקבוצתיים ארוכי טווח, וביניהם: גלישת גלים טיפולית, סדנאות אומנות, חיבור לטבע, טיולים, מפגש עם בעלי חיים, מוזיקה ועוד.
 - פרויקטים ארציים בהובלת בני נוער.
 - מערך חוגים שבועי בשעות אחר הצהריים.
 - קייטנות בחופשות.
 - הכנה הדרגתית ומוקפדת להשתלבות מחודשת בבית ספר של משרד החינוך.
- עורכי המחקר מבקשים להודות לילדים, לבני הנוער ולהורים על האמון שנתנו בהם, ולמועצות שער הנגב וחוץ השרון על שהיו לנו בית. לגורמי הטיפול המלווים: בית החולים שניידר, שירות פסיכולוגי חינוכי שער הנגב, חוסן שער הנגב, משרד החינוך, לצוותים החינוכיים והטיפוליים ולהנהלת קהילת כפר עזה.

* המאמר מבוסס על מחקר שבוצע על ידי המנחה והכותבת – אילנה צוק; תיעוד, עיבוד וכתבי-השירה ליברטי; עורכת הלשון – אפרת דיאמנט; עיצוב גרפי ועימוד – נרקיס שגב; תוכן – עופר הלפרין-רוטשילד, בשיתוף איריס הרשמן, נירה הוסמן, יובל שפירא, ליהי סקר, נעמי מוהר, חן שיל"ת, אפרת הראל, ליהי ליברמן, לימור אביטל, ליאת הרטמן ונירית אליש.

מערכות החינוך בחירום של הגיל הרך והיסודי החלו בשלוש שעות פעילות יומיות. עם הבשלת המשפחות לפרידה של שעות ספורות מהילדים, לצד הצורך ההולך וגובר בשעות עבודה, טיפול ובניית החיים מחדש, התרחבה מערכת החינוך לחמש עד שמונה שעות פעילות ביום במשך חמישה ימים בשבוע, וכללה זמינות ותכלול התמיכה בילדים לכל אורך שעות היום. בחינוך העל-יסודי התרחש תהליך הפוך, שבו הנערים והנערות חשו בהדרגה ביטחון להיפרד מהמדריכים הבלתי פורמליים, ולמעשה ייצבו המערכת כלל הפחתת שעות פעילות והסדרתן.

עד ינואר 2024 הבשילו תשתיות משרד החינוך לקליטת התלמידים והמשפחות במערכות חינוך מקומיות: תלמידי היסודי שולבו בבית הספר 'א.ד.ם וסביבה', ותלמידי התיכון והחטיבה בבית הספר 'חוף השרון'. מערכת הגיל הרך, המופעלת גם בימי שגרה על ידי הקיבוץ באופן עצמאי, המשיכה להיות מערכת עצמאית.

עוד לפני: איך להיערך למערכת חינוך בחירום בשגרה?

קוד אתי קהילתי

קוד אתי קהילתי הוא מסמך המגדיר זהות של קהילה או ארגון. באופן מסורתי מסמך כזה מכיל פסקת זהות, פסקת מטרות, יעדים מרכזיים, רשימת ערכי ליבה וכללי התנהגות, שלאורם תתממנה מטרות היסוד והזהות. קוד כזה שנשמר חי ומסונכרן תדיר עם הקהילה יכול להוות עוגן קריטי לתפקוד בשעת חירום. ככל שהקוד רלוונטי יותר ותהליך תיקופו שיתופי יותר, הוא יספק מענה לקהילה בשעת חירום ויהיה עמוד שדרה נחוץ מאוד. עצם התהליך, התקשורת והכתיבה ייצרו שפה ערכית משותפת שתייצג את הקהילה, ויהיה בה שימוש רב בשעת חירום.

להכיר באפשרות שיכול להיות ש...

מגורים ביישוב גבול, על קו שבר גיאולוגי או באזור אסון מחייבים התמודדות עם האפשרות שאנשים ימצאו את עצמם ואת קהילתם מפונים. על כן יש לנסות להבין מה יקרה אם אפשרות זו תתממש. מומלץ לפנות לרשויות ולגורמי החינוך הממסדיים ולהדהד בפניהם את פערי המציאות. מוצע לגבש קבוצת אנשים מתוך הקהילה שמייצגים ממשקי עבודה מגוונים, אשר יחשבו מה הם הצעדים הנדרשים.

גיבוי בענן של רשימות מעודכנות

עצה חשובה, קלה ליישום ויכולה לחסוך שבועות ארוכים של מבוכה בשעת חירום: להכין רשימות שמיות, רשימות תפקידים, גורמים חשובים בקהילה, מיפוי מוסדות התפעול של המסגרות החינוכיות בשגרה. הדבר מהווה למעשה תיעוד מקוון עדכני ומפורט של מערכת החירום, שיסייע ברגעים שבהם הכאוס ישתולל ויחסוך זמן רב ומשאבים מיותרים בשעת חירום.

מפנים את הקהילה שלנו: הדברים שחשוב לשים אליהם לב במקום הפינני המיועד

מה מאפשר המרחב הפיזי בהיבט החינוכי? מוכרות, זרות ופליטות

על סגל החינוך המפונה להיות מעורב בבחירת מקום הפינני שאליו הקהילה מיועדת. ראוי לשלוח נציג עם "עיניים חינוכיות", שיהיה חלק מהשותפים בבחירת מרחב הקליטה. לחלופין יש לנסות לכונן שותפות לצורך זה, שתוכל להכיל את ילדי הקהילה.

ניתן להצביע על מספר שיקולים בבחירת אתר הקליטה. ראשית, האם יהיה קל או קשה לגייס שם אנשי צוות לאורך זמן, ומי יהיו השותפים לתהליך השיקום? שנית, האם אתר הפינני דומה לבית? העובדה שקהילת כפר עזה הגיעה לקיבוץ שפיים צוינה פעמים רבות כגורם שהפחית את תחושת הזרות ונתן לקהילה תחושה טובה. האווירה הקיבוצית הייתה מוכרת, מנחמת ומשרה ביטחון. אין להמעיט בחשיבות השיקול הזה. שלישית, מוצע לבחון אם יש מרחבי טבע זמינים ללא צורך ברכב. הימצאותו של טבע זמין בסמיכות למקום הקליטה היא אמצעי שיקום ראשון במעלה.

הרציונל החינוכי: מהי מטרת המערכת ואיך הרציונל החינוכי יכול לסייע במימושה?

"מטרת המערכת היא לאפשר שיקום נפש הילדים לאחר טראומה – להשיב את הביטחון ואת האמון שלהם בעולמם הפנימי ובסביבתם, לקיים תשתית שתאפשר להם להיות מבוגרים מתפקדים, עם חיים מלאים, בעלי תחושת מסוגלת ואפילו אושר" (אילנה צוק, מנהלת מערכת החינוך בחירום של כפר עזה). בהתאם למטרה זו ניתן לחלק את הרציונל החינוכי בין תחומים הפועלים במקביל זה לזה:

רציונל טיפולי

- טובת הילדים קודמת לכול.
- ההורים הם גורם השיקום הראשון.
- מערכת החינוך בחירום היא מערכת טיפולית-חינוכית.

- חינוך בלתי פורמלי – תקשורת בין־אישית היא מפתח.
- חינוך פורמלי אינו מטרה אלא כלי.

רציונל ניהול מערכתי

- הובלה – כבדו את זכותנו לשקם את עצמנו.
- גיוס כוח אדם.
- ניהול צוות על בסיס ערכים של קולגיאליות, חברות, רעות, סולידריות וכבוד הדדי.
- הסתייעות בשותפים ואנשי מקצוע מלווים.
- הגדרות תפקיד ברורות.
- גיבוש מבנה ארגוני.
- הסתייעות בליווי של יועץ חינוכי.
- תפעול מערכתי אופטימלי בחירום.

רציונל קהילתי

- התמודדות עם התנגדויות מבפנים ומבחוץ.
- קריאת מציאות מחמירה והתאמה אליה.
- דיאלוג עם המציאות הקהילתית.
- הבנה שהחלטות בחירום מתקבלות באופן שונה.

רציונל למערכת בחירום

- מימוש הדרגתי של שינויים ומעברים.
- הפגנת חשדנות בריאה לדברים שניתנים בחינם.
- זיהוי המוטיבציות של אנשי השטח.
- הבאה בחשבון של שחיקה במסגרת פעולה בחירום.

מה מומלץ לעשות? סל כלים פרקטיים

שלב 1: ההתייצבות (היחסית)

בשלב זה מתקיימת שגרה, אף כי היא רצופה חוסר ודאות וחוסר יציבות. בנקודת הזמן הזו חשוב לשים לב קודם כול לכך שתקופות של שגרה מביאות עימן ירידה במתח ומאפשרות

תהליך רצוי מאוד, שבו רגשות מורכבים צפים לראשונה אצל הילדים, הקהילה והצוות. במקרה שלנו הדבר בא לידי ביטוי אצל הילדים בביטויים ישירים של טראומה. אצל ילדי הגן: התקפי זעם, בכי וגם אפתיות לא־אופיינית. בקרב ילדי היסודי הייתה עלייה חדה בדיווחים על מקרי מסוכנות (למשל דיבור אובדני, הפרעות אכילה, התקפי זעם, אלימות). בתיכון ראינו שלל צורות של מרד.

ניתן לנקוט מספר צעדים בהקשר זה: ראשית, יש לרענן, להסדיר ולתקשר את פרוטוקול הפעולה והדיווח לצוותים החינוכיים והטיפוליים. נוסף על כך חשוב לתמוך בצוות ברמת הידע והכלים – איך להתמודד עם התקפי זעם? למה חשוב לשים לב אם ילד משתף אותי במחשבות אובדניות? כמו כן יש לשתף את קהילת ההורים ולתת להם תחושת מסוגלות וגיבוי מצד המערכת.

בקהילה, כמו אצל הילדים, ניתן לראות עלייה בהתנהגויות יוצאות דופן של ההורים מול המערכת – התקפי צעקות לא מידתיות של הורים על מדריכים, השתלחויות לא ברורות בווטסאפ וכמויות גדולות של כעס וזעם. דרך הפעולה הרצויה היא אישית מאוד ותלויה במקרה ובאנשים. מה שבטוח הוא שהמדריכים זקוקים לגיבוי מצד המערכת. בניגוד להכלה וליווי שהצוות יכול להציע לילדים, מול מבוגרים הצוות פגיע וחשוב לספק לו גבולות וכלים. מוצע להנהיג שיח משותף עם המדריכים על הערות יוצאות דופן בקבוצות הוטסאפ. כלי חשוב נוסף הוא שיח על מקרים ותגובות.

גם הצוותים עצמם מוצפים ועייפים. זאת ועוד, הירידה באדרנלין מציפה גם אצל אנשי הצוות רגשות מורכבים. תקופת השגרה היא הזמן להשקיע בצוותי ההוראה ולטפח אותם באופן שמעניק להם, ודרכם גם לילדים, התפתחות וצמיחה. לכן מומלץ לנצל את הזמן להעשרה מקצועית דרך יצירת פרויקטים שחשובים לצוות.

בשלב זה נדרש גם גיוס כוח אדם איכותי. יש לתת את הדעת על כך שככל שיעבור הזמן, המערכת תגדל ותזדקק לעוד אנשים. בשעת חירום הקהילה מתפזרת בחלקה. ככל שהשגרה מחלחלת אנשים רוצים לתת לילדים את המוכר, והם ישאפו להצטרף אל מערכת החינוך שאתם מקימים. מקרים קשים שעברו שיקום ראשוני אינטימי יצטרפו למערכת, והורים שעד כה העדיפו להישאר ביחד עם הילדים ייאלצו לשוב לעבודה ולהכניס את הילדים למסגרות החינוכיות. לכן מערכת החינוך גדלה בהתמדה, ועימה הצוות.

נוסף על כך נדרשת בניית צוותים מוגדלים וקבועים. בחודש הראשון בולטים מאוד ביטויים של הלם ואחדות, אולם לאחר מכן מתחילות לצוף התנהגויות המאופיינות במסוכנות רבה.

כדי להיות מוכנים למגוון הרחב של ביטויי הטראומה הקולקטיבית והאישית יש צורך בצוותים מוגדלים, ויש לאפשר להם שבוע עבודה מקוצר ותנאים המאפשרים מרחב נשימה אישי. גיוס כוח אדם בשעת חירום מחייב דגשים ותובנות שונים מאלה שבשגרה. חשוב להדגיש את הצורך בגמישות ובהתאמה למציאות משתנה. מומלץ לדרוש מחויבות לטווח ארוך עם תקופת ניסיון. חשוב מאוד להקפיד על מקצוענות ולהיזהר משרלטנות. בתקופת טראומה הילדים וההורים חשופים ורגישים. מנהלי המערכת מחויבים למקצוענות של הצוותים החינוכיים, ועליהם להיזהר בבחירת הסגל החינוכי.

שלב 2: השתלבות במערכות חינוך מקומיות ויציאה ממרכז הקליטה ללימודים בסביבה
בשלב השני עולות מספר שאלות, ובראשן: כיצד לבסס הסכמה על שותפות בין הקהילה המפונה למערכת החינוך הקולטת? מתי מתחילים להכין את השילוב העתידי במערכת חינוך מקומית? מי בוחר היכן נשתלב? במענה לשאלות אלו נדגיש מספר היבטים: ראשית, מערכת החינוך בחירום וההורים גם יחד צריכים לפעול כדי לזהות אינטרסים וצרכים שיועברו למערכת הקולטת. אי אפשר להגיע לנוסחה שתרצה את כל ההורים. יש לתת את הדעת על כך שתהליך ההשתלבות מצריך זמן. לנו נדרשו כשלושה חודשים, תוך מעורבות עמוקה של קיבוץ שפיים הקולט. ההשתלבות הטובה של הילדים במערכת החדשה היא הוכחה לכך שתהליך ההכנה היה טוב. עם זאת התהליך מאתגר ומצריך מבט קדימה ובהירות לגבי אופי המשימה, לצד עמידה מול התנגדויות מתוך הקהילה וההורים.

יש מספר מפתחות לשילוב במערכת חינוך קיימת (קולטת, מקומית). ראשית, תהליכי התיאום והעבודה בין הרשות המוסרת והרשות הקולטת חיוניים להצלחת התהליך. במקרה שלנו, המועצה האזורית חוף השרון (הרשות הקולטת) קיצרה תהליכים בירוקרטיים על ידי השקעת משאבים ונתנה מענה לצרכים הייחודיים במהירות הדרושה. נדרשת גם הגדרה ברורה של תחומי האחריות בין שתי המועצות, הקולטת והמוסרת, כגון הגדרות תקציביות, קבלת החלטות מנהליות וחינוכיות. לבסוף, חשוב לשמור על רצף המידע האישי-טיפולי בין הגורמים המטפלים השונים, תוך שמירה על אתיקה וצנעת הפרט.

שלב 3: ייעוץ מקצועי

יש לבחור בקפידה את היועצים שבהם תיעזרו ולוודא שטובת הקהילה עומדת לנגד עיניהם. בסיטואציה חסרת תקדים, ייעוץ מתאים הוא זה שרואה את טובת הילדים ומזדהה עם סדר העדיפויות שהמערכת מובילה. יש לתת את הדעת על כך שהאמת אינה נמצאת

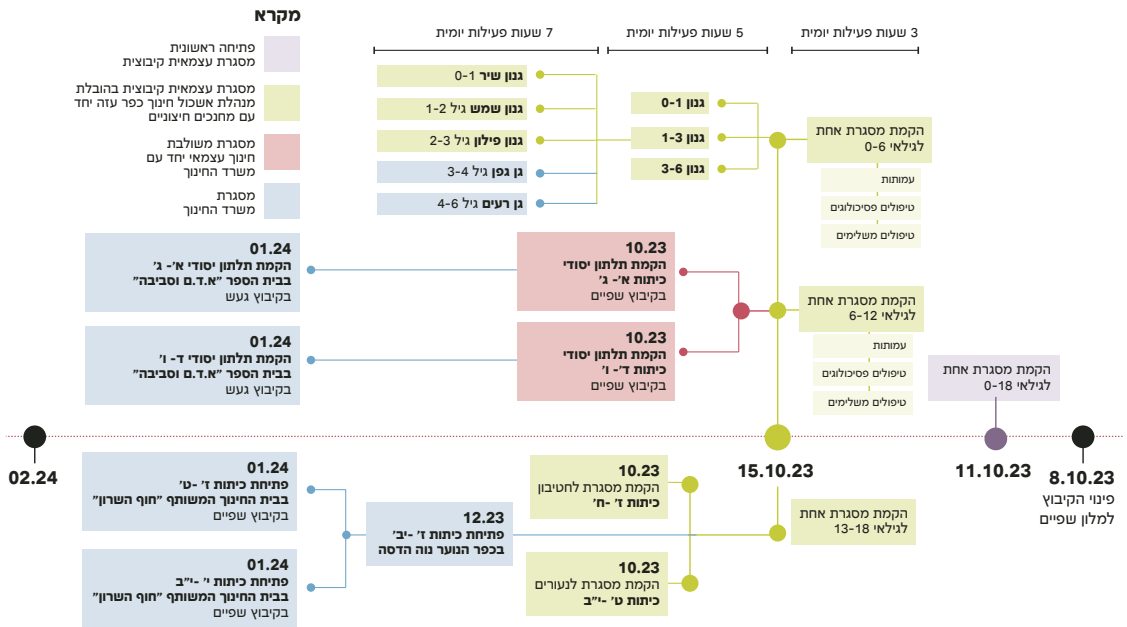
בייעוץ בתחום ספציפי, אלא בצוות שבא מדיסציפלינות מגוונות ומתנהל מתוך כבוד הדדי למקצוענות ולידע של האחר.

בתוך כך יש להיערך גם לניהול אירועים חריגים בתוך טראומה מתמשכת, כגון השבת חטופים או חלילה מוות. בטראומה מתמשכת תהליך ההיערכות והתכנון הוא קריטי, אבל מוגבל. חשוב לשמור על רמת דריכות גבוהה כדי להיות מוכנים לאירועים קשים נוספים שעלולים עוד לקרות.

סיכום

החינוך הוא עוגן לשיקום הקהילה – כשהילדים חשים בטוב בתוך מערכת מקצועית הרואה אותם, ההורים יכולים להתפנות לעצמם. יציבות מערכת החינוך היא הכוח המניע לשיקום הקהילה ומשקפת חוסן חברתי. ההבנה של חשיבות החינוך בזמן חירום מחייבת היערכות מתאימה בזמן השגרה. בטראומה שאין לה תקדים יש צורך לצאת מתבניות חשיבה שאינן רלוונטיות למצב המשתנה. בהגדרת טובת הילדים והמטרות החינוכיות של המערכת חשוב לסגל חשיבה מעודכנת מתוך תודעת שפע שרואה את טובת הילדים, את המטרות החינוכיות ארוכות הטווח, ורק אחר כך לחבר את כל אלה למציאות של משאבים.

ציר זמן – הקמה וייצוב מערכת החינוך של קיבוץ כפר עזה לאחר ה־7 באוקטובר

התמודדות עם אתגרים קהילתיים ואישיים בבית ספר למפונים מהצפון

יצחקי גולן*

מוקדש לצוות החד-פעמי של מרחב חינוכי כנרת

נעשה ונשמע (שמות, כ"ד, ז').

'מרחב חינוכי כנרת' הוקם יש מאין כמענה למציאות החדשה שבפניה ניצבו תושבי הצפון שהתפנו בחטף מבתיהם לעיר טבריה ולמרחב סובב כנרת באוקטובר 2023. המרחב הוקם כמסגרת חינוכית זמנית עבור כ־800 תלמידי כיתות ז'–י"ב שלמדו במקור בחמישה בתי ספר שונים בגליל המזרחי ובקריית שמונה. תחילה פעל המרחב במועצה האזורית עמק הירדן, ולאחר מכן בקמפוס יעודי שנבנה עבורו בטבריה. למרות תנאי הפתיחה המאתגרים הצליח המרחב להתפתח למסגרת מתפקדת שבה מתקיימים פעילות לימודית וחברתית, מבחני בגרות, אירועי הערכה ואירועי פרידה. הקמת המרחב ותפקודו ממחישים את קיומו של חוסן אישי וקהילתי. מאמר זה מציג יישומים של התמודדות עם משבר בלתי מוכר וחזוק מרכיבי החוסן של התלמידים המפונים וקהילת בית הספר. מרחב חינוכי כנרת הוא התנסות אחת מני רבות שנוצרו בתקופת מלחמת חרבות ברזל. אין ספק כי ניתן לקיים את הדברים גם בדרכים שונות, שאותן למדנו מעמיתים לאורך הדרך. למרבה המזל, הקהילות בצפון הארץ לא חוו את האובדן ומוראות הזוועה שעברו התושבים ביישובי הנגב המערבי ב־7 באוקטובר. עם זאת, המציאות של הפינוי הכפוי והבלתי צפוי מהבית, התפזרות הקהילות, מלחמת ההתשה ביישובים, צמצום מרחבי המחיה ושליטת השגרה הביתית, ומעל כל אלה אי-הוודאות המתמשכת לגבי מועד החזרה ליישובים – יצרו משבר אישי וקהילתי שמרחב חינוכי כנרת היה אחד הכלים שנועדו לתת לו מענה. בעיתות שגרה בית הספר הוא מחולל משמעות גדול מאוד בקהילה. הוא מעסיק את התלמידים ואת הצוות החינוכי, ולא פחות מכך את ההורים, את המשפחה המורחבת ואת מוסדות הרשות המקומית. לכן עצם החזרת מוסד "בית הספר" לזירה והעיסוק שנוצר בפעולתו מתורגמים לכלי חוסן ציבוריים ומהווים מקור להתחדשות בעת התמודדות עם משבר ושיקום.

* מנהל 'מרחב חינוכי כנרת' בחודשים פברואר-יוני 2024.

הקמתו של מרחב חינוכי כנרת ופעולתו לאורך השנה התאפשרו בזכות פעילות מגוונת וחינוכית של אנשי המטה במחוז הצפון ובמנהל לחינוך התיישבותי של משרד החינוך, ראשי הרשויות הקולטות והמפונות וצוותי אגפי החינוך שלהן, יחד עם תמיכה נמשכת של ארגוני מגזר שלישי ומוסדות פרטיים. מעל הכול – בזכות המחויבות, הנחישות והמקצועיות של צוות המרחב: אנשי צוות מפונים, מתנדבים, גמלאים ואלו שבאו משבתון, שהצליחו להתמיד ולהיות משמעותיים לכלל הקהילה משלב ההקמה ועד סוף שנת הלימודים.

ציר הזמן

מרחב חינוכי כנרת החל לפעול שלושה שבועות לאחר הפינוי, כמסגרת חינוכית **זמנית** למפונים מהצפון. זאת בתום מהלך בזק של גיוס צוות מוביל, איתור מקום זמני (במכללת כנרת), יצירת קשר עם ההורים ובניית צוות הוראה מקהילת המפונים עצמה, מתנדבים ואנשי חינוך בשבתון ובגמלאות. בתקופה זו עיקר המאמץ היה בהחזקה ובתמיכה, בצד מציאת מקום פיזי, גיבוש הצוות, איוש הכיתות ויצירת תכנים.

שישה שבועות בלבד לאחר ההחלטה להקימו נשלמה בניית קמפוס ייעודי עבור המרחב בטבריה. במקביל הצהירה המדינה כי "השנה תסתיים" במרחב הזמני. הדברים אפשרו למרחב להתפתח למסגרת הדומה מאוד לבית ספר רגיל, ובכלל זה יצירת סדירות של למידה והערכה, בחינות בגרות, טיולים, טקסים, פיתוח מנהיגות תלמידים, ייעוץ, מפגשים עם הורים ואירועי סיום.

לקראת סוף שנת הלימודים תשפ"ד החליט משרד החינוך לבנות מסגרות עורפיות עבור כל אחד מבתי הספר המרכיבים את המרחב. בסוף שנת הלימודים המרחב סיים את תפקידו והתלמידים הנמצאים בטבריה וסובב כנרת עברו בשנת הלימודים תשפ"ה ללמוד בבתי הספר המקוריים.

אתגרים בתחום הקהילתי והמענה שניתן להם

יצירת אמון בעיצומו של משבר עמוק במערכות המדינה

הפינוי המהיר מהבית וכלל האירועים בצפון ובדרום גרמו לאובדן ביטחון אישי וחוללו משבר אמון עמוק של המפונים במערכות הציבוריות. חלק גדול מהחרדה, הכעס והתסכול הופנו כלפי המרחב החינוכי החדש, כמייצג של המערכת הפורמלית וכגוף שאינו מוכר. למן ההתחלה קיים צוות המרחב פעולות מגוונות לבניית האמון מצד ההורים והתלמידים. הן כללו בין היתר נגישות וזמינות של מחנכים, יועצות ומנהלים, עדכונים קבועים בכתב,

מפגשים פנים אל פנים במלונות, יצירת כיתות המורכבות מתלמידים מאותו בית ספר מקורי ומפגשים עם הורים במרחב. להלן מספר דוגמאות מייצגות למאמץ לבניית האמון.

שמירת רציפות תפקודית – המרחב החינוכי פעיל בכל מצב

למרות המרחב הפיזי המצומצם, אילוצי כוח אדם בהוראה והקושי לנהל מאות תלמידים שחווים מסגרת חדשה, זמנית ובלתי מחייבת, התעקש צוות המרחב לקיים פעילות קבועה **פנים אל פנים**. משבר הקורונה קידם מאוד את הנטייה לעבור ללמידה מקוונת, אולם הבחירה במודל למידה זה היא מלכודת הנוגדת חיבור וגיבוש. ההבנה הייתה כי החזרת האמון תתאפשר רק עם יצירת מומנטום של הגעת תלמידים למרחב. כך הוסבו מרחבים בלתי מתאימים לכיתות, ונעשה שימוש בפעילות חוץ-כיתתית (טיולים, סמינרים, אולמות ספורט) כחלופה למחסור במרחב פיזי, ובלבד שתתקיים פעילות פנים אל פנים. אתגר נוסף ביצירת הרציפות התפקודית היה מציאת כוח האדם בהוראה. לצד המאמץ של אנשי צוות המפונים בעצמם, נציין את הצטרפותם של חיילים וחילות מחיל החינוך, שהיו גורם מייצב בעל משמעות קריטית בשלבים הראשונים והמשיכו להיות משמעותיים גם בהמשך השנה, בצד מתנדבים, גמלאים ואנשי חינוך זמינים.

הנכחת מנהיגות אלטרנטיבית בהיעדרה של המנהיגות המוכרת

המנהיגות הבית-ספרית בכל בתי הספר המקוריים הייתה עסוקה לאורך כל השנה באיתור כלל התלמידים מבתי הספר, ביצירה וניהול מסגרות חלופיות לתלמידים שלא פונו מביתם או פונו לאזורים אחרים, לצד טיפול בקליטתם של תלמידים מפונים במסגרות אלטרנטיביות ברחבי המדינה. בשל כך, יכולתם להעניק את תשומת הלב הנדרשת לקהילת המפונים הייתה מוגבלת. הדבר יצר אתגר ניהולי, מאחר שמבחינת ההורים והתלמידים המחנכים וצוותי הניהול המקוריים נתפסו ככתובת האוטנטית עבורם. מנגד, תפיסת הפעולה של המרחב דגלה בשימור המקום של בתי הספר המקוריים כבסיס זהותי ויעד לעתיד לבוא, במקביל להנכחת מנהיגות חדשה הרלוונטית למציאות המתהווה. בתהליך איטי התבצעה החלפה במשקל היחסי של המנהיגים החינוכיים הקבועים והמוכרים להורים ולתלמידים. לדוגמה, מחנך כיתה במרחב נקרא "מוביל כיתה" על מנת לשמר את מעמדו של המחנך המקורי המוכר לכולם, אך לאפשר את ההתמרה הנדרשת לדמות חדשה וזמינה שנוכחת בהווה. מנהלים ואנשי צוות מבית הספר המקורי לא "נמחקו" אלא שימרו בעיקר את המנהיגות הסימבולית, כרקע לצוות החדש והזמני.

המעבר ממקום המגורים הזמני לבית הספר הזמני

הדרך מהבית "המוגן" לבית הספר עוברת בימי שגרה בתווך הציבורי הפתוח, הנתפס בעיני הורים כמאיים. ברשויות האזוריות מרחב ההסעות מפוקח למניעת הטרדה ובריונות. לעומת זאת מרחב כנרת היה "בית ספר על גלגלים", שכדי להגיע אליו התלמידים נדרשו להסעה מרחוק. בתחילת ההפעלה, ל-35 אחוזים מקהילת המרחב, להורים ולתלמידים לא היה ניסיון עם שיטת ההסעות מהמלונות. אלה היוו מקור לחששות של הורים מבחינה בטיחותית וביטחונית. הניסון הראה שהמאמץ המרוכז של צוות המרחב הביא להצלחה, עם מספר מועט של תקלות.

התמודדות עם אי־ודאות

אחד הגורמים החשובים בהתמודדות עם המשבר, שיצר אי־ודאות לגבי מועד סיומה של תקופת הפליטות וחזרה לשגרה, הוא הענקת ודאות היכן שאפשר והחזרת תחושת השליטה להורים, לתלמידים ולצוות. כשזה מצליח ניתן לראות שיפור מידי במדדים של נוכחות, איכות הלמידה וצמצום בתלונות, ולהיפך. אחד המנופים לחיזוק תחושת הוודאות הוא

שמירת האיזון בין הזיקה לקהילה החינוכית החדשה לזו המקורית.

לאחר תקופת ההקמה הסוערת התייצבה קהילת מרחב חינוכי כנרת עם תלמידים מארבעה בתי ספר מקוריים – שלושה מהם מהמרחב הכפרי בגליל העליון ואחד מהעיר קריית שמונה. החלוקה בין נקודות המוצא הייתה מאוזנת, ללא דומיננטיות של אף אחת מהקהילות (ראו לוח 1 להלן). ארבעת בתי הספר הם מקיפים-עיוניים השייכים לזרם החינוך הממלכתי, אך לכולם מאפיינים ייחודיים ושונים, כולל בתצורת ההתנהלות השוטפת, אורחות החיים, השפה הפנימית והגישה הפדגוגית. האופי הייחודי של כל מוסד היה מבוסס על מסורת רבת שנים. זאת ועוד, לכל בית ספר היה מתווה פינוי שונה: פינוי של הקמפוס הפיזי וכל הקהילה (קריית שמונה); פינוי הקמפוס וחלק מהקהילה (הר וגיא, אנה פרנק); ופינוי חלק מהקהילה, תוך המשך תפקוד הקמפוס עם חלק מהתלמידים (עמק החולה). לכל אלה הייתה השפעה על תחושות התלמידים ביחס לחבריהם הנמצאים במקום אחר, בדרישות השונות שצוות המורים קיבל מהנהלות המקוריות ועוד.

לוח 1: הרכב התלמידים במוסד החינוכי הזמני

בי"ס מקורי (רשות)	השתייכות למחוז במשרד החינוך	מס' תלמידים בבי"ס המקורי	מס' תלמידים במרחב חינוכי כנרת	% מתוך תלמידי בי"ס המקורי הלומדים במרחב חינוכי כנרת	% מתוך תלמידי מרחב חינוכי כנרת
הר וגיא (גליל עליון)	התיישבותי	1100	160	15%	21%
עמק החולה (גליל עליון)	התיישבותי	1200	145	12%	19%
אנה פרנק (גליל עליון)	התיישבותי	500	160	32%	21%
דנציגר (קריית שמונה)	צפון	1400	285	21%	38%
אחר			5		1%
סה"כ		4200	755	18%	

(הנתונים מעודכנים לרבעון האחרון של שנה"ל תשפ"ד. התלמידים הלומדים בבתי הספר של מוא"ז הגליל העליון מגיעים גם ממוא"ז מבואות החרמון, מוא"ז מרום הגליל ומטולה)

היות שלקשר למקום ולזהות המוסדית יש חשיבות קריטית באשר ליכולת ההתמודדות ולקראת החזרה הביתה, מדיניות הפעולה בנושא במרחב הייתה כפולה: חתירה לפיתוח זיקה למוסד החדש, תוך הקפדה על שימור המחויבות לבתי הספר המקוריים. בפעולה זו אומנם יש ויתור מסוים על עוצמת הזיקה למקום, שהיא תנאי הכרחי ליצירת הגעה ולמידה, אך היא נתרמת מהערך השקוע בקשר אל בית הספר המקורי ושמירתו כמרכיב חי אצל התלמידים וההורים. לעיתים נאלצנו להקטין באופן יזום את ההתקשרות להווה, כדי לא לאבד את התרומה מהקשר הישן. השפה ששימשה במרחב החינוכי הייתה מבוססת על השפות ה"מקוריות", לצד התפתחות שפה חמישית ייחודית למרחב. בפועל נשמר קשר מקצועי וחברי בין ההנהלות, צוותי ניהול וייעוץ בתהליכים חינוכיים ועוד. דוגמאות לפעולות שננקטו ליצירת זיקה מקומית: טיולי שכבה, גיבוש הנהגת תלמידים, טקסים ותחרויות

ספורט. דוגמאות לפעולות לשימור הקשר לבית הספר המקורי: למידת חלק מהתכנים במסגרת בית הספר המקורי (שכבות י'-י"ב), ביקורי מורים, יעצות ומנהלים, השתתפות בטוילים שנתיים וימי כיף שארגנו בתי ספר המקוריים.

מענה לנוער במציאות של סיכון

קהילה מתפקדת יוצרת רשת סבוכה המורכבת ממספר רב של גורמים, חלקם נסתרים, השומרים על יציבותה. הפרימה של הרשת הזו באבחה אחת הסירה מנגנוני הגנה רבים – דבר שהביא להגדרתם של כלל התלמידים החיים בצפיפות בבתי מלון, חווים שחיקה באובדן הסמכות ההורית והתמיכה הקהילתית כ"נוער בסיכון". זאת אף שהם לא היו נכללים בהגדרה זו בימים כתיקונם. לבית הספר יש תפקיד מכריע – לשמש גורם מייצב בנתונים מאתגרים אלה, בהיותו המסגרת העיקרית שאליה מגיעים רוב בני הנוער. במרחב החינוכי הוקם מערך עצמאי של יעצות ופסיכולוגים, שפעל בשיתוף קציני הביקור הסדיר והמערכים התומכים ברשויות המפונות ובבתי הספר המקוריים. נוסף על כך הפעיל האגף לנוער בסיכון של משרד החינוך בשיתוף עם צוות ייעודי בבית הספר את תוכנית 'יחד', שמטרתה מתן מענה רגשי ולימודי עבור כמעט 15 אחוזים מהתלמידים. התוכנית, שמטרתה עידוד ביקור סדיר, תמיכה רגשית וחויית הצלחה בלמידה, נמשכה גם בשעות שאחרי הלימודים. הסינרגיה שנוצרה "ברשת האלטרנטיבית" אפשרה להפחית עד חמישה אחוזים את מספר התלמידים שלא הגיעו כלל למרחב. אומנם בשגרה זהו נתון טעון שיפור, אך בהתחשב בנסיבות הוא משקף הצלחה. במקום שבית הספר התקשה לתת מענה לנוער בסיכון נתמכנו בגורמים חיצוניים, דוגמת עמותת 'חוסן ילדינו'.

יצירה מהירה של מסד נתונים אמין לרישום ותקשורת עם הקהילה

עם היציאה לדרך פעל צוות המרחב ליצירת מסד נתונים מדויק לגבי אוכלוסיית המפונים (מיקום, מספר תלמידים, דרכי התקשרות), תוך הישענות על הרשתות החברתיות של הקהילות וכלים דיגיטליים פשוטים וזמינים. המאמץ שהושקע בטיוב הנתונים, בשיתוף הרשויות הקולטות והמפונות, אפשר פתיחה מהירה של המרחב וניהול יעיל ככל האפשר של מערך ההסעות. היכולת לתקשר עם הקהילה ולדייק במענה היא גורם מחזיר אמן אפקטיבי ביותר.

אתגרים בתחום האישי והמענה להם

“פדגוגיה מבוססת קשר”

המציאות שממנה הגיעו התלמידים למרחב בראשית פעולתו הקשתה מאוד על קיום מסגרת בית-ספרית ועל יצירת אקלים לימודי המוכר בשגרה. כמענה לכך בחר צוות ההנהלה להתמקד ב“פדגוגיה מבוססת קשר”, כפי שהיא באה לידי ביטוי ברציונל החינוכי של המרחב: **“מרחב, אוזן קשבת, חיבור אנושי-חינוכי, מענה השואף להיטיב עם צרכים רגשיים, חברתיים ולימודיים, כך שהתלמידים והצוות ירגישו שרואים אותם, ירגישו בית וירצו להגיע גם מחר”.**

המיקוד נשמר לאורך התקופה ועבר התאמות בהתאם להתמשכות המשבר ותהליך האקלום. במסגרת זו הושם דגש על פעילות חברתית וחיזוק התחום הרגשי תחילה, ורק לאחר מכן תוכני הלמידה. דוגמה לכך ניתן למצוא בהתאמת תהליכי ההערכה. ניתן עידוד למורים לקיים תהליכי הערכה אלטרנטיביים, ללא מבחנים או שיעורי בית (“אין בית”), המתבססים על הערכה מגוונת במהלך יום הלימודים במרחב. צוות פדגוגי קיים הדרכה מלווה למורים, כולל לגבי רפלקציה אישית לכל תלמיד, שהונחתה על ידי מובילי הכיתה. עבור חלק מהתלמידים והצוות עמדה הפדגוגיה מבוססת הקשר בסתירה למוכר ולמצופה. לעיתים הדיסוננס בין הדירקטיבה של ההנהלה והמציאות בשטח פגע בתהליך ההתאוששות, ונדרשנו “לשחרר” תוך ביצוע התאמות ועדכונים.

איוש הכיתות

בשלבם הראשוניים נעשה איוש הכיתות באופן כמעט רנדומלי. מהר מאוד הובן כי יש חשיבות עליונה לכך שהתלמידים יקובצו בכיתות על פי בית הספר המקורי, בהובלה של צוות מאותו בית ספר. במקומות שבהם נאלצנו לשבץ תלמידים שלא בכיתה של בית הספר המקורי ראינו לאורך השנה קושי רב במדדים של נוכחות, השתלבות חברתית, קבלת משמעת והישגים לימודיים. גם אם ברמת המקרו לא חזינו בקושי בשילוב הקהילות ובתחושת השייכות של התלמידים למרחב, הרי ברמת הפרט בכיתה תרומת הקשר למקור, חיבור למנהיגות מוכרת והשיוך הקהילתי באו לידי ביטוי מובהק.

גיבוש ופיתוח הצוות

הצוות המפונה הפגין מחויבות לפעולה במסגרת המרחב למן ההתחלה. עם זאת, הקשיים האובייקטיביים של היותם מפונים יצרו אילוצים רבים בהרכבת מערכת הלמידה. מסגרות

לגיל הרך שפועלות חלקית, מעבריות עקב אילוצים משפחתיים וכדומה קבעו קצב תחלופה ושינויים שאינם מוכרים בשגרה. נוספו על כך השונות בתכנים ובהתמחויות בין בתי הספר. גם כאן הדגש מתחילת הדרך היה מבוסס קשר ומענה מותאם אישית. מפגשי פיתוח צוות נעשו באופן סדור עם מובילי הכיתות. פיתוח רוחבי מלא לא יצא אל הפועל. בנקודות קריטיות (אירועי הערכה, תעודות מחצית וסוף שנה) התקיימו מפגשי רוחב לכלל הצוות, על מנת לאפשר לכל המורים להשתתף. מפגשים אלו כללו גם שיח רגשי, שתרומתו לגיבוש וחיזוק הזיקה לעשייה בלטו מאוד.

שילוב אנשי צוות שאינם מפונים או מצוות בית הספר המקורי

שני שלישים מחברי הצוות במרחב היו מפונים בעצמם, או חברי צוות בבתי הספר שאינם מפונים. ללא קבוצה זו, שמכירה היטב את התלמידים וההורים, קשה היה להצליח. שלישי מאנשי הצוות לא היו מפונים מביתם או מהצוותים של בתי הספר המקוריים. השילוב בין שתי הקבוצות נתפס כהצלחה. אנשי חינוך מקצועיים וכאלו שהתנדבו לקחת חלק הגיעו ממקומות שונים והצטרפו בצורות העסקה ובתפקידים מגוונים. הם היו מקור אנרגיה ותמיכה משמעותיים. שילובם כחלק מהצוות התקבל היטב על ידי ההורים, התלמידים והצוותים של בתי הספר המקוריים.

תמיכה של גורמים ממונים או עמיתים

היכולת לשקם חוסן ולקדם התאוששות בעת משבר מחייבת תמיכה משמעותית מגורמים ממונים או מעמיתים שאינם נמצאים בעין הסערה. מורכבות נוצרת כאשר בעת משבר הנטייה של גופים חיצוניים היא לשמר את החוסן שלהם עצמם באמצעות שמירה על השגרה שלהם, על כל מרכיביה, והתנגדות לשינוי. הרצון הכן למתן אלטרואיסטי משוקלל מול מאגרי האנרגיה הפנימיים. ככל שהמשבר מתארך ומאגרים אלו מאוימים יותר, כך התמיכה הראשונית נשחקת וניכרת התרחקות עד כדי היעלמות. במרחב חינוכי כנרת ראינו את התופעה הזו בעיקר בתחומים הפיזיים ובכוח אדם בהוראה (מענה מהיר לתגמול מחנכים, השאלת מורים מבתי ספר עמיתים ועוד).

מנגד זכינו לתמיכה מתמשכת מגורמים רבים, מהם נציין שתי דוגמאות לבניית חוסן:

הצבת חירום של אנשי מטה במחוז צפון

אנשי צוות רבים שנמצאו בשגרה במערך ההדרכה של המחוז קיבלו "שינוי משימה" והוצבו לתפקידים חינוכיים באתרי מפונים, בפיקוח ובתיאום הקמת בתי הספר ובהוראה פיזית בבתי ספר הזמניים. עם כל אי־הנוחות (שאלוי) נגרמה להם בכך, משימת החירום קיבלה עדיפות על פני משימות השגרה, והתאפשרה זמינות כוח אדם איכותי לקהילת המפונים במעונות הזמניים ובמוסדות החינוך הזמניים.

בניית הקמפוס של המרחב החינוכי על ידי עיריית טבריה ומחוז הצפון

בניית המתקן עם תשתית פיזית, מיגונית ודיגיטליות מלאה תוך שישה שבועות היא מופת של התארגנות וניהול סיכונים של העירייה ומטה מחוז הצפון במשרד החינוך. הדבר נעשה במקביל למשימות שגרה וחירום רבות שהיו להם. גם לאחר מסירת המתקן בוצעו שינויים משמעותיים (תחנות הסעה, מערכי הצללה) שלא נצפו מראש, על מנת לאפשר למרחב החינוכי לתת מענה איכותי ורגיעה להורים ולתלמידים.

סיכום

מטרת המרחב הייתה בראש ובראשונה **"להחזיק את התקווה"**. לאור זאת הושם דגש על היכולת של המרחב להיות עבור כל חברי הקהילה מקור של אור בתוך עלטה ומחנק. לצד זאת פעלנו לשם החזרת האמון בעצמנו ובמערכת. בזמן של אובדן אמון ותחושות השפלה פעלנו כדי לסייע לקהילות ולאנשים להזדקף מחדש. אימצנו תפיסת עולם של מאור פנים, גם למי שנראה חזק וגם למי שנדמה חלש. הסתמכנו על התגייסות פנימית של מפונים ולא־מפונים גם יחד ושילבנו את היכולות של כולם כדי לשפר את סיכויי ההצלחה. בחרנו להתמקד בתחושת המסוגלות, להאמין ביכולת להתמודד ביצירתיות עם המכשולים הנערמים בדרך ולהסתגל למציאות חדשה, לאלתר, לעקוף, לשכנע, לרתום, להתנגח וגם להרפות כשצריך. פעלנו לשימור הקשר עם קהילת המקור לצד הוספת שותפים חדשים, תוך הבנה שאנחנו לא לבד ורק עם עזרה נוכל להצליח. כל גורם עזר בדרכו – בעלי תפקידים ומתנדבים. הקפדנו לשמור על איזון כאשר המקורי נשמר כמקור וכעתיד, לצד החדש, הזמני, שיש לקבל וגם לאהוב. החלטנו להתבסס על פדגוגיה של קשר, המעניקה

הובלה לחיזוק העולם הרגשי כנקודת מוצא ללמידה. הדגשנו את חשיבות השמירה על חדות היצירה וההתחדשות.

גם במצב הישרדותי חשוב לא לאבד את הרצון לחדש ולהתחדש, ללמוד מאנשים חדשים, לחשוף בעצמנו יכולות חדשות ולתת לרעיונות ולתובנות להשרות עלינו צמיחה ושינוי.

תיאור החוויה האישית והתובנות של הצוות של מרחב חינוכי כנרת בשנת תשפ"ד יצא בחוברת ייעודית בנובמבר 2024. ניתן למצוא בה העמקה ברמה הבית-ספרית בכלל הנושאים המוזכרים במאמר זה ונוספים. לפרטים ולקבלת הסיכום ניתן לפנות ליצחקי גולן, iatnngo@gmail.com,

חוסן מוגדר כיכולתה של מערכת להתמודד בהצלחה עם הפרעה קשה, לקיים רציפות תפקודית במהלכה, להתאושש ממנה ולצמוח. קובץ מאמרים זה הוא תוצר של סמינר למידה שעסק בסוגיות החוסן הלאומי החברתי בצל ההתפנות האזרחית במלחמת חרבות ברזל.

הקובץ משלב בין ידע, תובנות ומסקנות של חוקרי חוסן לבין אלו של אנשי מעשה בתחום הפיני וההתפנות. הוא מבטא מגוון תפיסות ופרשנויות של החוסן בתצורותיו השונות, כפי שהוא בא ליד ביטוי בעת המלחמה הקשה, על רקע טראומה קולקטיבית נמשכת.

בקובץ שלושה שערים. השער הראשון כולל מגוון מאמרים בדבר הקשר בין ההתפנות כהפרעה מכוונת ומתמשכת לבין החוסן כמאפיין את יכולתן של הקהילות המתפנות ושל החברה הישראלית בכללה ליצור מידה של רציפות תפקודית תוך כדי המלחמה, ולהתחיל להתאושש ממנה. בשער השני מאמרים המנתחים את השלכות ההתפנות מיישובי הנגב המערבי ומיישובי קו העימות בצפון בתחילת המלחמה על חוסןן של הקהילות השונות. השער השלישי מתמקד באלתורי מערכת החינוך במסגרת ההתפנות הנרחבת הבלתי צפויה, נוכח חשיבותה המיוחדת לצעירים המתפנים והשלכותיה על חוסןן של המשפחות ושל הקהילות הנפגעות.

כל אלה מאפשרים להבין תופעות חברתיות עמוקות ומעצבות מציאות בתנאי הפרעה קשה מאז פרוץ מלחמת חרבות ברזל. הם משקפים חוויה אישית ולאומית משמעותית לישראלים המושפעים ברמה האישית, הרעיונית והפוליטית מן המלחמה המיוחדת הנוכחית ומן האתגרים שהציבה.